

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Kis Krisztián

Debrecen
2012

**DEBRECENI EGYETEM
AGRÁR- ÉS GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYOK CENTRUMA
GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNYI ÉS VIDÉKFEJLESZTÉSI KAR
VIDÉKFEJLESZTÉSI ÉS FUNKCIONÁLIS GAZDÁLKODÁSI
INTÉZET**

**IHRIG KÁROLY GAZDÁLKODÁS- ÉS
SZERVEZÉSTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA**

Doktori iskola vezető: Dr. Berde Csaba egyetemi tanár

**A VIDÉKI ERŐFORRÁSOK HELYZETE ÉS
SZEREPE A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI
KISTÉRSÉG GAZDASÁGÁBAN**

Készítette:

Kis Krisztián

Témavezető:

Dr. habil. Fehér Alajos
egyetemi magántanár
a közgazdaság-tudomány kandidátusa

**DEBRECEN
2012**

A VIDÉKI ERŐFORRÁSOK HELYZETE ÉS SZEREPE A HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI KISTÉRSÉG GAZDASÁGÁBAN

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében
a Gazdálkodás- és szervezéstudományok tudományágban

Írta: Kis Krisztián okleveles gazdasági agrármérnök

A doktori szigorlati bizottság:

	név	tud. fok.
elnök:	Dr. habil. Nábrádi András.....	közg. tud. kandidátusa (CSc)
tagok:	Dr. habil. Forgács Csaba.....	közg. tud. kandidátusa (CSc)
	Dr. habil. Pető Károly	mg. tud. kandidátusa (CSc)
	Dr. Szász Tibor	közg. tud. kandidátusa (CSc)

A doktori szigorlat időpontja: 2011. január 26.

Az értekezés bírálói:

	név, tud. fok	aláírás
.....		
.....		

A bíráló bizottság:

	név, tud. fok	aláírás
elnök:		
titkár:		
tagok:		
		
		
		
		

Az értekezés védésének időpontja: 201.....

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	6
1. KUTATÁSI CÉLOK ÉS HIPOTÉZISEK	8
1.1. Célkitűzések.....	8
1.2. Hipotézisek.....	9
2. IRODALMI ÁTTEKINTÉS	11
2.1. A vidék értelmezése, fogalmi lehatárolása	11
2.2. A vidékgazdaság és a vidékgazdaság erőforrásai.....	18
2.2.1. A vidékgazdaság meghatározása	19
2.2.2. A vidékgazdaság erőforrásai; erőforrások a vidékgazdaságban.....	28
2.2.2.1. Humán erőforrások	34
2.2.2.2. Természeti erőforrások	38
2.2.2.3. Táj és tájkép	42
2.2.2.4. Települések	47
2.2.2.5. A vidékgazdaság egyéb erőforrásai és az intézmények.....	52
3. A VIZSGÁLATOK ANYAGA ÉS MÓDSZEREI.....	61
3.1. A kutatási terület lehatárolása.....	61
3.2. A Hódmezővásárhelyi kistérség erőforrásainak helyzetére és szerepére irányuló kutatás adatbázisai és módszerei.....	62
3.2.1. A humán erőforrások hierarchia-rendszerű vizsgálata	63
3.2.2. A természeti erőforrások vizsgálata	64
3.2.3. A táj, mint erőforrás hasznosítás szempontú vizsgálata.....	65
3.2.4. A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben	67
3.2.5. Az egyéb erőforrások vizsgálata	68
3.2.6. A vidéki erőforrások hasznosításának kritikus pontjai és új lehetőségei a Hódmezővásárhelyi kistérségben	69
4. VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELESÜK	70
4.1. A humán erőforrások hierarchia-rendszerű vizsgálata.....	70
4.1.1. A humán erőforrások első szintjének vizsgálata	70
4.1.2. A humán erőforrások második szintjének vizsgálata	81
4.1.3. A humán erőforrások harmadik szintjének vizsgálata	83
4.1.3.1. Lakáshelyzet, lakáskörülmények.....	84
4.1.3.2. Oktatás, képzés	85
4.1.3.3. Foglalkoztatás, a munka hozzáférhetősége	87
4.1.3.4. A jövedelem.....	88
4.1.3.5. A hozzáférhetőség és a szükségletek egyéb tényezői.....	90
4.2. A természeti erőforrások vizsgálata	90
4.2.1. A talajjellemzők vizsgálata	91
4.2.2. Az energetikai célra felhasználható biomassza-potenciál vizsgálata	97
4.2.2.1. A Hódmezővásárhelyi kistérség mező- és erdőgazdasági eredetű biomassza-potenciálja.....	99
4.2.2.2. A Hódmezővásárhelyi kistérség nem-mezőgazdasági eredetű biomassza-potenciálja.....	106
4.2.2.3. A Hódmezővásárhelyi kistérség teljes biomassza-potenciálja	109
4.3. A táj, mint erőforrás hasznosítás szempontú vizsgálata	110
4.3.1. Tájszerkezet a Hódmezővásárhelyi kistérségben	111
4.3.1.1. A kistérség ökológiai hálózata.....	115
4.3.2. A védett természeti területek területhasználati jellemzése.....	119
4.3.2.1. A védett természeti területek helye és szerepe a kistérségben	123

4.3.3. A földhasználat változása a művelési ágak és a felszínborítás tükrében ..	125
4.4. A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben	132
4.4.1. Az SZTE MFK szerepe és hatásai.....	137
4.5. Egyéb erőforrások vizsgálata	141
4.5.1. Az első Nemzeti Fejlesztési Terv támogatásainak vizsgálata	142
4.5.2. A kistérség civil (nonprofit) szervezeteinek vizsgálata.....	146
4.5.2.1. A nonprofit szektor fejlődése	146
4.5.2.2. A nonprofit szektorban végzett tevékenységek	148
4.5.2.3. A lakosság és a nonprofit szféra kapcsolata	149
4.5.2.4. A nonprofit szervezetek finanszírozási jellemzői.....	155
4.6. A vidéki erőforrások hasznosításának kritikus pontjai és új lehetőségei a Hódmezővásárhelyi kistérségben	158
4.6.1. A LEADER-térségek fejlődését akadályozó tényezők vizsgálata	159
4.6.2. A HACS-ok mint belső fejlesztési tényezők szerepe a helyi szintű vidékfejlesztés megvalósításában	163
5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK.....	168
6. AZ ÉRTEKEZÉS FONTOSABB MEGÁLLAPÍTÁSAI, ÚJ, ILLETVE ÚJSZERŰ EREDMÉNYEI.....	180
ÖSSZEFOGLALÁS.....	182
SUMMARY	185
ÁBRAJEGYZÉK	188
TÁBLÁZATJEGYZÉK	189
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	191
IRODALOMJEGYZÉK	192
MELLÉKLETEK	204

BEVEZETÉS

A bevezetőmet talán nem szokásos módon, de egy több vonatkozásban is ideillő szépirodalmi idézettel kezdem. „...A városról tetszett gondolkozni? – kérdezte Eszter bizonytalanul, mert érezte, hogy vár tőle valamit. – Nemcsak gondolkozni – nézett Eszterre ravaszkásan. – Írtam is... S szinte diadalmasan pillantott Eszterre. – Összefoglaltam a város újjászervezésére vonatkozó gondolataimat. – Igen? Valami újságcikk? – tapogatózott Eszter óvatosan. – Újságcikk? Egy egész kis könyvecske... Nem akarlak itt a bevezetővel untatni – lapozta nyugtalanul az első oldalakat. – Itt egy kis tudományos alapvetést csináltam. A németek egész könyvtárat írtak össze erről: hol, mikor, mért keletkeztek városok. Annak is megvolt a történeti oka, hogy a mi városunk mért támadt. Eredetileg halász és kereskedő város volt. Itt volt a Hód-tó, abba a Tiszából is bejöhettek a hajók, ott álltak a mai gimnázium alatt. De hiszen erről hallasz majd mindjárt. A fontos, hogy a lecsapolással, aztán a pusztá fölosztásával megszűntek azok a tényezők, amelyek a mi városunkat létrehozták. Azt mondhatnánk, szinte nem is szabadna itt lennie; legföljebb egy tíz-húszezer lakójú mezővárosnak. Szinte csak a dolgok tehetetlensége tartja fenn, persze pangásra kárhozottan... ezt érted, ugye? – Hogyne – mondta Eszter, bár nem egészen értette. – Na mármost én azt kérdem: ha az eredeti ok megszűnt, nincsenek-e itt más tényezők, amelyeket kihasználva, ebből a pangó városból élő, virágzó várost teremthetünk. Sorra megyek itt ezeken a tényezőkön, mint talaj, víz, természeti kincsek, forgalom és a többi. Téged most nem terhellek itt az egészszel, csak egy-egy érdekesebb részletet kapok ki.” Eddig az idézet, amely Németh László 1956-ban írott „Égető Eszter” c. regényéből származik, s Égető Lőrinc és lánya, Eszter között lezajlott párbeszéd egy töredékét mutatja be. Az idézethez hozzátartozik, hogy Németh László 1945 és 1948 között Hódmezővásárhelyen élt és alkotott s a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor református főgimnázium óraadó tanára volt. (Németh László Égető Esztere nagyrészt Vásárhelyen a szerző által Csomorkánynak nevezett helységben játszódik.)

Az előbbi dialógus tárgya az Égető Lőrinc által írt „Javaslatok Csomorkány törvényhatósági város újjáalapítására” c. tanulmány volt. Én nem voltam ilyen merész, legalábbis ami a címet illeti, mégis azt gondolom, hogy munkám mint egyfajta bevezetés a vidékgazdaság tanulmányozásába (elméleti alapok és empirikus elemzések), hozzájárulhat a kistérség újjászervezéséhez.

A Hódmezővásárhelyi kistérségre már készültek fejlesztési programok, így a kistérség Agrárstruktúra és Vidékfejlesztési Programja, a kistérség LEADER+ programja, a Helyi Vidékfejlesztési Stratégia (2007-2013) vagy a Kistérségi Fejlesztési Program (2007-2013). Tudományos alaposságú vizsgálatok hiányában azonban sem az erőforrások reális számbavétele, sem pedig a különböző vonatkozású összefüggések feltárása, a vidékgazdaság fenntartható növekedési pályájának kijelölése nem történt meg. Eképpen pedig bizonytalan mind a gazdaság versenyképességének és fenntarthatóságának, mind pedig az ott élők hosszabb távon is stabil jólétének, a kistérség eltartóképességének, illetve népességmegtartó képességének biztosítása. Megfelelő, releváns fejlesztési program, illetve stratégia nem nélkülözheti az előzőek figyelembevételét.

Saját kutatásaimban előtérbe kellett helyeznem a téma interdiszciplináris megközelítését, ami egyaránt következik az erőforrások több tudományterületet érintő, azokkal összefüggő jellegéből, sokszínűségéből és a vidékgazdaság komplexitásából. Ilyen keretek között a kutatás számos nehézséget hordozott magában, hiszen az egyes erőforrások vizsgálata többféle területen való elmélyülést, jártasságot, adatgyűjtést és vizsgálatot kívánt meg, ami jelentős kihívások elé állított, de ugyanakkor a kutatás szépségét is jelentette számomra. Kutatásom a kistérség erőforrásainak vizsgálatára fókuszál, ami azonban a téma komplexitását figyelembe véve természetesen nem terjedt, nem terjedhetett ki minden lehetséges szempontra.

1. KUTATÁSI CÉLOK ÉS HIPOTÉZISEK

1.1. Célkitűzések

Kutatásom *alapvető célja* a kistérség helyi, vidéki erőforrásainak rendszerezése, elemzése és értékelése, az ismeretek szintetizálása, új összefüggések feltárása, új és újszerű ismeretek létrehozása.

Az egyes erőforrás csoportokhoz kapcsolódó célkitűzéseim a következők:

- A humán erőforrások hierarchiájának megfelelően bemutatni a kistérség humán erőforrásainak helyzetét és változásának irányait.
- Bemutatni és értékelni a talaj mint ökológiai főjellemző, az egyes térségek ökológiai adottságait jelentős mértékben meghatározó természeti erőforrás jellemzőit.
- Meghatározni a kistérség teljes biotermészeti készletét, az újra felhasználható (regenerálódó, újrateljesíthető) biotermészeti mennyiségét, s az energetikai célra ténylegesen javasolható biotermészeti mennyiségét.
- Feltárni a kistérség tájszerkezeti jellemzőit (tájökológiai mátrix, tájökológiai folt és folyosó, illetve ökológiai hálózat).
- Bemutatni az országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett természeti területek területhasználati jellemzőit, valamint e területek helyét és szerepét a kistérségben.
- Elemezni és értékelni a társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként bekövetkezett földhasználati változásokat.
- Számba venni a szükségletek kielégítését lehetővé tevő különböző szolgáltatásokat nyújtó intézmények jelenlétét és előfordulási gyakoriságát a kistérség településein, s értelmezni, hogy az egyes települések funkcióik révén milyen szerepet játszanak a kistérség településhálózatának rendszerében. Továbbá az oktatási és kulturális szolgáltatásokat nyújtó intézmények sorában bemutatni az SZTE MFK humán erőforrásokra gyakorolt szűkebb és tágabb térségi hatását, s meghatározni a Kar oktatási vonzáskörzetét és a szakember-kibocsátás kistérségi jellemzőit.
- Elemezni az első Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) operatív programjai által 2004-2006 közötti időszakban nyújtott támogatások területi allokációját, ezen keresztül értékelni a kistérség és annak települései forrásabszorpciós képességét.
- Elemezni a kistérség nonprofit szektorának fejlődési folyamatát és feltárni annak főbb strukturális és működési jellemzőit.

- Felmérni illetőleg meghatározni a LEADER-térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezőket és a helyi akciócsoportok (HACS-ok) által ellátandó feladatok fontossági sorrendjét. Ez utóbbihoz kapcsolódóan modellezni HACS-ok működésének hatásmechanizmusát és a működésüket meghatározó tényezőket.

A fentiekkel összefüggésben a kutatómunkámmal hozzá kívánok járulni, hogy a kistérség szereplői (önkormányzatok, civil szervezetek, vállalkozások, fejlesztési szervezetek és egyéb intézmények) az elért eredmények tükrében, illetve azok felhasználásával megfelelő és megbízható ismeretek birtokában alakíthassák stratégiájukat, szervezzék tevékenységüket. Véleményem szerint az előbbiekben is említett fejlesztési programok, koncepciók és stratégiák nem nélkülözhetik a helyi szintű (települési, kistérségi) kutatások folytatását, melyek olyan információkat biztosítanak, biztosíthatnak a programozási folyamat(ok) számára, amelyek meghatározó jelentőségűek a kistérség, illetve a helyi közösség fejlődése szempontjából. Az előbbiek figyelembevételével, a területi szereplők aktív részvételével és hatékony együttműködésével kialakítható (és megvalósítható) az a cselekvési program, amely a helyi adottságokra, valamint a jelen és a jövő lehetőségeire építve, a gazdasági és társadalmi tevékenységek változatossá tételével serkenti a foglalkoztatottságot, fokozza a kistérség versenyképességét, növeli az esélyegyenlőséget, elősegíti a vidék természeti és kulturális értékeinek megőrzését, javítja az életminőséget, így növeli a kistérség népességmegtartó képességét.

1.2. Hipotézisek

A célkitűzéseknek megfelelően, a kistérségben korábban szerzett ismereteim és tapasztalataim alapján több, a *jelen kutatást megalapozó* hipotézist is megfogalmaztam.

1. A kistérség gazdasága és annak belső erőforrásai elválaszthatatlanok Hódmezővásárhelytől. A térségközpont dominanciája erőforrás csoportonként differenciáltan hat a társadalmi-gazdasági folyamatokra, a fejlesztés irányaira és lehetőségeire.
2. A humán erőforrások településenként, azok településhierarchiában elfoglalt helye szerint számottevően differenciáltak. Az országosan és a Dél-alföldi régióra jellemző

általános irányzatok mellett több helyi sajátosság is érvényesül, amelyekre Hódmezővásárhely dominanciája erősen rányomja a bélyegét.

3. A természeti és termőhelyi adottságok a kistérségi gazdaság több ágazata (mezőgazdaság, turizmus) számára nyújtanak kedvező lehetőségeket. A védett természeti területek jelentős potenciált képviselnek.
4. A kistérség területének túlnyomó részét használó mezőgazdaság kibocsátásának (biomassza) számottevő része energetikai célra is jól hasznosítható.
5. A vidéki közösség szempontjából meghatározó jelentőségű civil szerveződéseknek fontos szerepe van a kistérség társadalmában, csakúgy, mint az alulról építkező, részvételen alapuló, közösségi irányítású helyi vidékfejlesztés kitüntetett intézményének a LEADER-program helyi akció csoportjának (HACS).

2. IRODALMI ÁTTEKINTÉS

A dolgozat további fejezeteinek tárgyalását megelőzően mindenképpen szükségesnek tartom a téma szempontjából kitüntetett jelentőséggel bíró fogalmak (vidék, vidékgazdaság, a vidékgazdaság erőforrásai) meghatározását, tartalmi bemutatását. Ez azt a célt szolgálja, hogy az adott fogalom mindenki számára ugyanazt jelentse, azonos tartalommal és értelemben. Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon lehet-e egységes, mindenki számára elfogadható, tudományos szempontból is helytálló fogalmakat alkotni. A válasz nagy valószínűséggel: nem, amelynek több oka van. A fejezet célja nem új fogalmak alkotása, sokkal inkább a vidékgazdaság kutatási témámhoz kapcsolódó fogalomrendszerének bemutatása, értelmezése és rendszerezése.

2.1. A vidék értelmezése, fogalmi lehatárolása

A „vidékek” – különösen a városiasodás első szakaszaiban – leginkább csak „elszenvedték” a rendkívül erős városi átalakulás hatásait. A társadalmi és gazdasági válságjelenségek és az ezekkel együtt járó elvándorlás, elnéptelenedés, előregedés, periferizálódás voltak e hatások legfontosabb vidéki jellemzői. Ezért is irányult egyre nagyobb figyelem, a fejlett világ urbanizációjának erőteljes „koncentrációs” szakaszai után, az 1970-es évektől, s főleg a nyugat-európai országokban a „nem városi területek” átalakulása, modernizációjának megoldása felé. Magyarországon e változások lényegesen megkésve és az államszocializmus befolyásolta kényszerpályán haladtak. Ennek eredményeként igazán csak az 1990-es években merültek fel teljesen hasonló problémák hazánk vidéki területein, s fordult nálunk is az érdeklődés e sajátos térségek felé (Csatári, 2001). A vidéki területek problémáinak hatékony kezelése, mindenképpen felveti a vidék fogalom meghatározásának, terrénuma lehatárolásának szükségességét, amely számos vitát eredményezett az idők folyamán. A fogalmi viták kibontakozása, összefüggésben a fentebb írottakkal, a nemzetközi irodalomban a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójától (Kovách, 2010), míg a hazai kutatók körében a kilencvenes évek közepétől (Fehér, 2004) figyelhető meg. Megannyi értékes próbálkozás, alkotó vita és jó szándék ellenére azonban máig sem született meg az egységesen elfogadott vidékfogalom.

A fogalmi vita, illetőleg a vidékfogalom tisztázása azért szükséges, hogy területileg lehatárolhatóak legyenek azok a „vidéki” térségek, amelyek fejlesztése, az e területekre

jellemző társadalmi, gazdasági és környezeti sajátosságok miatt az átlagostól vagy más típusú térségektől eltérő intézkedéseket, eszközöket és módszereket igényel (Sarudi, 2003). Az így lehatárolt területek képezik a vidékfejlesztés célterületeit, ahová a vidékfejlesztési intézkedések és források irányulnak. Az intézkedések és módszerek meghatározásához, a támogatások allokációjához stb. tehát a vidéki területek jól definiált, pontosan meghatározott kijelölése szükséges. Szakál (1999a) erről a következőképpen ír: „A vidék, a vidéki térség fogalmának meghatározása nem csupán technikai vagy módszertani kérdés, hanem alapvetően ezen múlik a vidékpolitika egész rendszere, céljai, módszerei stb.” Maács (2001) szerint a vidéki területek meghatározása, attól függően, hogy a ruralitást milyen szemszögből vizsgáljuk (földrajzi, szociális, gazdasági vagy kulturális), különböző kritériumok szerint történhet; ugyanakkor a különböző szempontú vidéklehatárolások más-más földrajzi lefedettséget eredményeznek. Hasonlóan vélekedik Du Plessis et al. (2002) is, akik szerint számos vidékdefiníció létezik, melyekre egyaránt igaz, hogy különböző kritériumokra (népességszám, népsűrűség stb.) és a hozzájuk rendelt határértékekre helyezik a hangsúlyt. Ennek megfelelően a lehatárolt területi egységek mérete is változó, továbbá a különböző meghatározások eltérő számú vidéki népességet eredményeznek, s ha a népesség száma meg is egyezik, az általuk vidékinek titulált népesség összetétele eltérő lesz. Mindezek miatt a szerzők véleménye, hogy igenis számít, milyen meghatározását alkalmazzuk a vidéknek. Kovách (2010) rávilágít arra, hogy a „mindenkori vidékfogalom, olyan társadalmi konstrukció, amely a diskurzusok jelentéskészletét, objektív tartalmakat és a fogalom legitimizációs elemeit hordozza”, s a vidék fogalmának meghatározása nagyrészt attól függ, hogy ki hogyan érzékeli és értelmezi a vidéket. Ezt erősíti Racher et al. (2004) véleménye is, miszerint nyilvánvaló, hogy a megalkotott vidékdefiníciók magukban hordozzák a különböző tudományágak, célkitűzések és a figyelembe vett körülmények sokszínűségét, éppen ezért ezek eltérő helyzetekben való alkalmazhatósága kétséges.

Cloke és Park (1985) szerint a vidék, illetve a vidékiség meghatározására irányuló törekvések három szempont szerint csoportosíthatók. (1) A negatív megközelítés szerint vidék az, ami nem város. (2) A pozitív megközelítés azokat a meghatározásokat foglalja magában, amelyek a vidék azonosítása során, annak fontosabb elemei és jegyei alapján (alacsony népsűrűség, társadalmi, gazdasági, földhasználati és térbeli komplexitás, sajátos településszerkezet, extenzív földhasználat) próbálják azt leírni és bemutatni. Szakál (1999a) azt az álláspontot képviseli, hogy a vidék fogalmának olyan

meghatározására van szükség, amely nem a város-vidék hierarchia szemléletében, hanem saját pozitív jellemzői alapján határozza meg a vidéki területeket. (3) Az érzékelésen alapuló megközelítés az emberek vidékről alkotott nézeteit és az arról való gondolkodását, vélekedését hangsúlyozza. E megközelítés szerint azok a helyek vagy terek tekinthetők vidéknek, amiről az emberek azt gondolják, hogy az vidék. A szerzők véleménye, hogy az előbbi megközelítések alkotják a vidék fogalom meghatározásának legfontosabb szempontjait, bár az utóbbiról úgy vélekednek, hogy az a gyakorlatban, elsősorban módszertani (az érzékelt vidékkép mérhetőségével összefüggésben) problémák miatt, nehezen megfogható fogalmat eredményezne.

Cloke (1985), valamint Cloke és Park (1985) a vidék funkcionális elemeinek (földhasználat és gazdaság, települések, társadalom és közösség) felhasználásával a vidék fogalmának átfogó meghatározására tettek javaslatot. Véleményük szerint vidékiek azok a területek:

- ahol a földhasználatban meghatározó a mezőgazdasági és erdészeti célú hasznosítás;
- amelyek kistelepüléseket foglalnak magukban, ahol az épületek szoros kapcsolatban állnak az őket körülvevő tájjal, amelyeket az ott élők többsége vidékinek gondol;
- amelyek olyan életforma kialakulását eredményezik, amelynek jellemzője a vidéki tájhoz kötődő, abból táplálkozó környezeti és magatartási „minőségek” tiszteletén alapuló közös identitás.

Ezen vidék-meghatározásokat, illetve -jellemzőket felhasználva a következő három szempont hangsúlyozása mindenképpen szükséges (Cloke és Park, 1985). (1) A vidék tájelemek komplex mozaikjaiból tevődik össze, működése és fejlődése ezen elemek kölcsönhatásának, változásának és konfliktusainak függvénye. (2) A vidék, mint dinamikus rendszer, magán viseli az elmúlt idők nyomait, miközben folyamatosan változik. (3) Végül a vidék sokkal inkább egy élő és működő környezet, semmint a városlakók menedékhelye. Mindezek megerősítik azt a nézetet, hogy a vidék (és az általa megjelenített vidékiség) mindenképpen dinamikus jelenség, meghatározásának alkalmasnak kell lennie e dinamizmus követésére, ami magában foglalja a szükségszerű újraértékelés lehetőségeit is (Cloke és Park, 1985).

A vidékről folytatott értekezések egyik régóta fennálló központi kérdése, hogy vajon a vidék egy földrajzi fogalom (térképen adott határokkal meghatározható terület), vagy egy társadalmi képzet (egyfajta életmódnak, kultúrának, összetartozásnak a megjelenése) (Du Plessis et al., 2002). A kétféle megközelítés alapján Terluin (2001) a

vidék jelentéstartalmát három típusba sorolja. Az első két típus tulajdonképpen a földrajzi koncepció két részre bontásából ered: a térbeli, illetve a területi megközelítés. A harmadik típust az ún. konstruktivista koncepció, tulajdonképpen a „társadalmi képzet” gondolata alkotja.

Az első csoportba azok a vidékfogalmak tartoznak, amelyek alapgondolata, hogy a vidéki terek több olyan tulajdonsággal rendelkeznek (főként az extenzív földhasználat miatt), melyek megkülönböztetik őket más (rendszerint városi) terektől. A térbeli megközelítés az optimális telephelyválasztást megalapozó, illetve magyarázó telephelyelméletekből (erről bővebben ld. Fehér, 2005; Lengyel, 1994) eredeztethető. A gazdaság térbelisége, a gazdaság térbeli működésének eredményeként a tér hierarchikusan tagolódik, ami a centrum-periféria vagy központi helyek és vonzáskörzetek kialakulásához vezet. A központi helyek és vonzáskörzetek különbözősége maga után vonja a térbeli specializáció megjelenését. A térbeli megközelítés szerint a vidék azonos a perifériával. A periférikus helyzet, melynek egyik fő jellemzője a központi várostól való függés, gyakran jár együtt hagyományos társadalmi és gazdasági struktúrák létevel. Ide sorolhatjuk Cloke (1985) előbbiekben tárgyalt definícióját is, amely a térbeli specializációval összefüggésben, a vidéki területek sajátosságai alapján különbözteti meg a vidéket (Terluin, 2001).

A második csoportba a területiális, gyakran helyi gazdaság alapúnak is nevezett vidékkoncepciók tartoznak. Az e típusba tartozó meghatározásokra jellemző, hogy szakítanak a város-vidék különbözőségének és a mezőgazdaság szerepének hangsúlyozásával, helyette a vidéki térségek gazdasági diverzifikációja kerül előtérbe. A területi helyi vagy regionális gazdaságok, ún. „területi entitások” töltik ki, amelyek a különböző ismérvek, például a népsűrűség vagy a településhálózat jellemzőinek függvényében lehetnek vidéki és városi meghatározottságú területek. A két véglet közt azonban tág határok között, különböző formációkban létezhetnek egyéb területek is. Az egyes területek, a helyi vagy regionális gazdaságok közötti kapcsolatok nem alá-fölrendeltséget vagy centrum-periféria viszonyt jelentenek, hanem sokkal inkább egymással versengő helyi gazdaságokat (Saraceno, 1994).

A vidék meghatározásának harmadik csoportját a konstruktivista koncepció alkotja, melyben a tér, mint társadalmi képzet jelenik meg. Ez alapján a vidék egy kép az elménkben, amely meghatározza a hozzá való viszonyunkat. Ez a képzet azonban egyénenként eltérő, formálódását olyan tényezők befolyásolják, mint a személyes tapasztalatok, a család, barátok, intézmények vagy a média (Halfacree, 1993). Éppen

emiatt a vidékről alkotott mentális képzetek (vidéki idill, csend, nyugalom, kikapcsolódás, természet, nyílt tér stb.) a területi szereplők körében helytől, időtől és társadalmi csoporttól függően nagyon eltérőek lehetnek (Terluin, 2001).

Racher et al. (2004) munkája nyomán a vidék meghatározásának további négy típusát különböztethetjük meg: (1) a vidék leíró jellemzése, illetve ábrázolása, (2) a város-vidék kettősség, (3) a különböző sajátosságok, jellemzők alapján történő földrajzi lehatárolás, tipizálás, valamint (4) a vidékiség mértékét, a ruralitás fokát kifejező indexek alapján történő meghatározás. Az első csoportba tartozó meghatározások a vidék különböző jellemzői (alacsony népsűrűség, primer szektor jelentősége, életmód, kultúra stb.) alapján próbálják meghatározni a vidéket. Romány (1998) például bizonyosnak véli, hogy a hazai vidék megjelölés egyszerre jelent „...gazdaságot és társadalmat, hagyományos települést és környezetet, más életmódot és kultúrát is...” „A vidék nem más, mint egy sajátos életforma, az emberiség gyökere, ahonnan ered, ahonnan elindult a fejlődés, és amivel baj van! (...) A vidék felfogható úgy, ahol ember és természet még képes harmonikusan együtt élni, miközben a város a civilizációs, urbanizációs fejlődés eredménye” (Font, 1998). Bealer et al. (1965; idézi Racher et al., 2004) arra a következtetésre jutottak, hogy a vidék ily módon való meghatározása, „leírása” időről-időre változik és jelentésének pontosabb meghatározása mindenképpen elemzést igényel. Halfacree (1993) arra hívja fel a figyelmet, hogy a leíró módszer csak jellemzi a vidéket és nem definiálja azt. A második csoportba tartozó meghatározások kiinduló pontja a városi (urban vagy metropolitan) területek lehatárolása, ami ebből kimarad az a vidék (rural vagy non-metropolitan). Ez a besorolási rendszer elsősorban Észak-Amerikában terjedt el (bővebben ld. Fehér 2004, 2005). A módszert eredetileg az USA Mezőgazdasági Minisztériuma Gazdaságkutató Szolgálatának (United States Department of Agriculture, Economic Research Service) demográfusa, Calvin Beale dolgozta ki 1975-ben, amit a vidéki területek lehatárolására Kanadában is átvettek 1990-ben. A módszer három alappillére a települések közötti összefüggés (pl. a vidéki települések közelsége a városi térségekhez), a népességszám és a népsűrűség (Du Plessis et al., 2002). A harmadik csoportba azok a lehatárolások tartoznak, amelyek valamilyen területi egység bázisán (ilyen pl. a területfejlesztési-statisztikai kistérségek rendszere Magyarországon), különböző jellemzők alapján határozzák meg a vidéki térségek típusait (ld. pl. az OECD tipológiáját). A negyedik csoportba tartozó meghatározások a vidék fogalmának komplex megragadására törekszenek, amihez különböző módszerek felhasználásával előállított indexeket használnak. Ezen indexek

segítségével lehetővé válik az egyes térségek vidékiség fokának és annak mértékében lévő különbségek mérése. Cloke (1977) 16 változó bevonásával, főkomponens analízissel az elsők között alkotta meg a maga ruralitás indexét, melynek alapján a területeket a következő csoportokba sorolta: extrém vidéki, közepesen vidéki, közepesen nem-vidéki, extrém nem-vidéki és városi. Később Cloke és szerzőtársa (Cloke és Edwards, 1986 idézi Rancher et al., 2004) újra alkalmazták az indexet, és arra a következtetésre jutottak, hogy a vidékiség nem egy statikus jelenség, hiszen természetéből fakadóan a vidék folyamatosan változik.

A fentiek jól példázzák, hogy az utóbbi évtizedekben nagyszámú és igen változatos munkák láttak napvilágot a vidék fogalmáról, meghatározásáról mind nemzetközi mind hazai szinten¹. Ennek ellenére mindeddig nem született meg egy konszenzusos vidékfogalom. Fehér (1998) szerint alig van olyan vidékfejlesztéssel foglalkozó kutató vagy szakember, „akinek ne lenne valamilyen „vidék-definíciója”, vagy legalábbis finomítási javaslata a mások által megkísérelt meghatározásokhoz.” Ennek okait Fehér Alajos nyomán a következőkben foglalhatjuk össze (Fehér, 1998):

- sokféle vidékfejlesztéssel kapcsolatos fogalom (vidék, vidéki-jelleg, vidéki település, vidéki terület, vidékfejlesztési célterületek stb.) forog és keveredik a szakirodalomban és a gyakorlatban egyaránt;
- a definíciók nagyobb részében keveredik az általános és a különböző szakma-specifikus megfogalmazásra való törekvés igénye;
- felfogásbeli különbség van az uralkodó európai és észak-amerikai irányzatok megközelítési módszereiben. Az előbbiek a vidéki települések és területek, az utóbbiak a városi területek lehatárolása felől törekszenek a vidék meghatározására.

Az előbbieket mindenképpen ki kell egészítenünk azzal a ténnyel, hogy a vidék térben és időben is változik. A vidék, mint területi entitás térbelisége tehát szükségszerűen maga után vonja azt, hogy a vidéki helyek változnak, attól függően, hogy a tér mely pontján találhatók. Mindezek mellett, illetve ezzel együtt a vidék egy élő és működő

¹ A vidék tudományos igényű meghatározásának jelentős hazai állomása volt az 1998 végén, a Gazdálkodás c. folyóirat vitarovatában kibontakozott diskurzus, ami Kovács Teréz „Mi tekinthető vidéknek?” c. írásával vette kezdetét. Kovács (1998) vitaindító tanulmányára jeles hazai vidékkutatók tollából több válasz is született (Dorgai, 1998, Fehér, 1998, Lackó, 1999, Romány, 1998), amelyben mindegyikük egyetértett abban, hogy a vidék fogalmának tisztázása mindenképpen indokolt és időszerű feladat. A szakértői vita azonban úgy ért véget, hogy nem született meg a vidék tudományos igényű meghatározása, de a lehatárolást lehetővé tevő mutatószámok tekintetében sem jött létre egyetértés.

rendszer, s mint ilyen folyamatosan változik. Ezért a vidéki területekre a sajátosságaikban megmutatkozó változatosság és sokszínűség jellemző, ami időben is változik. Ezek eredőjeként, Szörényiné Kukorelli (2005) szerint Európa rurális terei egyre differenciáltabbak, s azok nem csak térben és időben változnak, „hanem különböznek diverzitásukban, mobilizációjukban, identitásukban, erőforrásaikban, de még a globalizációval szembeni magatartásukban is....” Akármilyen szempontból is közelítjük meg a vidék lehatárolását, fogalmának meghatározását, mindenképpen szükségünk van releváns földrajzi egységekre, amelyek szintjén elvégezhető a lehatárolás, és a vidék sajátosságait megragadó releváns információkra. Ezzel összefüggésben az Európai Bizottság több dokumentumában (ld. pl. EC, 2010) is kiemeli, hogy az alapvető földrajzi egységek (közigazgatási egység, rácscella, parcella stb.) szintjén a vidéki jelleget kifejező releváns adatok összegyűjtése igen nagy nehézségekbe ütközik.

Úgy tűnik, hogy a vidék sajátosságainak időtálló, tértől független és minden igényt kielégítő egyetemes „megragadása”, így a vidéki területek általános érvényű meghatározása nem lehetséges. Halfacree (1993) véleménye, hogy a vidék univerzális, minden célnak megfelelő definiálása sem nem lehetséges, sem nem kívánatos, szerinte a vidék meghatározását a konkrét feladathoz kell hozzárendelni, s az alapján elvégezni. Hill (2005) úgy látja, hogy a vidék meghatározása során annak azon aspektusai (társadalmi, gazdasági, környezeti) kerülnek előtérbe, amelyet az adott politika befolyásolni akar. Ezzel összefüggésben Kovács Teréz kijelenti, hogy „A vidék nem egyértelműen és időtállóan meghatározható fogalom.” Véleménye szerint a vidék definiálása nagyon nehéz feladat, lehatárolására szinte lehetetlen a megfelelő mutatókat megtalálni (Kovács, 2003). Hasonlóképpen vélekedik Csatári (2004) is, szerinte „A vidék, illetve a vidékies térségek teljesen pontos meghatározása szinte lehetetlen”. A vidékiségek és a vidéki térségek látszólag világos és mindenki számára érthető kifejezések. A valóságban azonban a vidék fogalmának egyértelmű és objektív meghatározása lehetetlen feladatnak tűnik (Arcaini et al., 1999; EC, 1997). Ezt támasztja alá Csatári Bálint is, aki szerint a vidék meghatározásához több irányból vezet az út. A vidék (1) egyrészt relatív fogalom, miszerint a városhoz az urbánus központhoz viszonyítva definiálható, azaz vidékük a városoknak van. (2) Másrészt a vidék a vidéki tereket jellemző tulajdonságoknál, sajátosságoknál fogva (alacsony népsűrűség, kisebb méretű települések, mezőgazdaságilag hasznosított vagy védett tájak dominanciája stb.) önmagából kiindulva is meghatározható (Csatári, 2011).

A nemzetközi irodalom egyik tanúsága, hogy a vidékkutatásokban több, egymással egyenrangú kutatási irányzat létezik, amelyek vidékfogalma nem egységes. A vidékdefinícióról a magyar tudományban és politikai diskurzusban sincs konszenzus. A vidéki társadalom jelenségeit vizsgáló diszciplínák (vidékszociológia, vidékföldrajz, társadalomstatisztika, politikatudomány, agrárközgazdaságtan stb.) számosak, s jellemző rájuk, hogy a maguk nézőpontja és módszerei szerint határozzák meg, hogy mit értenek vidéken (Kovách, 2010). Az előbbieket jól példázzák azt, hogy miért nem alakult ki egységes álláspont arról, hogy mi tekinthető vidéknek, és magyarázzák, hogy e tekintetben miért találkozunk a szakirodalomban, a politikai párbeszédben vagy a köznyelvben eltérő értelmezésekkel. A vidékfogalom meghatározásának nehézségei és eddigi sikertelensége láttán, Fehér Alajos úgy véli, hogy „a vidék általános, inkább csak verbálisan megközelíthető fogalom.” Kétségesnek tartja, „hogy a különböző szakmák képviselőinek többsége által elfogadható módon meghatározható, lehatárolható-e egyáltalán” (Fehér, 2005). Mégsem nevezhetők haszontalan próbálkozásoknak, értelmetlen kísérleteknek a vidékfogalom meghatározására, a vidéki térségek lehatárolására irányuló törekvések, hiszen, ahogy azt Kovách (2010) írja: „A fogalmi vita, a vidék reprezentációjának és imázsának a vizsgálata a vidékről való ismeretek egyfajta összegzése.”

2.2. A vidékgazdaság és a vidékgazdaság erőforrásai

A társadalmi és gazdasági folyamatok a térben zajlanak és mindig meghatározott helyhez vagy helyekhez köthetők. A helyek és azoknak valamilyen összegzését jelentő tér mindig adott sajátosságokkal rendelkezik, ami adódik a táji, természeti adottságaiból, az ott élő emberek különbözőségeiből, a gazdasági tevékenységek jellegéből, a kialakult hagyományok és kultúrák sokszínűségéből vagy éppen a területhasználati, a települési, településszerkezeti eltérésekből (Lengyel és Rechnitzer, 2004). Térgazdaságról, regionális gazdaságról, helyi gazdaságról beszélni annyit jelent, mint elfogadni, hogy nemzeti, regionális, lokális területi egységek alkotják a gazdasági folyamatok dinamikájának alapját. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy egy adott területhez kapcsolódó társadalmi-gazdasági szerkezetnek saját logikája van, és a gazdasági jelenségek különböző formákat öltenek (Benko, 2002). A gazdaság térbelisége, ezzel együtt bizonyos helyhez vagy helyekhez, összességében a térhez – mely különböző sajátosságokkal rendelkezik – való kötődése felveti a különböző helyek

és terek különbözőségét, illetve a különböző helyek gazdasági és társadalmi folyamatainak térbeli egyenlőtlenségét. Ahogy Enyedi György (2004) írja „...a gazdasági és társadalmi folyamatok alapjai a tér minden pontján mások...” és hozzáteszi „...az így végbemenő spontán fejlődés természetszerűleg és minden esetben térben egyenlőtlen”.

A különböző települések és térségek adottságai, sajátosságai tehát mindenütt mások, nincs a földfelszínnek két olyan pontja, amely teljesen azonos jellemzőkkel és adottságokkal bírna. A tér minden pontján mások például a természeti adottságok (földrajzi fekvés, éghajlat, természeti erőforrások), a humán tényezők (emberi erőforrás, identitás, igények), az infrastrukturális adottságok. Az előbbiek, mint egy település, vagy térség adottságai jelennek meg a gazdaság és a társadalom szereplői számára, differenciálva ezzel a különböző településeket és térségeket. Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a gazdasági és a társadalmi folyamatok feltételei nemcsak térben, hanem időben is változóak. A fejlődés során bizonyos feltételek, adottságok ártérkelődhetnek, korábbi hátrányok megszűnhetnek, míg korábbi előnyök jelentőségüket veszthetik.

A vidék a térben létezik és egy sajátos, komplex természeti, gazdasági és társadalmi téregységet jelent. Ebből adódóan a vidéki területeken létrejövő és működő regionális gazdaság is sajátos, ezért a más típusú regionális gazdaságoktól való megkülönböztetés miatt vidékgazdaságnak nevezik, amely Nyugat-Európában és Észak-Amerikában „rural economy”-ként régóta és általánosan használt kifejezés (Fehér, 2004, 2005). Ehhez kapcsolódóan elmondható, hogy az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb figyelem irányul a vidékgazdaság kutatására, fejlesztési lehetőségeinek feltárására, miközben az erőforrások hasznosítása, az azokkal való okszerű gazdálkodás fontossága is mindinkább előtérbe kerül (Magda, 2010).

2.2.1. A vidékgazdaság meghatározása

Talán nem meglepő, de a vidékgazdaság értelmezése, fogalmának meghatározása más vidékfejlesztési fogalmakhoz (pl. a vidék definiálása, terénnumának lehatárolása) hasonlóan szintén nem egyszerű feladat és ugyanúgy vitatott, éppen ezért egységes megfogalmazásával nemigen találkozhatunk.

Ennek eklatáns példáját adja Neil Ward, az angliai Vidékgazdasági Kutatóközpont (Centre For Rural Economy) igazgatója, aki az angol alsóházban az „Anglia

vidékgazdaságának potenciálja” (Potential of England’s rural economy) címmel folytatott bizottsági vizsgálat meghallgatásán a következőket mondta, miután megkérdezték tőle, hogy mi is az a vidékgazdaság: „Mi a vidékgazdaság, egy jó egyetemi esszé címe. Úgy látom, hogy a vidékgazdaság valójában egy politikai, semmint empirikus gazdasági kifejezés. Nem egy problémamentes fogalom, mert amikor az emberek a vidékgazdaság kifejezést használják, az gyakran csupán egy egységes és behatárolt entitást jelent, valamit, ami hasonló az összes vidéki térségben és elkülönül a városi gazdaságoktól. Mindez persze egyáltalán nincs így” (Ward, 2008). Sajnos az előbbiekből egyvalami biztosan nem derül ki, hogy mi is a vidékgazdaság. Két dolog azonban kirajzolódik a kifejezés jelentését illetően. Az egyik, hogy a vidéki térségek sokszínűségéből következően nem csak egy általában vett vidékgazdaságról beszélünk, hanem vidékgazdaságokról, hangsúlyozva azok egyediségét, különbözőségét. A másik, hogy a vidéki és városi gazdaságok elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, így hozva létre egy koherens összefüggő rendszert.

A vidékgazdaság kifejezéssel elsősorban az angolszász nyelvterületeken találkozhatunk (a kifejezés használata azonban Európában, így hazánkban² is terjedni látszik), nem véletlen, hogy meghatározásával és vizsgálatával elsősorban e helyeken foglalkoznak. Hozzá kell azonban tennem, hogy a vidékgazdaság, illetve ennek angol megfelelője a „rural economy” jelentéstartalmát a legtöbb esetben nem magyarázzák meg. Azzal szembesültem, hogy számos tanulmány, elemzés, politikai dokumentum stb. használja ugyan a kifejezést, anélkül, hogy meghatározná, értelmezné azt. Természetesnek, magától értetődőnek veszik a fogalmat. Általános tapasztalatom, hogy a kifejezés alatt legtöbbször a vidéki térségek gazdaságát, azaz a vidéki térségekben zajló, ott végzett gazdasági tevékenységeket, illetve azok összességét, a gazdasági folyamatok jellemzőit, szereplőit, intézményeit és kapcsolatait értik. Előfordul az is, hogy „tágabb értelemben vett vidékgazdaságról” (wider rural economy) beszélnek az előbbieknél megfelelően, ilyenkor vidékgazdaság alatt a mezőgazdaságot, illetve az élelmiszergazdaságot értik. Máskor pedig hangsúlyozzák, hogy a vidékgazdaság nem szinonimája a mezőgazdaságnak.

² A vidékgazdaság hazánkban is egyre gyakrabban használt kifejezés, bár legtöbbször „vidéki gazdaság”-ként találkozhatunk azzal. Ezeket támasztja alá, hogy 2011 derekán, a Google keresőbe beírva a vidékgazdaság, illetve a vidéki gazdaság kifejezéseket előbbi esetben 913, utóbbiban 13 200 találatot kaptam. A kifejezés elterjedését mutatja, hogy Fehér Alajos 2004 elején, a vidékgazdaság kifejezésre mindössze 7 és a vidéki gazdaságra is csak 40 találatot regisztrált (Fehér, 2004).

Egy a vidéki Angliával foglalkozó szakértői csoport szerint „A vidékgazdaság a vidéki területeken lévő természetes és jogi személyek gazdasági tevékenységének összességét jelenti. A gazdasági tevékenység szélesebb értelemben használatos és a következőket fedi le:

- az áruk, a szolgáltatások és a munkaerő piacait,
- a gazdasági és társadalmi tevékenységből eredő nem piaci javakat, különös tekintettel a környezeti javak széles skálájára (biodiverzitás, fajdiverzitás, tájkép stb.), amelyek a vidéki területek földhasználatából származnak,
- a nagyobb piacokkal nem rendelkező helységek közszolgáltatásait” (Performance and Innovation Unit, 1999 idézi Fehér, 2004, 2005).

Ennél tömörebben határozza meg a vidékgazdaság jelentéstartalmát Porter et al. (2004), akik szerint „minden térség, így a vidéki térségek is, olyan gazdasági egységek, amelyekre jellemző a saját, megkülönböztethető gazdasági szerkezet, üzleti környezet és a szomszédos térségekkel kialakított kapcsolatok.”

A következőkben, a teljesség igénye nélkül, a vidékgazdaság néhány jellemzőjét, illetve arról kialakult vélemények és megállapítások egy csokrát mutatom be a Porter-jelentésre alapozva (Porter et al., 2004), amelyek a szakmai és politikai diskurzusok állandóan jelen lévő, illetve vissza-visszatérő témáit jelentik:

- A vidéki térségek beágyazódnak az őket körülvevő térgazdaságokba, azokkal jelentős kölcsönhatásban állnak, így integráns részét képezik a regionális gazdaságoknak és a legtöbb esetben szorosan kapcsolódnak a közeli városi térségekhez. Ennek megfelelően a vidéki térségek, mint önálló és független gazdaságok megközelítése helytelen.
- A vidékgazdaság fejlődése vagy hanyatlása más regionális gazdaságokhoz hasonlóan ugyanazon elveken alapul, éppen ezért eltérően kezelni azokat, azzal a kockázattal jár, hogy az alapvető hatóerőket nem súlyuknak megfelelően veszik figyelembe. A vidéki térségek csakúgy, mint a városi térségek heterogén csoportot alkotnak.
- A vidéki térségek egy fontos közös jellemzője, amely megkülönbözteti őket a városi térségektől, az alacsonyabb népsűrűség. A népsűrűség azért lényeges szempont, mert negatívan befolyásolja a vállalkozások és más intézmények között lehetséges pozitív externális hatásokat, miközben növelőleg hat a fizikai infrastruktúra kiépítése és a szolgáltatásnyújtás költségeire. Az alacsony népsűrűség ugyanakkor nem minden esetben jelent hátrányt. Erre jó példa lehet a turizmus, ami javítja a vidéki térségek

gazdasági teljesítményét. A vidék turisztikai kínálata vonzza a látogatókat, ami jótékonyan hat a helyi gazdasági fejlődésre.

- A közös jellemzőkön túl fontos hangsúlyozni, hogy a vidéki térségek, ahogy a városi térségek is, különbözőek, a maguk módján egyedülállóak. Ennek megfelelően az egyes térségek egyedi jellemzői határozzák meg azokat a kitörési pontokat, amelyekre a fejlődést alapozni lehet.
- Általános konszenzus mutatkozik a tekintetben, hogy a vidékgazdaságok a városi gazdaságokhoz képest alulteljesítenek, és ez a különbség fokozódik. Mindez megmutatkozik pl. a foglalkoztatásban vagy a jövedelmek alakulásában. A vidéki térségek alacsonyabb teljesítménye magasabb szintű kormányzati beavatkozásokat tesz szükségessé, mint pl. támogatások és különböző jövedelemtranszferek. Természetesen a vidékgazdaságok teljesítménye meglehetősen heterogén, ennek megfelelően vannak igenis sikeres vidéki térségek, amelyek a városokat felülmúló teljesítményt produkálnak.
- Félreértés mutatkozik a tekintetben, hogy a mezőgazdaság a vidékgazdaság meghatározó gazdasági tevékenysége, bizonyos térségektől eltekintve ugyanis a mezőgazdaság szerepe (foglalkoztatás és jövedelemtermelés) „elhanyagolható”. Ennek megfelelően a vidéki térségek mezőgazdaságra alapozott fejlesztése komoly akadályokba ütközhet. Ugyanakkor a mezőgazdaság „elutasítása”, figyelmen kívül hagyása ugyanolyan hiba, mint a vidéki térségek gazdasági problémáinak mezőgazdaságra alapozott kezelése. Ennél fogva a vidékfejlesztésnek arra kell összpontosítania, hogy mely vidéki térségek hogyan lehetnek versenyképesek a mezőgazdasági termelésben.

Természetesen az előbbiek csak kiragadott példák a vidékgazdaságot érintő ügyek szerteágazó rendszeréből, ugyanakkor a fentiek valamennyi rendelkezésemre álló releváns szakértői tanulmányban (ld. pl. ECORYS, 2010; Hill, 2005; House of Commons 2008a,b; Ketels, 2004; Roberts, 2002; Winter és Rushbrook, 2003) részben vagy teljes egészében újra és újra visszatérnek. Természetesen figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy a fenti megállapítások több vonatkozásban eltérő társadalmi-gazdasági miliőben születtek. Ezzel együtt állítható, hogy azok a magyarországi helyzetre is helytállóak. Mindenképpen kivételnek tekinthető azonban a mezőgazdaság és a vidékgazdaság viszonya, illetve a mezőgazdaság vidékgazdaságban játszott szerepe. Ezt támasztja alá Illés (2008) véleménye is, aki úgy látja, hogy Európa középső és délkeleti

részén a vidéki területek legtöbb gondja szorosan és elválaszthatatlanul kapcsolódik a mezőgazdasághoz. Ezért, vidéki térségeket és agrárterületeket egymástól elkülönülten kezelni Európának ezen a táján nem szerencsés megközelítés még akkor sem, ha ma már sok vidéki területen nem a mezőgazdaság a legnagyobb foglalkoztató és jövedelmi forrás.

Az előbbi gondolatsor semmiképpen nem nevezhető alaptalannak, hiszen hazánkban az államszocializmus vezérelte kényszerpályán a társadalmi-gazdasági változások a fejlett nyugat-európai országokhoz képest, lényeges, mintegy két-három évtizedes csúszással haladnak (Enyedi, 1996). Ennek megfelelően a vidéken lejátszódó átalakulási folyamatok is fáziskéséssel zajlanak, emiatt a vidék problémáinak kezelése még abban az átmeneti agrárfejlődési fázisban van, mint a fejlett országok voltak 20-30 évvel ezelőtt (Csatári, 2001). Ebben a szakaszban a mezőgazdasággal szoros kapcsolatba hozható problémák megoldása még komoly kihívást jelent a vidék jövője szempontjából. Itt szükséges megemlíteni, hogy több szerző (pl. Molnár et al., 2010, Sarudi, 2003) szerint a mezőgazdaság és a vidékgazdaság között fontos kapcsolat van, mivel a mezőgazdaság a kibocsátás, a foglalkoztatás, a fogyasztás és a földhasználat tekintetében befolyásolja a vidékgazdaságot.

A vidékgazdaság hazai meghatározására két kiváló kísérletet találtam a szakirodalomban, amelyek közös vonása a vidéki erőforrások szerepének kiemelése, valamint a gazdasági tevékenységek hangsúlyozása. Szakál Ferenc vidékgazdaság-definíciójának kiinduló alapja, „hogyan a vidéki térség maga is egy rendkívül bonyolult sokoldalú multifunkcionális erőforrásrendszer, amelynél az egyes erőforrás-alrendszerekről ugyan külön-külön is beszélhetünk (...), de ezek szétválasztása súlyos sérülésük, gyakran eredeti identitásuk lerombolása nélkül nem lehetséges. Ebből az is következik, hogy az ezen integrált erőforrásrendszerre épülő mezőgazdasági és nem mezőgazdasági gazdasági tevékenységek (kulturális és egyéb közösségi tevékenységek, életmód stb.) között is nagyfokú integráltság jellemző. Ez az, ami alapvetően megkülönbözteti a vidéki térségeket a városi (urbánus) térségektől. Ez a vidéki erőforrásrendszerre épülő gazdasági rendszer a vidékgazdaság” (Szakál, 1999b).

Fehér Alajos, aki Magyarországon elsőként végzett komplex vidékgazdasági kutatásokat, és nagy szerepe volt abban, hogy a vidékgazdasággal kapcsolatos ismeretek elterjedjenek hazánkban³, a mezőgazdaság vidéki erőforrások hasznosításában és

³ Fehér vidékgazdaságra adott definícióját és erőforrás osztályozását vette alapul a nemrégiben megjelent „Vidékgazdaságtan” c. könyv is (ld. Marselek, 2010).

fenntartásában játszott meghatározó szerepéből kiindulva a vidékgazdaságot „a vidéki területeken található, nagy részben földhasználati irányultságú regionális gazdaságként” definiálta, amely magában foglalja:

- „az adott területen gazdasági tevékenységet végző (termelő, szolgáltató, szervező) és fogyasztó szereplőket,
- a tevékenységükhöz felhasznált, illetve a területen rendelkezésre álló erőforrásokat,
- a gazdaság szervezeti kereteit jelentő vállalkozásokat, cégeket, háztartásokat, civil- és hatósági szervezeteket, intézményeket,
- valamint egymással, illetve a területen kívüli szereplőkkel, szervezetekkel fenntartott kapcsolatrendszerrel,
- s azokat a struktúrákat (ágazati, földhasználati, erőforrás-, kooperációs, koordinációs stb.), amelyek a gazdasági tevékenységek általános kereteit jelentik” (Fehér, 2004, 2005).

Fehér vidékgazdaság meghatározására tett kísérlete véleményem szerint komplexebben adja vissza a kifejezés tartalmát, ennél fogva megkönnyíti, rendszerezetté teszi annak értelmezését. A leglényegesebb különbség véleményem szerint a két definíció között az, hogy Szakálnál a vidékgazdaság explicit elkülönül a városi térségektől, miközben Fehérnél ennek ellenkezőjét látjuk, bár implicit módon, amikor a területen kívüli kapcsolatrendszerrel nevesíti, mint a vidékgazdaság egyik fontos sajátosságát. Fehér (2005) szerint a vidéki lét a térben meghatározott sajátos régiókhoz, helységekhez kapcsolódik. E vidéki helyek vagy települések jellemzőik és sajátosságaik alapján a várostól általában megkülönböztethetők, nem városi jellegűek. „Ugyanakkor a vidéki helyek bármely értelemben csak akkor léteznek, ha vannak városok, nagyvárosok”, véli Fehér (2005). Hasonlóan látja ezt Csatári (2001) is, aki szerint a vidék legegyszerűbben, Erdei Ferenc klasszikus könyvének címére is tekintettel, a „város vidéke”-ként definiálható. E szerint a fogalom eleve egy viszonyt, illetve kapcsolódási rendszert fejez ki, amelyben a nem városi helyek, valamilyen méretű és minőségű városias központhoz kapcsolódnak. Erdei (1971) a „Város és vidéke” c. könyvében a településrendszert a csillagrendszerhez hasonlította, s a következőket írta: „Kézenfekvő is a hasonlítás, mert elvontan hasonló a modell: egyaránt bizonyos tömegek hierarchikus szerveződéséről van szó. A különbség mégis nagy: amott anyagnak, égitesteknek a viszonyáról van szó, emitt települések összefüggéséről. Mégis találó a hasonlítás, és a csillagászati hasonlatok kifejezik a települések közötti viszonyok lényegét.” Az előbbiek rámutatnak,

hogy Erdei a város és vidék témakörét, viszonyrendszerét a települési funkciók alapján vizsgálta. Ennek szellemiségében írja Romány (1998), hogy vidéke a városoknak van; minden olyan városnak, amely szolgáltat valamit a környezetében élőknek, azaz a vidéknek. A város és vidék közötti összetartozás, kölcsönös viszony, lehet erősebb vagy gyengébb, de a kifejezés, „város és vidék” mindenképpen megalapozott. Hasonlóan vélekedik Csete és Láng (2005) is, szerintük ugyanis a városnak van vidéke, tehát a vidék a város viszonylatában értelmezhető. „Ily módon a vidékgazdaság olyan modellben fogalmazható meg, amelyben van városi központ, és annak van vidéki háttere”, írja Fehér (2004, 2005).

Hite (1999a) szerint a vidék földrajzi kifejezés, ezért a vidékkel kapcsolatos tevékenységek, a vidékgazdaság vizsgálatakor nem tekinthetünk el a tértől, amelyben a tevékenységek zajlanak. Hite véleménye, hogy Thünen térgazdasági elmélete, illetve a Thünen-modell egyszerű és logikus keretet biztosít a vidékgazdaság vizsgálatához, melynek segítségével hasznos következtetések vonhatók le a távoli helyek gazdaságának jellemzőiről. Bárhogyan is közelítünk a vidéki térségek vizsgálatához, az elhelyezkedés, a helyzet (location) igenis számít. A vidéki térségek helyzete pedig a központi helyekhez képest mindig relatív. Ilyen központi hely a Thünen-modellben központi helyet elfoglaló város is (Hite, 1999a). A Thünen-i modell, melynek központi eleme a tér, tulajdonképpen egy centrum-periféria modell, amely egy központi helyből és annak vidéki hinterlandjából áll (Hite, 1997). A modell olyan egységes és homogén mezőgazdasági teret tételez fel, amelyben a területek termékenysége és a szállítási feltételek azonosak; a térben egyetlen város létezik, ahol az összes tranzakció lezajlik (Fehér, 2005). A mezőgazdasági tevékenységek térbeli eloszlásának vizsgálata során Thünen a következő befolyásoló tényezőket vette figyelembe: 1) a mezőgazdasági termékek tulajdonságai (romlandóság, szállíthatóság, stb.), 2) a mezőgazdasági termékek iránti kereslet intenzitása, 3) a termelési és szállítási költségek és a 4) a földjáradék nagysága (Meyer, 2005). Thünen monocentrikus modelljében a gazdaság önszabályozó rendszere egy sajátos struktúrát alakít ki, amelyben a várost koncentrikus körökben ölelik körül a különböző termékeket előállító mezőgazdasági termelési övezetek. A mezőgazdasági övezetek e sajátos elrendeződését Thünen földjáradékelmélete magyarázza. E szerint a fajlagos szállítási költségek, valamint a piaci ár és az önköltség különbözőségeiben meglévő termékenkénti eltérések automatikusan osztják el a rendelkezésre álló földterületet az egyes művelési módok között. A legnagyobb járadék a városközeli földeken keletkezik, míg a mezőgazdasági

termelés határát a járadék eltűnése jelzi (Varga, 2003). Ilyen feltételek közt a városhoz közeli területeken azokat a termékeket állítják elő, amelyek gyorsan romlanak meg, illetve amelyeknek a szállítása költséges, míg a várostól távolabbi földterületeken ennek megfelelően azokat az agrártermékeket állítják elő, amelyeknek szállítási költségei az értékükhöz képest alacsonyak (Meyer, 2005). Ennek megfelelően a várost körülölelő termelési övezetek a következők: a városhoz legközelebb eső övezetben zöldségtermesztés és tejtermelés; az azt követően erdőgazdálkodás (tűzifa és fűrészáru előállítás); majd a gabonatermesztés három övezete következik a földhasználat csökkenő intenzitásával (ugarolás nélküli vetésforgó, vetésforgó ugarral, háromnyomásos rendszer); a legkülső övezet pedig a legeltető állattartás öve (Varga, 2003). Hite (1997) úgy véli, hogy a vidék (vidékiek) megfelelő jelző azokra a területekre, amelyek távol fekszenek a Thünen-i modell egyetlen városától. Így a vidékiség (ruralitás) a Thünen-féle távolság szinonimájaként értelmezhető. Ezzel összefüggésben Deaver a vidékgazdaság három jellemzőjét azonosította. Az egyik a távolság, a másik kettő pedig (amelyek logikusan következnek a távolságból, és amelyek a Thünen-modell segítségével magyarázhatók) a kisméretű, alacsony népsűrűségű települések és a nagyfokú specializáció (Deaver, 1992 in Hite, 1999b). A Thünen-modell alapján a földhasználat intenzitása a várostól való távolság növekedésével csökken, miközben a városi piactól való távolsággal a realizált árak szintén csökkennek, és így a távolságnak megfelelően a határbevétel is csökken. Az inputok esetében a városból a munkavégzés helyére történő szállítás költségei a távolság növekedésével együtt nőnek. Mindezek a várostól való távolság növekedésével együtt járó alacsonyabb népsűrűségű települések létét vetítik előre. A távoli helyek ugyanis csak akkor képesek fenntartani lakosság számukat és népsűrűségüket, ha a lakosok hajlandóak elfogadni az alacsonyabb jövedelmeket. A vidékgazdaság specializációjának lényege, hogy méretgazdaságossági problémák miatt az alacsony népsűrűségű távoli helyek nem képesek sokágazatú gazdaság fenntartására, lévén, hogy népességük nem támaszt olyan volumenű keresletet, amely kibocsájtás mellett a különböző ágazatok realizálhatnák hosszútávú profitcéljaikat. Ennek megfelelően az egyes gazdasági ágazatok telephelyválasztását a távolság minimalizálása, ezzel együtt a megfelelő nagyságú keresletet támasztó népességszám és az agglomerációs előnyök motiválják, amelyek kitüntetett helyei a városok, csak úgy, mint a Thünen-modell központi városa (Hite, 1997). Hite (1999b) rámutat arra, hogy a Thünen-i modell alkalmazásának van egy nagyon fontos vonatkozása, amit Deaver nem említ, ez pedig a vidékgazdaság

kockázatos volta. Ennek kiindulópontja, hogy az egyes termelési övezeteket elválasztó határvonalak között legnagyobb az adott tevékenység által realizált földjáradék. Ezek a határvonalak azonban nem statikusak, ugyanis bármely változás a piaci árakban vagy a szállítási költségekben elmozdítja azokat. És mivel a változások a piacon mindennaposak, az említett határok állandó mozgásban vannak. Ezért bármely termelési övezetben komoly veszélye van annak, hogy a specializált termelést lehetővé tevő vagyontárgyak értéke csökkenni fog, mivel az övezetek közötti határvonalak átkerülhetnek a szomszédos távolabbi övezetbe, ahol szuboptimálisak azon tevékenység számára, amely a maximális járadékot biztosítja (Hite, 1999b).

A vidékgazdaságra jellemző, hogy nagyobb részben a területén található, kisebb részben azon kívülről származó erőforrásokon alapul. Ezeket a belső, ún. helyi erőforrásokat és a térségen kívülről származó erőforrásokat a vidékgazdaság ágazataihoz tartozó szereplők, úgy mint vállalkozások, köztük a gazdák, önkormányzatok, egyéb szervezetek, köztük a civil szervezetek, valamint a természetes személyek hasznosítják. A hasznosítás kereteit pedig a különböző struktúrák jelentik, amelyek bizonyos fokig önállóak, de alapvető lényeges tulajdonságuk, hogy azok szoros kapcsolatban állnak egymással (Fehér, 2005).

Az előbbiek szerint a „város és vidéke” közötti térkapcsolatok az eltérő hierarchiaszintű települések közötti funkcionális kapcsolatok térben és időben meghatározott viszonyrendszereként értelmezhetők. Az ilyen keretek között, a vidéki térségekben létrejövő és működő sajátos regionális gazdaságot nevezzük vidékgazdaságnak, amely magában foglalja az adott vidéki térségben működő gazdasági és társadalmi struktúrákat, szereplőket, szervezeteket, felöleli a különféle belső és külső kapcsolatrendszereket, az ott folyó tevékenységeket és az azokhoz felhasznált vagy felhasználható erőforrásokat. És mint arra Cowie et al. (2010) rámutatnak a vidékgazdaságok változatos, dinamikus és komplex rendszerek, amelyekben a társadalmi-gazdasági folyamatokat számos belső (helyi) és külső tényező határozza meg. Ezen determinációk között, mint láttuk, az erőforrásoknak kitüntetett szerepük van.

2.2.2. A vidékgazdaság erőforrásai; erőforrások a vidékgazdaságban

Napjainkban az élet minden területén egyre több szó esik az erőforrásokról, ugyanis a modern társadalmi elvárások az életszínvonal folyamatos növelését tűzik ki célul, ami az erőforrások egyre nagyobb arányú felhasználását követeli meg. A vidékgazdaságnál leírtakkal összhangban az erőforrásokat nem lehet a tértől elválasztani, attól függetlenül vizsgálni. Az erőforrások ugyanis maguk is a térben léteznek, egymással és más társadalmi-gazdasági kapcsolataik révén a társadalmi és gazdasági térben integrálódnak (Bokor, 2003). Ezzel összefüggésben kétség kívül állíthatjuk, hogy az erőforrások nélkülözhetetlen szerepet játszanak a térgazdaságok, így a vidékgazdaságok fejlődésében. Az erőforrások meghatározása, feltárása során újfent terminológiai nehézségekbe ütközünk. Cloke és Park (1985) szerint az erőforrásoknak ugyanis nincs kielégítő meghatározása, ebből következően nincs olyan definíció, amely kiállta volna az idők próbáját. Ennek oka, hogy nehezen megfogható az erőforrások jelentéstartalma, ami a szerzők szerint részben abból adódik, hogy az erőforrások tárgyköre eredendően interdiszciplináris, ha nem multidiszciplináris, emiatt az erőforrásokra adott definíciók az érintett tudományterülettől függően változhatnak. Az a tény sem hagyható figyelmen kívül, hogy az erőforrások nem feltétlenül jelentenek kézzel fogható tárgyakat, sokkal inkább egy kulturálisan meghatározott absztrakt fogalmat. Cloke és Park (1985) e tekintetben úgy fogalmaz, hogy minden olyan dolog erőforrásnak tekinthető, amely társadalmilag értékes célok elérésének eszközéül szolgálhat. A célok jellemzője, hogy azok rendkívül széleskörűek, valamint térben és időben változnak. Hasonlóképpen értelmezi az erőforrásokat Tóth Miklós is, aki szerint minden olyan eszköz, körülmény vagy lehetőség, a természeti környezet valamely eleme, ami a gazdaság egy adott fejlettségi szintjén az emberi szükségletek kielégítésének alapja, illetve forrása lehet, erőforrásnak minősül (Tóth, 1988).

Cloke és Park (1985) meghatározónak tartják Erich Zimmerman gondolatiságát, amely szerint az erőforrások az emberi igények, képességek és az embert körülvevő környezet (a környezetet a lehető legáltalánosabb értelemben véve) értékelése közötti funkcionális kapcsolatok szempontjából ítéltethők meg. Zimmerman az erőforrásokat nem tekintette „természetesnek” és adotttnak, úgy gondolta, hogy „erőforrások nem léteznek, hanem bizonyos dolgok válnak azzá” (Zimmerman, 1951 idézi De Gregori, 1987, Hanink, 2002), s az „erőforrássá válás” folyamatában az erőforrások sem nem adottak sem nem végesek (De Gregory, 1987).

De Gregory szerint az a kreatív folyamat, amelyben a környezetünk anyagi és nem anyagi dolgai az emberiség számára felhasználhatóvá válnak a tudomány és a technológia által meghatározott. Ez az emberi tudás és képesség az elsődleges erőforrás, ami egyben meghatározza az összes többi. Ennél fogva kijelenthetjük, hogy az erőforrások forrása a tudás, amiből következik, hogy az „erőforrásnak” mint kifejezésnek az emberiséggel való kapcsolat figyelembe vétele nélkül nincs értelme, ami nem jelenti azt, hogy a dolgoknak csak olyan mértékben van létjogosultsága, ahogy azok az emberiséget szolgálják (De Gregory, 1987). Az erőforrások nem dolgok, anyagok vagy tárgyak, hanem képességek, véli De Gregory (1987). Ezen képességek azok, amelyek segítségével fenntartható módon használhatjuk az anyagi és nem anyagi dolgok sokaságát. Ezek a képességek határozzák meg azokat a funkcionális kapcsolatokat, amelyeket erőforrásoknak nevezünk. Ezek a kapcsolatok tekinthetők az erőforrások Zimmerman-i alapkoncepciójának. A kapcsolatok feltételezik az emberek és az anyagi (vagy nem anyagi) dolgok létezését, miközben a kapcsolatok hiányában az erőforrások kifejezés nem értelmezhető. A kapcsolatokban az emberek aktív szerepet játszanak, akik ötleteik, gondolataik révén képesek arra, hogy a környezetet saját céljaiknak megfelelően hasznosítsák, átalakítsák. Ennek megfelelően az erőforrások a dolgok tulajdonságait jelentik, olyan tulajdonságokat, amelyeket az emberi képességek eredményeznek. Logikusan, ahhoz hogy erőforrásokról beszélhessünk, már léteznie kell legalább egy erőforrásnak, azaz az erőforrások léte feltételezi, más erőforrások hasznosítását. A gondolat és az azt követő cselekvések hozzák létre azokat a funkcionális kapcsolatokat, amelyek eredményeként az embert körülölelő környezet elemeit erőforrásoknak nevezhetjük. Minél jobb az anyagi és nem anyagi dolgok hasznosíthatósága, annál nagyobb, jelentősebb azok erőforrás jellege.

Az előbbieket azokat a dinamikus kölcsönhatásokat és visszacsatolási mechanizmusokat példázzák, amelyek a technológia alkalmazása és az erőforrások létrehozása során lejátszódnak. Azt a folyamatot, amelyben az emberiség a saját boldogulására kiaknázza a környezet anyagi és nem anyagi elemeit a technológia segítségével, erőforrás teremtésnek nevezhetjük. A technológia, illetve a technológia fejlődése lehetővé teszi az emberek számára, hogy mind nagyobb mértékben kihasználja a környezetét és ezáltal még több erőforrást teremtsen. Ez azóta van így mióta az ember erőforrásokat teremt és használja őket, hogy még több erőforrást teremtsen. Ebből kifolyólag az emberi lét fenntartásának folyamatában a technológia alkalmazása központi jelentőségű (De Gregory, 1987).

Bora (2003) rámutat arra, hogy az erőforrások fogalma széles körű, s véleménye szerint magában foglalja mindazon tényezőket, amelyek hozzájárulnak az emberi szükségletek kielégítéséhez, lehetővé teszik a gazdasági élet, folyamatos és biztonságos működését. Az erőforrások vagy másképpen termelési tényezők közé tartozik a munkaerő tudása és tapasztalata (humán erőforrás), az aktívák, a fejlődéshez szükséges tőke, a technika, a tudomány eredményei és természetesen a természeti erőforrások (Bora, 2003).

Az erőforrások, illetve a vidékgazdaság erőforrásainak meghatározására, csoportosítására számos törekvéssel találkozunk a szakirodalomban, amelyek között gyakran jelentős átfedéseket, egyezéseket találunk, de olyanokkal is találkozhatunk, amelyek új szempontok szerint próbálják megragadni az erőforrások jelentéstartalmát.

A klasszikus közgazdaságtani elmélet szerint a gazdasági javak termeléséhez ráfordításokra van szükség, melyeket termelési erőforrásoknak, vagy termelési tényezőknek nevezünk. Ezzel kapcsolatban fontos figyelembe venni, hogy az egyes erőforrások önmagukban nem, hanem csak a többivel együtt, megfelelő módon és arányban kombinálva alkalmazhatók (Kopányi, 1996). A termelési tényezőket három kategóriára oszthatjuk fel, ezek: a föld (azaz szélesebb értelemben a természeti erőforrások), az emberi munka (humán erőforrás) és a tőkejavak (fizikai tőke és a pénztőke). Az első kettőt a termelés elsődleges tényezőinek nevezik, mivel sem a természeti erőforrások, sem a munka nem tekinthető gazdasági folyamat teremtette kibocsátásnak, hanem olyan dolognak, amely elsősorban fizikai és biológiai tényezőknek köszönheti létét. Ezzel szemben a tőkejavakat a gazdasági rendszer állítja elő, hogy termelési erőforrásként használják azokat javak és szolgáltatások további termeléséhez. A tőke tehát olyan ráfordítás, amely maga is gazdaság teremtette kibocsátás (Samuelson és Nordhaus, 1993). A termelési folyamatban betöltött funkcióik alapján Kopányi (1996) a termelési tényezők négy fő csoportját különbözteti meg. Ennek megfelelően a természeti erőforrások, a munka és a tőkejavak mellett a vállalkozói képességeket is a termelési tényezőnek tekinti, amelyek kifejtése révén történik meg a többi termelési tényező kombinálása.

Egy 1996-ban közzétett tőke koncepció szerint „a tőke azon reális javak készlete, amelyből újabb javakat (ill. árut) lehet előállítani” (Boros, 2004). A tőke hagyományos hármas felosztásával szemben az új elmélet a tőke négyes felosztását vezeti be: gyártott (előállított), humán, társadalmi vagy szervezeti és természeti (ökológiai, környezeti) tőke. Mindegyik tőkefajta a szolgáltatások olyan áramlását hozza létre, amelyek a termeléshez szükséges anyagi és szellemi inputokat biztosítják (Buday-Sántha, 2004). A

gyártott (előállított) tőke az összes gazdasági tevékenység által létrehozott javakat tartalmazza. Ide tartoznak a rendszerint több termelési ciklusban részt vevő termelőeszközök, valamint a termelésben felhasznált nyersanyagok, félkész- és késztermékek. A humán tőke az összes egyéni munkaképességet jelenti, amelynek, döntő fontosságú eleme az emberekben felhalmozódó és munkájukban érvényre jutó tudás. A társadalmi vagy szervezeti tőke pedig azt a hálózatot jelenti, amelynek segítségével az egyéni hozzájárulások közösségi vagy társadalmi szinten mozgósíthatók és összehangolhatók. A természeti tőke részeit a föld, levegő, édesvizek, tengerek és az ökológiai rendszerek alkotják (Boros, 2004; Buday-Sántha, 2004).

Porter et al. (2004) a vidékgazdaság versenyképességét meghatározó tényezők vizsgálata során foglalkoznak az erőforrásokkal, pontosabban az erőforrások jelenlétével, mint olyan feltétellel, amely számottevően befolyásolja a vidéki térségek versenyképességét. Ennek kapcsán a Porter-jentés a következő erőforrásokat nevesíti: humán erőforrások, tőkeforrások, fizikai infrastruktúra, közigazgatási infrastruktúra, információs infrastruktúra, tudományos és technológiai infrastruktúra, valamint a természeti erőforrások.

Garrod et al. (2006) a falusi (vidéki) turizmus kapcsán foglalkoztak a vidéki erőforrásokkal. Ennek során a vidéki erőforrásokat, mint a turizmus tőkeeszközeit értelmezték, s a vidéki tőke kifejezést alkalmazták azokra. A szerzők úgy látják, hogy a vidéki erőforrások vidéki tőkeként való újragondolása, átfogóbb és egységesebb megértését biztosítja a falusi turizmus rendszerének, ami által a vidéki közösségek hatékonyabban kiaknázhatják azokat a lehetőségeket, amelyeket a falusi turizmus kínál számukra. Garrodék a Countryside Agency definícióját adaptálták, amely szerint a vidéki tőke a vidék szövetét, annak falvait és városait jelenti. Bár a meghatározást a szerzők is kissé leegyszerűsítettnek tartják, ennek ellenére úgy gondolják, hogy az mégis értékes, hiszen az úgy írja le a vidéki tőkét, hogy az magában foglalja a vidék szövetének különböző összetevőit, amelyek egyaránt lehetnek természetiek (pl. vadvilág), építettek (pl. vidéki települések) vagy társadalmi jellegűek (pl. helyi kulturális tradíciók). A meghatározás alapján Garrodék a következőkkel illusztrálták, hogy a vidék jellemzői közül több olyan van, amik a vidéki tőke elemeinek tekinthetők: táj- és tájkép, vadvilág, biodiverzitás, földfelszín és talaj, levegő és telekhatárok, mezőgazdasági épületek, vidéki települések, történeti emlékek, utak, sövények, csapások, patakok, folyók, tavak, víz, fák, erdők és ültetvények, helyi szokások,

nyelvek, ételek, kézműves termékek, fesztiválok, tradíciók és életvitel (Garrod et al., 2006).

Terluin (2003) 18 európai vidéki térség foglalkoztatási jellemzőit vizsgálta három változó segítségével: helyi erőforrások, gazdasági tevékenységek és szereplők. A helyi erőforrások között a következőket vette figyelembe: természeti erőforrások, vidéki báj (települések, táj és tájkép stb.), szállítási infrastruktúra és „soft” infrastruktúra (pl. oktatási lehetőségek). Terluin véleménye szerint a helyi gazdaságok, így a vidékgazdaságok, fejlődése alapvetően attól függ, hogyan képesek az erőforrásokat a különböző tevékenységekben felhasználni.

Walker (2002) a vidéki erőforrás gazdálkodással (menedzsmenttel) összefüggésben foglalkozik a vidéki erőforrásokkal, ami nem más, mint „a biológiai, fizikai, társadalmi és pénzügyi tőke különböző földrajzi és időbeli léptékben történő integrált, hatékony és fenntartható használata”.

A Kanadai Vidék Újjáélesztéséért Alapítvány (Canadian Rural Revitalization Foundation) 1997-ben több kanadai egyetem bevonásával indította útjára az „Új Vidékgazdaság Projektet” (New Rural Economy Project, NRE), amely négy témakör (kormányzás, környezet, szolgáltatások és kommunikáció) mentén vizsgálja a vidéken lezajló változásokat, azok hajtóerőit és az új kihívásoknak való megfelelés lehetőségeit. A projektben résztvevő kutatók véleménye szerint a vidéki közösségek revitalizálásának kitüntetett elemei az erőforrások, amelyeket az érintett közösségek céljaik elérésében hasznosíthatnak. Ebben a folyamatban a kapacitásépítés fontos szerepet tölt be, ugyanis a kapacitás nem más, mint a közösségek azon képessége, melynek birtokában az erőforrások azonosítása és újraszervezése által képesé válik céljainak elérésére. Az NRE Projekt keretében a vidékgazdaság négy erőforrását azonosították: gazdasági tőke, humán tőke, társadalmi tőke és természeti erőforrások (Reimer, 2008a,b).

Egy nem oly régi koncepció, a „fenntartható megélhetés” egyre fontosabb szerepet kap a fejlesztéspolitikai vitákban, ennek megfelelően a „fenntartható vidéki megélhetés” mindinkább központi kérdésévé válik a vidékfejlesztési politikának, véli Scoones (1998). A fenntartható vidéki megélhetés széles körben elterjedt fogalmát 1992-ben határozta meg Chambers és Conway a Fejlesztési Tanulmányok Intézetének (Institute of Development Studies, IDS) megbízásából készített vitaanyagban. Az azóta sokat használt meghatározás szerint (Scoones (1998) adaptálásában): „A megélhetés magában foglalja azokat a képességeket, eszközöket (beleértve az anyagi és társadalmi erőforrásokat) és tevékenységeket, amelyek a megélhetéshez szükségesek. A

megélhetés akkor fenntartható, ha az képes megbirkózni a nehézségekkel, fenntartani vagy javítani a képességeit és eszközeit, miközben nem veszélyezteti a természeti erőforrásokat.” Ian Scoones 1998-ban, a Fejlesztési Tanulmányok Intézetének készített munkaanyagban publikálta a fenntartható megélhetés, azóta széles körben elterjedt elemzési keretrendszerét. A fenntartható megélhetés keretrendszere azt mutatja meg, hogy különféle körülmények és viszonyok között a fenntartható megélhetés a megélhetési erőforrásokhoz (természeti, gazdasági, emberi és társadalmi tőke) való hozzáférés és azoknak a különböző megélhetési stratégiák megvalósítása során történő kombinálása révén érhető el, amelyek kimenetelét számos formális és informális szervezeti és intézményi tényező befolyásol. A keretrendszer különböző nagyságrendek, illetve társadalmi szerveződési szinteken alkalmazható, az egyéntől, a háztartáson, a lakóközösségen, a rokonságon, a falun, a régión át egészen a nemzetig (Scoones, 1998), és egy olyan eszköznek, értelmezési keretnek tekinthető, amely segít megérteni a megélhetés természetét, az azt befolyásoló tényezőket, ezáltal hatékonyabb és eredményesebb fejlesztési beavatkozásokat tesz lehetővé (DFID, 1999).

A különböző megélhetési stratégiák megvalósításának képessége Scoones (1998) szerint nagymértékben függ attól, hogy az emberek milyen erőforrásokkal, illetve tőkével rendelkeznek. Ezzel összefüggésben Scoones kiemeli, hogy a megélhetés realizálásához mindenképpen szükséges az erőforrások kombinálása, mivel önmagában egyetlen erőforrás sem alkalmas annak elérésére. Az előbbieknél megfelelően Scoones négy megélhetési erőforrást, illetőleg négyféle tőkét azonosított az általa kidolgozott elemzési keretrendszerben:

- Természeti tőke – a természeti erőforrások készletei (talaj, víz, levegő, genetikai erőforrások stb.) és környezeti szolgáltatások (hidrológiai ciklus, szennyezés-elnyelés stb.);
- Gazdasági vagy pénzügyi tőke – tőkejavak (készpénz, hitel, megtakarítások és egyéb gazdasági eszközök, beleértve az alapinfrastruktúrát, a termelőeszközöket és a technológiát);
- Emberi tőke – készségek, tudás, munkaképesség, jó egészség és fizikai állapot;
- Társadalmi tőke – társadalmi erőforrások (hálózatok, társadalmi igények, társadalmi kapcsolatok, hovatartozás, társadalmi szervezetek).

Az Egyesült Királyság Nemzetközi Fejlesztési Hivatala (Department for International Development, DFID) adaptálta Scoones elemzési keretrendszerét s megalkotta a

sajátját, amelyben a négy bemutatott erőforrás mellett egy ötödiket, a fizikai tőkét különített el. A DFID felfogásában a fizikai tőke magában foglalja az alpinfrastruktúrát (közlekedés, közüzemi hálózatok) és a termelőeszközöket (a termeléshez felhasznált eszközök és felszerelések) (DFID, 1999).

Az előbbiek jól szemléltetik, hogy az erőforrásokkal, illetve a vidéki erőforrásokkal kapcsolatos álláspontok és nézetek mennyire sokfélék és szerteágazóak. Az is kiderül, hogy a legtöbb erőforrás, ilyen vagy olyan formán, de megjelenik a különböző erőforrás értelmezésekben és csoportosításokban. Mégsem mondhatjuk, hogy közös nevezőt tudnánk bevezetni, annál is inkább mivel az egyetlen erőforrás, amelyik az előbbiekben minden esetben megjelenik: a természeti erőforrások.

Hazánkban a vidékgazdaság erőforrásainak számbavétele Fehér Alajos vidékgazdasággal kapcsolatos kutatásaihoz kötődik (Fehér, 2005). Fehér sokat idézett alaplűnek tekinthető könyvében a vidéki erőforrások komplex meghatározására és ennek megfelelő csoportosítására törekedett. A vidékgazdaság erőforrásainak Fehér (2005) az általa hasznosítható emberi, természeti, pénzügyi, társadalmi, gazdasági és egyéb tényezőket, illetve az azok közötti viszonyokat tekinti, amelyek társadalmilag hasznos, gazdaságilag ésszerű, ökológiai szempontból is elfogadható (tehát fenntartható), időben és térben is változó célokat szolgálnak. Fehér Alajos, Cloke és Park (1985) munkájára alapozva, az alábbiak szerint csoportosította a vidéki erőforrásokat: humán erőforrások, természeti erőforrások, táj- és tájképi erőforrások, települések, egyéb erőforrások (Fehér, 2005). A továbbiakban a Fehér-féle erőforráscsoportosításnak megfelelően mutatom be a vidékgazdaság erőforrásait.

2.2.2.1. Humán erőforrások

A közgazdaságtan a termelésben, illetve a szolgáltatásnyújtásban felhasznált anyagi és nem-anyagi (immateriális) javakat termelési erőforrásoknak, másképpen termelési tényezőknek nevezi. A termelési tényezők egyik csoportját a munka, mint az ember által nyújtott termelő szolgáltatás alkotja. Ezzel összefűggésben a vezetéstudományi szakirodalom (ld. pl. Barney és Wright, 1997; Berde, 2003; Dienesné Kovács, 2005; Gulyás, 2008) arról ír, hogy az elműlt évtizedek során az emberi erőforrás termelési tényezőként jelentős mértékben felértékelődött, minek során az emberek a szervezetek alapvető, kulcsfontosságú erőforrásává váltak. A humán erőforrás másik megjelenési módja a fentebb már tárgyalt vállalkozói szolgáltatás (Kopányi, 1996), amely azt

hangsúlyozza, hogy csak az embereknek van meg az a képessége, hogy a többi termelési tényezőt kombinálja, ami a javak előállítása szempontjából kitüntetett jelentőséggel ruházza fel a humán erőforrásokat.

Már a közgazdasági gondolkodás korai szakaszában felbukkan a termelni tudó emberek szerepének hangsúlyozása. Adam Smith 1776-ban megjelent „A nemzetek gazdagsága” című tudományteremtő művében (e munka megjelenésétől tekintik a közgazdaságtant tudományos diszciplínának) több helyütt is foglalkozik az ember gazdasági szerepével. Művében Smith részletesen elemzi a tőke fajtáit, s ezek között felsorolja a lakosság, illetve a társadalom valamennyi tagjának gazdaságilag hasznos tudását és képességét is. Smith szerint minden gazdagság forrása a termékeny emberi munka (Polónyi, 2002).

Az 1960-as évek elején jelent meg az elsősorban Theodore W. Schultz és Gary S. Becker Nobel-díjas közgazdászok nevével fémjelezhető emberi tőke elmélet. Az emberi tőke megközelítés szerint az emberi erőforrás hasonlatos a termelés fizikai tőketényezőihez (ugyanakkor számos ponton különbözik a fizikai tőkétől), ugyanis beruházások révén (befektetés az emberi tőkébe: oktatás, képzés, egészségügyi szolgáltatások stb.) az emberi tőke fokozható, aminek eredményeként a termelékenység és a jövedelmezőség növelhető, hiszen az emberi tényező meghatározó szerepet játszik más termelési tényezők hatékony felhasználásában (Polónyi, 2002). Ahogyan a tárgyi tőke a nyersanyag termelését elősegítő eszközzé alakításával keletkezik, az emberi tőke a személyek olyan átformálásával jön létre, amely új cselekvésmódokat lehetővé tevő készségekkel és képességekkel ruházza fel őket (Coleman, 1998).

Az 1980-as évektől kezdődően, elsősorban Pierre Bourdieu, James S. Coleman és Robert D. Putnam munkáinak köszönhetően, kapott komoly szerepet a nemzetközi társadalomtudományi szakirodalomban az emberi tényezőt tágabb értelemben figyelembe vevő koncepció. Ebben az értelemben az ember nem jellemezhető csak, mint emberi tőkét megtestesítő termelési tényező. Ennél többről van szó, hiszen az emberi lény egyben társas lény is, ennél fogva a munkán túl más jellegű hozzájárulása is van a gazdaság és a társadalom, a civilizáció fejlődéséhez és fenntartásához. Az előbbiekkal összhangban beszélhetünk a humán tényező egy másik dimenziójáról, a társadalmi tőkéről, amely nem található meg magukban az egyéneknél, a cselekvőkben. Az elmúlt évtizedben magyar szerzőktől is számos cikk és tanulmány jelent meg a társadalmi tőkével kapcsolatban (ld. pl. Csath, 2002; Csizmadia, 2002; Forgács, 2006; Füzér et al., 2006; Katonáné Kovács et al., 2006; Kis, 2006a,b; Orbán és Szántó, 2005; Sík, 2010; Skrabski és Kopp, 2008; Szabó et al., 2005; Vercseg, 2004; Wiesinger et al.,

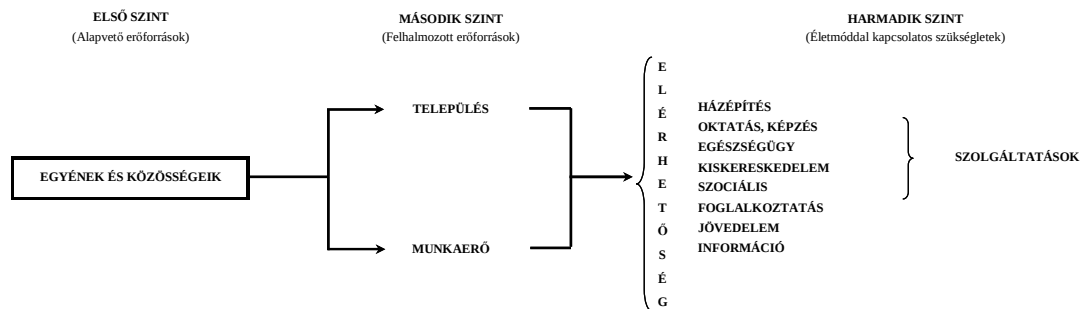
2008), amelyek a társadalom és a gazdaság más-más dimenziójából közelítik meg a társadalmi tőke szerepét és jelentőségét.

A társadalmi tőke egyfajta fokmérője egy közösség, illetve a társadalom összetartozásának, s mint ilyen, a közösségben és a társadalomban létező kohézió kifejezője, mely megnyilvánul az emberek, a közösségek közötti kapcsolatokban, normákban, bizalomban, együttműködésben a közös érdekek és haszon elérése érdekében (Kis, 2006b). Fehér (2005) szerint a humán erőforrásokhoz kapcsolódva sajátos értelmezésben jelenik meg a társadalmi tőke fogalma. A társadalmi tőke, ahogy Coleman (1998) írja, akkor jön létre, amikor az emberek közötti viszonyok változnak meg úgy, hogy elősegítsék a cselekvést. Coleman (1998) a társadalmi strukturális erőforrásokat az egyének tőkejavainak, azaz társadalmi tőkájének tekinti. A társadalmi tőkét Coleman szerint annak funkciója határozza meg. A társadalmi tőke fogalma azt a funkciót határozza meg, hogy milyen értéke van erőforrásként a cselekvők számára a társadalmi struktúra azon vonásainak, amelyeket érdekeik érvényesítésében felhasználhatnak (Coleman, 1998). Coleman idézett műveiben is megjelennek a tőke különböző formái: pénztőke, tárgyi tőke, az emberi tőke és negyedikként a társadalmi tőke. A tőkeformákkal összefüggésben a következőket mondja: mint a tőke többi formája, a társadalmi tőke is termelő, vagyis lehetővé teszi bizonyos, máskülönben elérhetetlen célok elérését. Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a tőke többi formájától eltérően a társadalmi tőke a cselekvők közötti viszonyok struktúrájában ölt testet, ennél fogva nem található meg sem magukban a cselekvőkben, sem pedig a termelés anyagi eszközeiben (Coleman, 1998).

A társadalmi tőke tehát a különböző relációkkal jellemezhető társadalmi struktúrák egy olyan erőforrása, amelynek társadalmi és gazdasági konzekvenciái vannak. A társadalmi tőke, tőkeként való definiálása magában hordozza azt a feltevést, hogy a társadalmi hálózatok erőforrásként szolgálhatnak az egyének és közösségeik számára. Ezzel együtt az is kifejezésre kerül, hogy a társadalmi tőke tulajdonképpen társadalmi hálózatokba ágyazottan létezik, tehát ez a fajta erőforrás kizárólag hálózatok útján, hálózatokon keresztül hozható létre és válhat hasznosítható tényezővé (Kis, 2006a).

Cloke és Park (1985) szerint nyilvánvaló, hogy a vidéki térségek humán erőforrásainak fenntartása, életben maradása és túlélése különböző szintű humán erőforrások sorát feltételezi. Fehér (2005) érvelése szerint a Cloke és Park által kidolgozott humán erőforrás rendszer, illetve az általa képviselt felfogás jól illeszkedik a vidékgazdaság

komplex megközelítéséhez. A 1. ábra áttekintést ad az említett különböző szintű humán erőforrások hierarchia-rendszeréről.

Forrás: Cloke és Park (1985), valamint Fehér (2005) nyomán saját szerkesztés

1. ábra: A humán erőforrások hierarchiája

A hivatkozott szerzők (Cloke és Park, 1985) alapján a vidéki térségek humán erőforrásainak *első szintjét* a vidéki emberek és az általuk alapított közösségek jelentik. Életkörülményeik és esetenként életstílusuk eltér a városias térségekben élőkétől, valamint szorosan kapcsolódnak a természeti és táji erőforrásokhoz. Az egyének és közösségek alkotta humán erőforrások első szintjének akkumulációjaként fogható fel a humán erőforrások sokkal inkább kézzelfogható *második szintje*, ami a vidéki településeket és a munkaerőt öleli fel. A humán erőforrások *harmadik szintjét* az életmóddal kapcsolatos szükségletek jelentik, melyek nélkülözhetetlen szerepet játszanak a humán erőforrások első és második szintjének fenntartásában.

Az előbbieket rámutatnak, hogy a vidéki emberek és közösségeik, azok összes jellemzőikkel együtt meghatározó erőforrását jelentik a vidékgazdaságnak. Ennek megfelelően a vidéki térségek fejlődésének egyik nagy kérdése, hogy milyen az adott vidéki terület humán erőforrása, rendelkezésre áll-e a szükséges szakértelem, szellemi erő, illetve az egyének, a közösség akar-e, tud-e tenni a vidék társadalmi-gazdasági fejlődéséért, vagy hogy van-e egyáltalán igény a fejlettebb életminőség iránt.

2.2.2.2. Természeti erőforrások

Amint az a korábbiakból is kiderül, a természeti erőforrások a termelési tényezők közé tartoznak, vagyis ezek az erőforrások más erőforrásokkal együtt, illetve a tőke különböző formáinak felhasználásával részt vesznek a termékek és szolgáltatások előállításának folyamatában. Hanink (2002) szerint a természeti erőforrások gazdasági földrajza, azok előfordulási és felhasználási helye alapvetően különbözik a legtöbb más termelési erőforrásétól. A különbség abból adódik, hogy szemben más erőforrásokkal, a munkával, a gépekkel, épületekkel stb., a természeti erőforrások valójában a fizikai környezet (azaz a természet, mint a természeti erőforrásokkal kapcsolatos legággabb jelentésű fogalom, Bernát et al., (2001)) és a társadalom közötti interakció formájában léteznek.

Természeti erőforrásokon (gazdasági értelemben) azokat a természeti (földrajzi) adottságokat értjük, amelyeket az ember (a társadalom) a termelés adott fejlettségi szintjén sajátos tulajdonságainál fogva anyagi szükségleteinek kielégítésére hasznosít (Bernát et al., 2001; Bora, 2003; Perczel, 2003). A természeti adottságok (napsugárzás, éghajlat, domborzat, ásványkincsek stb.) teremtik meg az emberi tevékenység lehetőségét. Azonban az, hogy természeti adottságok közül végül is mit tekintünk erőforrásnak nem a természet, hanem az ember dönti el. A természeti erőforrások fogalma és köre kifejezi a természet közvetlen kapcsolatát a társadalommal és annak gazdasági tevékenységével. Ebben a kölcsönkapcsolatban válnak a természeti feltételek, földrajzi adottságok természeti erőforrássá (Bernát et al., 2001; Perczel, 2003; Szűcs et al., 2007).

Kopányi (1996) megfogalmazásában a természeti erőforrások „a természet olyan, emberi beavatkozások nélkül keletkezett adományainak tekinthetők, amelyeket a gazdasági vállalkozások az output-jószágok előállítása során hasznosíthatnak.” Véleménye szerint ide sorolható mindenekelőtt a föld, amely termőképessége révén nemcsak a mezőgazdasági tevékenység alapja, de telephelyként valamennyi gazdasági tevékenység nélkülözhetetlen tényezője. Magda (2001) szerint a természeti erőforrások fogalma egyértelműen kifejezi a természet és az ember gazdasági tevékenysége közötti kapcsolatot, s a természeti elemeknek azt a körét foglalja magába, amelyek az energiatermelésben, az élelmiszerek előállításában és ipari nyersanyagként felhasználhatóak. A természeti erőforrások (természeti/földrajzi adottságok) teremtik meg tehát a társadalom és a gazdaság létezésének és fejlődésének alapját, de ahogy a

fogalom magyarázatokból kiderül, a természet „szolgáltatta” feltételek közül az ember dönti el, hogy abból mi tekinthető erőforrásnak. „Az ember a természet rendjét értékelve, annak csak azon elemeit tekintheti erőforrásoknak, amelyekről ismeretei, és amelyek iránt igényei vannak, hasznosításukhoz megfelelő technológiákkal rendelkezik, valamint amelyek a javak előállításának és a szolgáltatások nyújtásának feltételei” (Bora, 2003).

Zimmerman fentebb már idézett állítását, miszerint „erőforrások nem léteznek, hanem bizonyos dolgok válnak azzá”, Hanink (2002) a természeti erőforrásokra úgy interpretálja, hogy azok nem eleve adottak, a természeti tényezők, amely köré a társadalom a termelési folyamatait szervezi és alakítja, illetve azok hasznossága kulturális, történelmi, technológiai (és egyéb tudás), valamint földrajzi körülmények által meghatározott. Ennek megfelelően a felismert erőforrások térben és időben a társadalmi és gazdasági struktúráktól és azok fejlettségétől, a technológiáktól, a politikai rendszerektől függően határozottan és állandóan változnak (Zimmerman, 1951; Hunker, 1964 idézi Bora, 2003).

Az előbbiekkal összefüggésben a természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza egyik vissza-visszatérő témája, hogy a természeti erőforrásokat mindig bizonyos technológiai és kulturális kontextusban kell értékelni. Ez azért van így, véli Hanink (2002), mert bizonyos technológiai és/vagy társadalmi feltételeknek teljesülniük kell mielőtt a természet egy részét a termelés szempontjából értékesnek tekinthetnénk. Az erőforrásokat az ember megítélése szerinti hasznosság jellemzi, és mennyiségük a műszaki és társadalmi-gazdasági körülmények alakulásával változik (Haggett, 2006). Ezzel egyező véleményen van Perczel (2003), aki szerint a természeti erőforrások köre állandóan bővül, amelyben az ismeretek halmozódásának és a technikai fejlődés mellett az emberi értékítélet és életviszonyok változásának is fontos szerepe van.

A természeti erőforrásokhoz kapcsolódóan beszélhetünk a természeti potenciálról vagy potenciálokról. Lóczy Dénes (2002) könyvében a potenciál kétféle értelmezését említi. Az egyik felfogásban a természeti erőforrás jelenleg is szolgálja valamely társadalmi igény kielégítését, a potenciál pedig „csak” hasznosítható lehetőség. Más értelmezésben a potenciál úgy tekinthető, mint az erőforráshoz tartozó valamilyen adottság, amely valamely erőforrás, vagy többféle erőforrás-együttes hasznosságának, teljesítőképességének a mértéke. Lóczy tízféle természeti potenciált különböztet meg, melyek a természeti tényezőkhez kötődnek, ugyanakkor társadalmi-gazdasági elemek is megjelennek bennük (ökológiai potenciál, ásványkincs-potenciál, vízpotenciál,

energiapotenciál, termőképesség, éghajlati potenciál, beépíthetőség, üdülési vagy rekreációs potenciál, hulladék-elhelyezési potenciál és környezeti terhelhetőség).

A korábban már említett tőke koncepció szerint (Boros, 2004; Buday-Sántha, 2004) a természeti tőke a természeti erőforrásoknak, illetve a környezeti vagyonnak (napsütés, víz, levegő, ökoszisztémák) az a készlete, amely most és a jövőben az emberiségnek értékes javakat tud szolgáltatni. A természeti potenciálokkal összhangban érdemes szólni a természeti tőke (ami egyfajta összegzése a természeti erőforrásoknak és az előbb bemutatott potenciáloknak) funkcióiról, amelyek a három alapvető környezeti közeg (föld, víz, levegő) és az általuk biztosított élőhelyeken fenntartott élet köré csoportosíthatók. A természeti tőke funkcióin a természet összetevőinek és folyamatainak azon képessége értendő, hogy az emberi szükségleteket közvetlenül vagy közvetve kielégítő javakat és szolgáltatásokat képes nyújtani. Ezek a következők lehetnek (Boros, 2004; Buday-Sántha, 2004):

- „javak” (készletek), amelyek az ökológiai rendszerek (ökoszisztémák) részei (növények, állatok, ásványok) és
- „szolgáltatások” (pl. hulladék-újrahasznosítás), amelyek az ökoszisztéma folyamataiból (biogeokémiai ciklusokból) származnak.

A javak és szolgáltatások hagyományos gazdasági értékének mai napig legfontosabb része, hogy milyen mértékben járulnak hozzá a gazdasági termeléshez, illetve annak eredményéhez. Ennek megfelelően a természeti tőke funkcióinak használati értéke főként a természeti erőforrások felhasználásából áll. Számos környezeti funkciónak azonban nincs hagyományos értelemben vett gazdasági haszna, van viszont a környezet egészségét megőrző, konzerváló stb. jelentősége, amely elsősorban a természet által nyújtott szolgáltatásokhoz köthető (pl. élőhelyek, a vizek öntisztulása, a levegő tisztántartása és egyéb szabályozó funkciók). Ezek értéke olykor sokszorosan felülmúlja a közvetlen termelési és fogyasztási értéket (Boros, 2004).

Az előbbieket tudatában, illetve a fenntartható fejlődés gondolatiságával való azonosulás terjedésének eredményeként egyre többen vannak, akik a természeti erőforrásokat a fentebb bemutatott meghatározásoknál tágabban értelmezik. Ugyanis nem szerencsés magunkat „csak” azokra a természeti erőforrásokra korlátozni, amelyeket adnak-vesznek a piacon. A természeti erőforrások egy igen tág körének (pl. a tiszta levegő, vagy a sztratoszféra ózonrétege stb.) ugyanis nincs piaca, így ára sem, de közgazdasági értelemben nem is ez a fontos, hanem az, hogy mennyire meghatározó a jelentőségük a

termelés vagy a fogyasztás szempontjából. A felszín alatt lévő ásványkincsek és fosszilis energiahordozók ugyanúgy részei a természeti erőforrásoknak, mint annak a lehetősége, hogy új élőlények jöhetnek létre, vagy a környezetnek az a tulajdonsága, illetve képessége, hogy a szennyező anyagokat befogadja és ártalmatlanítja (Kerekes, 2007a,b).

A természeti erőforrások jellemzése leggyakrabban a rendelkezésre állásuk, illetve felhasználhatóságuk sajátosságai alapján történik. Ennek megfelelően beszélhetünk megújuló (nem kimeríthető, kimeríthetetlen) és kimeríthető (nem megújuló, kimerülő, fogyó) természeti erőforrásokról (Bernát et al., 2001; Bora, 2003; Haggett, 2006; Hanink, 2002; Kerekes, 2007a,b; Lóczy, 2002; Magda, 2001; Perczel, 2003). A kimeríthető erőforrások azok a környezeti tényezők, amelyek adott szárazföldi vagy oceanográfiai készletekkel rendelkeznek, ennek megfelelően teljes felhasználással kimeríthetőek. A megújuló erőforrások az előbbivel ellentétben nem rendelkeznek adott nagyságú készletekkel. A megújuló energiaforrások két nagy csoportba sorolhatók, az egyikbe az ún. biotikus tényezők (pl. erdők, vizek élővilága), a másikba azok a természeti erőforrások tartoznak, amelyeknek háttérében asztrofizikai tényezők (szél, árapály, napenergia stb.) állnak. Általánosságban elmondható, hogy a megújuló erőforrások készletei az idők folyamán potenciálisan korlátlanok. Ez az állítás azonban teljes mértékben csak az asztrofizikai tényezőkre igaz, és csak kevésbé a biotikus erőforrásokra, amelyek szintén kimeríthetőek. Esetükben ezért lehet célszerű megújítható természeti erőforrásokról beszélni (Hanink, 2002). Hasonló értelmezéssel találkozunk a hazai szakirodalomban is. Bora Gyula szerint a fogyó, nem megújuló, kimerülő természeti erőforrások mennyisége, készletei az emberiség számára végesnek tekinthetők. Ezen belül megkülönbözteti a felhasználással elfogyasztott (pl. fosszilis energiahordozók), valamint az elméletileg (részben gyakorlatilag) újrahasznosítható természeti erőforrásokat (pl. az ércből kivont fémek). A megújuló természeti erőforrások használatuk ellenére a természet törvényei szerint regenerálódnak. Ezen belül megkülönböztethetők azok az erőforrások, amelyek felhasználása kockázat nélküli (napenergia, szél, geotermikus energia, biomassa stb.) és azok, amelyek felhasználása kockázattal jár (élővilág, vízkészletek egy része és a talaj) (Bora, 2003). Az előzőek mellett Bora a természeti erőforrások között veszi számításba az ember által elfoglalt teret (település, telephely), a természet hulladékbefogadó és -elnyelő képességét, valamint a rekreációs adottságokat.

Az előbbiek összegzéseként elmondható, hogy a természeti erőforrásoknak több közös tulajdonsága van (Cloke és Park, 1985; Fehér, 2005). Ilyen például:

- Valamennyi természeti erőforrás a természeti környezetből ered, és többségük mennyisége korlátozott, vannak azonban olyanok, amelyek gyakorlatilag kimeríthetetlenek vagy megújíthatók.
- A természeti erőforrások köre időben és térben változik, így az egyes térségekben az adott időpontban a természeti környezet különböző részei tekinthetők erőforrásnak.
- A természeti erőforrások térbeli megoszlása egyenlőtlen, mennyiségük, minőségük és egyéb jellemzőik térben és időben is változik.
- A természeti erőforrások hasznosítása (kiaknázása) során nélkülözhetetlen a fenntarthatóság elvének érvényesítése, amely egyaránt megfelel az ökológiai, valamint a hosszú távú társadalmi és gazdasági célkitűzéseknek.

A természeti erőforrásokkal kapcsolatosan leszögezhetjük, hogy azok a társadalmi-gazdasági folyamatok általános és állandóan ható, szükségszerű feltételeit jelentik. Nincs ez másként a vidékgazdaságok esetében sem, amelyek adottságaik és tevékenységeik függvényében számos természeti erőforrást hasznosítanak.

2.2.2.3. Táj és tájkép

A táj és tájkép sajátos helyet foglal el a vidéki erőforrások között, írja Fehér (2005), részben mert a természeti erőforrásokra jellemző jegyekkel rendelkezik, részben pedig emberi munka eredménye, és az emberi szükségletekhez kapcsolódik. A táj, mint a vidéki térségek fontos erőforrása, egyaránt vonatkozik egy terület földhasználatára és látványára (tájkép), megfelelő keretet biztosít ahhoz, hogy integráljuk az erőforrás-használat emberi dimenzióját és a természeti erőforrásokat (Cloke és Park, 1985).

Amint arra többen is rámutatnak (pl. Csorba, 2000; Marosi, 1980), a táj az egyik leggyakrabban használt földrajzi kifejezés, ugyanakkor fogalma, pontos definiálása sokat vitatott téma. A következőkben néhány tájfogalom közlésével mutatom be a tájnak, mint téregységnek a tudományban kialakult megközelítését, tartalmi meghatározását. A hazai tájkutatás nemzetközi hírű alakja, Marosi Sándor meghatározása szerint „A földrajzi táj... a térnek olyan, a szomszédságtól a hierarchia szintnek megfelelően többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni

sajátosságokkal rendelkezik. Bár „arculata” az élő szervezetek, az ember, a társadalom hatását, tevékenységét is tükrözi, ennek eredményeként is nagymértékben formálódik, de térbeli alapja, határainak meghatározója a természeti tényezők összessége” (Marosi, 1980). Pécsi (1972) szerint a táj „a hosszú természettörténeti és rövid, de igen hatékony gazdasági, társadalomtörténeti fejlődés eredménye.” Bulla (1962) szerint „minden táj a tájalkotó tényezőknek – köztük az ember tájátalakító, kultúrateremtő tevékenységének – a természetes együttese, szintézise. Földrajzi területegység, amelyhez hasonló van a Földön, de teljesen azonos soha. Tehát minden táj önálló individuum, egyéniség.” Hasonlóan fogalmaz Csorba (2006) is, aki szerint a táj funkcionális földfelszíni egység, egy meghatározott terület, amely megjelenése és működése alapján a szomszédos egységektől, tájaktól elválasztható. Olyan, a térben elhatárolható funkcionális egység, aminek természetes működésébe az ember egyre erősebben beavatkozik, miközben létevel maga is annak részét képezi. Csemez (1996) szerint a táj a természet és a társadalom kölcsönhatásaiban fejlődő komplex területi egység. Tükrözi a természeti adottságokat, a társadalmi és gazdasági viszonyokat, ugyanakkor magas szintű vizuális-esztétikai értékek hordozója. Más megfogalmazásban „a táj emberesített bioszféra, kultivált természet, a természet és a társadalom kölcsönhatásainak az anyagi világban tárgyiasult története, vizuális-esztétikai értékek hordozója” (Csemez és Mócsényi, 1999). A táj fogalmát Csete et al. (2005) a föld felszínének többé-kevésbé azonos területi egységeként értelmezik, amely a társadalom és a természeti környezet kölcsönhatásaként jön létre. Haase et al. (2007) a tájakat olyan dinamikus és nyílt rendszerekként értelmezik, amelyekben a biofizikai, társadalmi és gazdasági tényezők kölcsönösen hatnak egymásra, és amelyek térben és időben különböző módon strukturáltak. Antrop (2006) felfogása szerint a táj egy szintetikus és integráló fogalom, ami vonatkozik egyrészt az anyagi-fizikai valóságra, mely visszavezethető a természeti folyamatok és az emberi tevékenység közötti folyamatos és dinamikus kölcsönhatásra, másrészt azokra az immateriális értékekre és szimbólumokra, amelyeket a táj megtestesít.

A táj lényege megragadható annak funkcióiban, írja Lóczy (2002). A táj legfontosabb funkciói Lóczy nyomán a következőkben foglalhatók össze:

- termelő (gazdasági) funkciók (megújuló erőforrások biztosítása, meg nem újuló erőforrások biztosítása);

- szabályozó (ökológiai) funkciók (anyag-és energiaforgalom szabályozása, ezen belül talajfunkciók, hidrológiai funkciók, meteorológiai funkciók, valamint a populációk és a biocönózisok szabályozó, regeneráló funkciója);
- társadalmi térfunkciók (lélektani funkciók, információs funkciók, humánökológiai funkciók, rekreációs, felüdülési funkció).

A táj fogalma, használata, kezelése, tervezése és védelme több szakpolitikai és jogi dokumentumban, akciótervben is megjelenik, ami jelzi a táj szerepének felismerését és kifejezi annak fontosságát. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 2000. október 20-án Firenzében megtartott ülésén elfogadta az Európai Táj Egyezményt (European Landscape Convention), amely szerint a „táj az ember által érzékelt terület, amelynek jellege természeti tényezők és/vagy emberi tevékenységek hatása és kölcsönhatása eredményeként alakult ki.” Az Egyezmény preambulumban a résztvevők megállapítják, hogy a táj fontos szerepet tölt be úgy kulturális, ökológiai, környezeti és szociális téren, mint a gazdasági tevékenységek egyik erőforrása. Az előbbiek mellett az Egyezmény kiemeli, hogy a táj fontos része az emberek életminőségének, kulcsszerepet játszik az egyén és a társadalom jólétében, ezért nagy hangsúlyt kell fektetni a társadalmi igények, a gazdasági tevékenységek és a környezet harmonikus és kiegyensúlyozott kapcsolatán alapuló fenntartható fejlődés megvalósítására (Council of Europe, 2000). Csorba et al. (2001) szerint „a konvenció nem erős jogi kategória,... de megléte egyértelmű jelzés arra nézve, hogy az európai közfelfogás, a környezettudatos gondolkodás tájszemlélete elérte azt a szintet, amelyet már a politikai döntéshozók nem hagyhattak figyelmen kívül.” A természet védelméről szóló 1996. évi LIII. sz. törvény (Tvt.) a következő értelmezésben definiálja a táj fogalmát: „a táj a földfelszín térben lehatárolható, jellegzetes felépítésű és sajátos része, a rá jellemző természeti értékekkel és természeti rendszerekkel, valamint az emberi kultúra jellegzetességeivel együtt, ahol kölcsönhatásban találhatók a természeti erők és a mesterséges (ember által létrehozott) környezeti elemek”. A Tvt. szerint „a tájhasznosítás és a természeti értékek felhasználása során meg kell őrizni a tájak természetes és természetközeli állapotát, továbbá gondoskodni kell a tájak esztétikai adottságait és a jellegét meghatározó természeti értékek, természeti rendszerek és az egyedi tájértékek fennmaradásáról” (Magyar Közlöny, 1996).

Az ember a táj potenciális adottságainak kihasználása érdekében, mindenkor pillanatnyi érdekei és a technikai eszközei szerint hasznosítja környezetét, alakítja a

tájat. Tájgazdálkodásnak nevezzük azt a technikát, amely a táji környezet erőforrásait mérlegelve, annak kihasználását alaposan meggondolva, a megújuló potenciálok regenerálódásának megfelelő időt biztosítva igyekszik eleget tenni a társadalmi igényeknek (Barczy et al., 2004). Csemez (1996) szerint a tájpotenciál, a táj teljesítőképessége a tájhasználat lehetséges mértékét fejezi ki, azt, hogy egy táj milyen mértékben alkalmas a társadalom sokrétű igényeinek kielégítésére. A tájpotenciál adottságainak társadalmi célú érvényesítése a tájhasználat, amely akkor optimális, ha a használat során a táj tulajdonságai, a táj potenciális értékei nem romlanak. Mindenféle beavatkozás közvetlenül vagy közvetve hat az egyes elemekre, elemegyüttesekre. A tájszerkezet, a tájháztartás, a tájkép ezért állandóan változik. A tájnak éppen a változások, a mindenkori társadalom megnyilvánulásainak tükrözése az egyik legfőbb ismérve. A tájhasználat milyenségét és intenzitását a művelési ágak aránya tükrözi. Az előbbieknél megfelelően a táj alakulását az egyes művelési ágak, területhasználatok változásával lehet nyomon követni (Csemez, 1996). Itt jegyzem meg, hogy a művelési ágakat, illetve azok szerkezetét alapvetően a területek mezőgazdasági használatának leírására, jellemzésére használják. Ez abból adódik, hogy a művelési ágak kategóriái elsősorban a területek mezőgazdasági hasznosításához – annak meglétéhez (mezőgazdasági művelés alatt álló terület: szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, gyep; termőterület: a mezőgazdasági terület együtt az erdő, nádas, halastó területével) vagy éppen annak hiányához (művelés alól kivett terület) – kötődnek. Az is igaz, hogy a vidéki térségekre jellemző a mezőgazdasági tájhasznosítás magas aránya, de a társadalmi-gazdasági folyamatok hatására változik a területhasználat és a mezőgazdaság mellett újabb területhasználok, területhasználati módok is megjelennek. Mindezt jól tükrözi a művelés alól kivett területek folyamatos növekedése is, ami leginkább az infrastruktúra fejlesztésével és a települések által elfoglalt terület növekedésével (belterületbe vonás és beépítés) magyarázható (Kis, 2009a). Ennek megfelelően a mezőgazdasági célú gazdálkodás csak része a tájgazdálkodásnak, nem egyenlő azzal. A fejlettebb régiókban a tájjal való gazdálkodásban egyre nagyobb szerepe van a rekreációnak, a természetvédelemnek, a beépítésnek, az infrastrukturális elemek elhelyezésének. Ezeken a helyeken a tájgazdálkodásban a terület nagyságát tekintve még igen nagy szeletet képvisel a mezőgazdaság, de egyre kevésbé annak legintenzívebb szántóföldi típusa, hanem inkább kert-, gyep-, biogazdálkodási ágazatai (Barczy et al., 2004). A tájgazdálkodás rendszerébe illeszkedő mezőgazdálkodás kapcsán kell szót ejteni a tájtermelésről, amelynek alapkonceptiója a „mindent az arra

legalkalmasabb termőhelyen”, azaz a termelés területi elhelyezésénél, a termőhelyválasztásnál a növény igényeinek leginkább megfelelő talaj és éghajlati adottságokkal rendelkező termőhelyet kell preferálni.

A föld hasznosítása Korompai (2003) szerint az adott térség területének valamilyen célra történő igénybevételét jelenti. Az előbbinél részletesebb meghatározást ad Vermes (2007), aki szerint a földhasználat (vagy területhasználat) a rendelkezésünkre álló föld(terület)nek, mint természeti erőforrásnak a különböző emberi/társadalmi célokra történő igénybevételét jelenti, amelybe beletartozik a lakóterületi és közlekedési beépítés, a bányászat (nyersanyag-kitermelés), a mező- és erdőgazdálkodás céljára való használat (biomassza-termelés), a természeti és táji értékek megőrzését célzó fenntartás, hogy csak a legfontosabbakat említsük. Az előbbiekkal összhangban terület iránti igényt a társadalmi fejlődés egyre több szférája fogalmaz meg. A területhasználati célok (igények) közül legfontosabbak (Láng et al., 1983; Várallyay, 1997): biomassza termelés (élelmiszer, takarmány, nyersanyag vagy energia célra); népesség-foglalkoztatás (munkalehetőség, eltartó képesség); biodiverzitás megőrzése; tájképi szépség; üdülés, sport, rekreáció; építési terület; nyersanyag-kitermelés.

A társadalom sokrétű igényeinek kielégítése tehát sokféle területhasználatot eredményez s a táj, mint erőforrás felhasználása, a tájhasználat – mint a tájban folytatott társadalmi tevékenységek összessége – igen sokrétű lehet, mely a szigorú táj- és természetvédelemtől a rekreáción át az alkalmazkodó mezőgazdaságig sokféle tevékenységet felölelhet. Természetesen alapkövetelmény, egyben fontos feladat az okszerű, racionális tájhasznosítás megvalósítása, mely összhangban áll a táji adottságok és funkciók megőrzésének és fenntartásának elveivel. A területhasználat kapcsán fontos és szükséges megemlíteni, hogy egy adott terület, egy adott időpontban többféle célú társadalmi igénybevételnek ad(hat) teret, hiszen vannak egymást jól kiegészítő, illetve egymást feltételező társadalmi tevékenységek, gondoljunk csak a mező- és erdőgazdasági területek vadászati, vadgazdálkodási célú használatára, vagy a természetvédelem és az ökoturizmus párosára. Sajnos az előbbi példák ellenkezője is gyakran előfordul és a különböző területhasználatok konfliktusba kerülnek egymással, illetve a racionális tájhasználat alapelveivel (Kis, 2009b). E tekintetben követelményként fogalmazható meg az egzakt, körültekintő, tudományos igényű feltárómunka, az előnyök, a hátrányok, a lehetőségek és a veszélyek mérlegelése, valamint az erkölcsi szint emelésére való törekvés, ami által lehetőség nyílik a konfliktushelyzetek kezelésére, a harmónia újbóli megteremtésére (Gál, 1999).

A fentiek alapján a táj fogalma kifejezi a természeti erőforrások kölcsönös kapcsolatát a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. Ez a kapcsolat jellegéből adódóan kétirányú, egyrészt (1) az egyes tájak a természeti adottságok egyedi, más tájaktól eltérő kombinációját nyújtják a társadalmi-gazdasági hasznosítás számára, másrészt (2) a tájhasznosítás, a természeti valamint a társadalmi és gazdasági szférák egymásra hatásának, interakciójának eredményeként a tájak eltérő módon és mértékben változnak. Más erőforrásokhoz hasonlóan itt is érvényes az a megállapítás, hogy a táj csak akkor tekinthető erőforrásnak, ha valamilyen célból a gazdasági és társadalmi folyamatokba integrálva felhasználásra kerül. Felhasználása hiányában csak lehetőségről, bizonyos értelemben tájpotenciálról beszélhetünk.

Az előbbiek alátámasztják, hogy a táj, mint többfunkciós erőforrás – melynek időbeli változását leginkább az ember tájátalakító tevékenysége határozza meg –, illetve annak fenntartható, a társadalom igényeinek kielégítése az erőforrások megújulásával, terhelhetőségével szinkronban lévő használata fontos szerepet játszik a vidéki térségek fejlődésében, illetve fejlesztésében.

2.2.2.4. Települések

Az erőforrások meghatározása és osztályozása kapcsán láttuk, hogy a települések több erőforrás-értelmezésben is megjelennek, mint erőforrások (Cloke és Park, 1985; Fehér, 2005; Garrod et al., 2006; Terluin, 2003). Mindez nem alaptalan, hiszen ahogy Bokor (2003) is rámutat, a tér is felfogható erőforrásnak, mivel annak minden egysége (pl. települések) a különböző erőforrások egyedi, más téregységektől eltérő kombinációját nyújtja. Az ebből adódó monopolisztikus helyzet az adott tér sajátos erőforrása, ami az ott élőknek és tevékenységet végzőknek előnyöket és hátrányokat is jelenthet.

A vidéki térségek településeinek fontossága azok kettős szerepében áll, véli Cloke és Park (1985). Eszerint a települések egyrészt indikátorai az életvitelnek, a szükségleteknek, másrészt telephelyül szolgálnak a szükségletek kielégítését biztosító tevékenységeknek. Fehér (2005) szerint a települések, mint erőforrások, egyrészt szorosan kapcsolódnak a vidéki lakosság szükségleteinek kielégítéséhez, másrészt közvetlen gazdasági erőforrásokat jelentenek az adott ágazatok és tevékenységek számára.

A köznapi szóhasználatban a település, olyan helyet, illetve helységet jelent, ahol az emberek megélik életüket, azaz városokban vagy falvakban laknak, dolgoznak,

tanulnak, közlekednek, szórakoznak, bevásárolnak stb. Mendöl Tibor (1963) meghatározása szerint a település „valamely embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttese.” A lakóhely az a hely, ahol egy ember vagy embercsoport a maga testi épségének és anyagi javainak megvédése céljából alkalmas módon berendezkedik. Munkahely az a hely, ahol egy ember vagy embercsoport a maga szükségleteinek megszerzése céljából tevékenységet folytat. Beluszky (1999) a település fogalmát funkcionális oldalról közelítette meg; e szerint a település „egy embercsoportnak a bővített társadalmi újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybevett létesítményeknek – lakó-, munka- és pihenőhelyek, szolgáltató intézmények – a lakosság mindennapos, rendszeres „mozgástere” által kijelölt funkcionális egysége.” Tóth József a településfogalom meghatározásával kapcsolatban dolgozta ki az ún. tetraéder-modellt, ami a települések rendszerszemléletű értelmezését jelenti. A tetraéder-modell által „megtestesített” felfogás szerint a település a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák együttműködő rendszere. A települést szemléltető tetraéder egyenlő oldalú háromszögei a település négy szférájának feleltethetők meg. E felfogás leglényegesebb eleme, hogy a települést, mint az egyes szférák kölcsönhatása során létrejövő entitást értelmezi (Tóth, 1981). Egy másik meghatározás szerint a település, egy embercsoport számára lakó-, munka- és pihenőhelyül szolgáló, valamint az ezekhez tartozó épületeknek, létesítményeknek és intézményeknek általában összefüggő területen elhelyezkedő együttese, ami magába foglalja az ott zajló életet, az emberek, azok különféle szervezeteinek és azok aktivitásainak teljes viszonyrendszerét (Kökényesi és Madaras, 2002). Kovács (2007) a településen olyan, az ember által ideiglenesen vagy állandóan lakott helyet ért, amely lakó- és gazdasági célú épületekből, valamint a hozzájuk tartozó egyéb építményekből (utak, hidak, közterek stb.) áll. A település kiszolgálja lakóinak fizikai és szellemi igényeit, valamint lenyomata és hordozója a közösség múltjának és jelenének, továbbá tükrözője a társadalmi-gazdasági berendezkedésnek és a helyi társadalom kultúrájának. Más megközelítésben a település felfogható úgy, mint az ember életének, társadalmi-gazdasági tevékenységének legfőbb fizikai színtere, illetve kerete (Kovács, 2007) vagy mint a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési csomópontja (Köszegfalvi és Tóth, 2002). Ezek a csomópontok egymástól eltérő távolságban vannak, azonban a távolságtól függetlenül a közöttük levő terek együvé tartoznak, hiszen a települések közötti terek bármely pontja, illetve bármilyen cselekmény vagy következmény valamilyen

településhez kötődik, így a társadalmi-gazdasági tér megegyezik a települések összességével (Köszegfalvi és Tóth, 2002).

A társadalmi-gazdasági tér kapcsán kiemelt jelentőséggel bír a hely, illetve annak relatív helyzetéből adódó értéke. A hely magában foglalja mindazon tulajdonságokat, adottságokat, amelyek a konkrét helyen megtalálhatók, a helyzet pedig kifejezi mindazt, amit egy adott hely a térben elfoglalt pozíciója révén megtestesít (Mészáros, 2000). Ezzel összefüggésben, a települések kialakulásában és fejlődésében fontos szerepet játszanak az ún. helyi és helyzeti energiák. A helyi energiáknak tekinthetők a helyben rendelkezésre álló kedvező természeti adottságok (domborzat, víz, ásványkincsek stb.) (Kovács, 2007; Köszegfalvi és Tóth, 2002). Helyzeti energiának nevezzük a települések földrajzi fekvéséből fakadó előnyöket. Minden település rendelkezik egy abszolút és egy relatív helyzettel. Az abszolút helyzet egy adott településnek a Föld felszínén való elhelyezkedésére utal, amely konkrét számadatokkal jellemezhető. A települések fejlődése szempontjából sokkal fontosabb a relatív vagy viszonylagos helyzet, amely egy adott település környezetéhez és más településekhez képest kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetét fejezi ki. Az e tekintetben kedvező vagy kedvezőtlen fekvés időben változó, viszonylagos fogalom. A kedvező relatív helyzetű települések sajátossága, hogy más településeknél gyorsabban fejlődnek, s belőlük válnak az egyes térségek központjai, népesebb városai (Kovács, 2007). Köszegfalvi és Tóth (2002) szerint a helyzeti energiák a települések közötti kapcsolatokról alakulnak ki. Ennél fogva a településrendszeren belül egy adott település lehet olyan helyzetben, amelyből energiák fakadnak, vagy nem fakadnak, tehát a rendszerben vannak kedvező és kedvezőtlen helyzetű települések. A helyzeti energiák társadalmi alapúak, és az által hatnak, hogy a társadalom a településrendszeren belül él, mozog és különböző szintű funkciók kielégítését végzi az intézményeken keresztül.

A települések tehát egymással szoros kapcsolatban fejlődnek miközben egyesek kiemelkednek közülük, mert rendelkeznek olyan funkciókkal, illetve az azokat megjelenítő intézményekkel (oktatási, egészségügyi, kereskedelemi, közigazgatási stb.), amelyekkel mások nem. A települések rangját, a településhálózaton belül elfoglalt helyzetüket meghatározó funkcióikat együttesen települési funkcióknak nevezzük (Kovács, 2007). Attól függően, hogy egy település milyen sokoldalú és magas szintű szerepkörökkel rendelkezik, lehet falu vagy város. A falvak esetében a települési funkciók viszonylag kis számúak és alacsony hierarchiaszintűek, így többnyire csak a helyi lakosság ellátását szolgáló alapfunkcióik vannak (pl. általános iskola, háziorvos,

élelmiszerbolt). A városok funkciói ellenben nagyobb számúak, bonyolultabb összetételűek és hierarchiaszintjük magasabb, ezáltal a saját határukon túlsugárzó, a környék lakosságát is ellátó központi funkciókkal és ennek megfelelő intézményekkel rendelkeznek (pl. középiskola, kórház, áruház) (Beluszky, 2003; Kovács, 2007; Kőszegfalvi és Tóth, 2002). Természetesen a város-falu fogalompár tartalma és különbözősége számos más vonatkozásban (mennyiségi és minőségi jegyek, belső szerkezet stb.) is vizsgálható, nem csak a funkcionális dimenzióban (Nemes Nagy, 1994).

Településföldrajzi értelemben tehát falunak tekinthető az a település, amely részben vagy egészben csak alapfunkciókkal rendelkezik, míg város az a település, amely központi funkciókkal rendelkezik és ezekkel nemcsak saját lakóinak szükségleteit elégíti ki, hanem környéke településeit is. Beluszky és Győri (2006) szerint a falvak s városok elkülönülését, a városoknak a településhálózatban elfoglalt helyét elsősorban a településhierarchiában elfoglalt pozíció határozza meg. Ezt a pozíciót viszont a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök illetve e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók, intézmények – választéka határozza meg. Beluszky és Győri (2004) megfogalmazásában „...a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült; olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrálódnak. Településhálózati szerepénél, „hívásánál” fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozás” kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nemcsak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a „kultúrák”, az eszmék cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik, s gyakorta döntési, hatalmi központ.”

Ilyen vonatkozásban értelmezhetővé válik a város és vidéke, illetve a központ és vonzáskörzet viszonya. Azok a városok, amelyek központi javakkal és szolgáltatásokkal látják el környezetüket, a környező településeken élők számára centrumként, központként szolgálnak. Azonban a központi helyeknek is több szintje van. A magasabb szintű központok a javak és szolgáltatások szélesebb választékát nyújtják, mint az alacsonyabb szintű központok, ezért egyes szolgáltatások esetében maguk is a magasabb szintű központokra vannak utalva (Haggett, 2006). A városi központok által

ellátott, illetve kiszolgált területet vonzáskörzetnek (hinterlandnak) hívjuk (Beluszky, 2003; Haggett, 2006; Kovács, 2007). Lévén, hogy a városok központi funkciójú intézményei (kórház, egyetem, munkahelyek stb.) a környék településein többnyire hiányoznak, esetleg számuk és minőségük nem kielégítő, ezért a vonzáskörzet települései rá vannak utalva a központi településre, „vonzódnak” ahhoz (Kovács, 2007). A vonzásközpontokhoz hasonlóan a vonzáskörzetek is hierarchiában léteznek, a magasabb szintű központok vonzáskörzete kiterjedtebb és átfedi az alacsonyabb szintű központok kisebb vonzáskörzeteit (Haggett, 2006; Kőszegfalvi és Tóth, 2002).

Az előbbieknél megfelelően települések összessége nem egyszerű, strukturálatlan halmaz, hanem különböző funkcióik révén a településrendszer sajátos tagjai, amelyek hierarchikus (vertikális) és horizontális kapcsolataikon keresztül egymáshoz kapcsolódnak és rendszert alkotnak (Dövényi, 2003; Kőszegfalvi és Tóth, 2002). A rendszeren belül a települések közötti kapcsolódás, annál erősebb minél magasabb a termelőerők fejlettségi foka, illetve minél előrehaladottabb az urbanizáció (Dövényi, 2003). Az urbanizáció, mint a településrendszer fejlődésének átfogó folyamata magában foglalja az egyes települések állandó változását. Az urbanizáció az élet minden területét átfogó, minden települést és a települések közötti kapcsolatokat érintő, komplex és egyetemes folyamat (Kőszegfalvi és Tóth, 2002). Az urbanizáció mindkét értelmezésében (városodás és városiasodás) befolyásolja a város-vidék viszonyrendszert. A városodás kettős jellegű folyamat (magában foglalja: 1.) a falvak népességének városokba áramlását, illetve 2.) a falvak várossá nyilvánítását), melynek során a városok javára történik mennyiségi eltolódás, nő ugyanis az itt élő népesség száma és aránya. A városiasodás a városra jellemző minőségi jegyek megjelenését és széleskörű elterjedését jelenti a vidéki térségekben és településekben, ezáltal a város-falu közötti különbségek csökkennek (Kovács, 2007; Kőszegfalvi és Tóth, 2002).

Fontos említést tenni arról, hogy a vidéki térségek voltak a települések kialakulásának bölcsői, az őskorban itt alakultak ki ugyanis azok a települések, amelyek a mai települések „őseinek” tekinthetők. Később, az ókorban a társadalmi és területi munkamegosztás fokozatos kiszélesedésével kialakultak az első városok, ezzel megindult a települések falvakra és városokra történő differenciálódása (Kovács, 2007; Kőszegfalvi és Tóth, 2002).

Az előbbieknél alapján a vidékgazdaságot a települési funkciók felől közelítve úgy definiálhatnánk, mint a települések olyan rendszerét, amelyben a települések, falvak és városok, mint a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési csomópontjai, közötti funkcionális

kapcsolatok révén város és vidéke egymástól elválaszthatatlan egészet alkot. E kölcsönösen összefüggő rendszert reprezentálják azok a fizikai kapcsolatok (közlekedési, energetikai, kommunális és kommunikációs hálózatok), amelyek a településeket összekötik, de ennél sokkal fontosabbak azok a személyi és szervezeti kapcsolatok, amelyek valós, működő egységbe kovácsolják várost és vidékét, s alapvetően meghatározzák a vidékgazdaság erőforrásainak hasznosítását és annak eredményét. Így válik a vidéki térségekben létrejövő és működő vidékgazdaság és a városi területek gazdasága egy összefüggő rendszerré, amelyben város és vidéke kölcsönösen feltételezi egymást.

Elismerve, hogy a város és vidéke közötti kapcsolatok mélyen gyökerezőek, hosszantartóak és sokrétűek, Cloke és Park (1985) fontosnak tartják kihangsúlyozni, hogy a városok sokkal inkább függenek a vidéki alapú erőforrásoktól, mint a vidéki térségek függenek a városi központoktól.

A vidéki települések többek között nemcsak a vidékgazdaság egyik erőforrását jelentik, hanem a vidékfejlesztés megvalósulásának a helyéül is szolgálnak, hiszen a tének bármelyik pontja, legyen az akár sűrűn lakott belterület vagy ritkán lakott külterület, valamilyen településhez kötődik. Így a vidékfejlesztési beavatkozások is, legyenek akár belterületi (közösségi terek, intézmények, szolgáltatások stb.), vagy külterületi fejlesztések (mezőgazdasági eszközök, külterületi infrastruktúra stb.), mindenképpen településhez kötötten realizálhatók. A települések üzemeltetése és fejlesztése során is fontos szempont a fenntarthatóság, mivel a települések létezése és működése befolyásolja a természeti (ökológiai), társadalmi és gazdasági folyamatokat, amelyek viszont hatnak a települések fejlődésére.

2.2.2.5. A vidékgazdaság egyéb erőforrásai és az intézmények

Fehér (2005) a vidékgazdaság egyéb erőforrásaihoz sorolja a tőkejellegű pénzügyi erőforrásokat és a vidéki vállalkozásokat. A közgazdaságtanban a tőkét mint termelési tényezőt tartják számon. A tőke (pénztőke és reáltőke) más termelési erőforrások mellett, illetve azokkal együtt részt vesz a fogyasztók (egyének, háztartások, intézmények és egyéb szervezetek) szükségleteit és igényeit kielégítő javak és szolgáltatások előállításában. A tőke, illetve a tőkejavak az erőforrásoknak az a csoportja, amelyet termelési folyamatok eredményeként a gazdasági rendszer hoz létre, és amelyet újabb termelési folyamatokban más javak és szolgáltatások előállításához

használnak fel (Kopányi, 1996; Samuelson és Nordhaus, 1993). A tőkejavak köre számos különböző dolgot ölelhet fel, hiszen a gazdaság adott időpillanatában létező tőke konkrét megjelenési formái igen sokfélék lehetnek. A termelt tőkejavak közé tartoznak a termelésben alkalmazott eszközök (épületek, gépek, berendezések, felszerelések, alap- és segédanyagok, készletek, együttesen reáltőke vagy fizikai tőke), valamint az ezek feletti rendelkezést képviselő pénztőke és a különböző tulajdonosi jogokat megtestesítő, eltérő kockázatú és lejáratú értékpapírok. A fizikai tőkejóságokhoz hasonló tulajdonságai miatt a termelt tőkejavakhoz sorolható a korábban már tárgyalt humán tőke is (Kopányi, 1996).

Az intézményt meghatározhatjuk úgy, mint a társadalmi, politikai és gazdasági viselkedésre vonatkozó magatartási szabályok összessége (Schulz, 1983 idézi Fehér, 2005). Andorka meghatározása szerint az intézményt a társadalom tagjainak többsége által végzett tevékenységek alapvető módjaként, mintájaként határozhatjuk meg. Ilyenformán intézménynek nevezzük „a normák és értékek valamilyen egymással összefüggő tevékenységekre vonatkozó elfogadott rendszerét, amelyek a társadalmi életet szervezik oly módon, hogy a társadalom tagjai a társadalom számára szükséges funkciókat ellássák” (Andorka, 2003). Ilyen intézmények például (Andorka, 2003): a család, a vállalat, az egyház, a kormányzat általában vagy a politikai intézmények. Az előbbieket kiegészítendő, mindenképpen az intézmények közé tartozónak vélem a nonprofit vagy más néven harmadik szektort is.

Az intézményektől mindenképpen meg kell különböztetnünk a szervezeteket, amelyeket a köznyelvben gyakran szinonimaként használnak. A szervezet ugyanis az emberek többé-kevésbé személytelen kapcsolatokra felépülő nagyobb csoportja, amelynek struktúrája van, és amelyet konkrét cél megvalósítására hoznak létre. Az intézmény viszont az emberi tevékenységek bizonyos területére vonatkozó normák és értékek együttese, amelyek megszabják, hogy a társadalom tagjaitól milyen viselkedést várnak el e tevékenységekben (Andorka, 2003). Az emberek az élet valamennyi területén hosszabb-rövidebb időre kapcsolatba kerülnek egymással tevékenységük során. E kapcsolatok gyakorta célszerű együttműködés formáját öltik, s az emberek szövetkeznek egymással valamilyen cél elérésére, valamilyen feladat végrehajtására. Az így létrejövő struktúrákat nevezzük szervezeteknek (Chikán, 2008). Berde (2003, 2005) szerint a szervezet általános kategória, mely magába foglalja a termelő vállalatoktól kezdve, az egészségügyi és oktatási intézményeket, a szolgáltatókat és minden olyan szerveződést, melynek sajátos és jól felismerhető struktúrája van. Legtágabb

értelmezésben szervezetnek nevezzük bármely, emberek közös tevékenysége révén kialakult társadalmi formációt. A több ember együttműködésére, így a szervezet létrejöttére azért van szükség, mert a kitűzött cél megvalósítása, vagy a feladat elvégzése meghaladja az egyén lehetőségeit és/vagy kapacitását. Minden szervezet legfontosabb jellemzője azon túl, hogy több emberből áll, az, hogy rendelkezik valamilyen céllal (vagy célokkal). A szervezet a rendelkezésére álló erőforrásokat a cél (célok) elérése érdekében mozgósítja (Gyökér, 2007). A szervezetek (organizációk) működésének lényeges vetülete, hogy azok addig maradnak fenn, amíg tudnak reagálni a környezet ingereire, tudnak alkalmazkodni a környezet változásaihoz és képesek megszerezni a környezetükből a fennmaradásukhoz szükséges erőforrásokat (Bakacsi et al., 1996).

A gazdasági rendszer legfontosabb szervezetei a gazdasági javakat előállító üzleti vállalkozások. Chikán (2008) vállalkozás alatt olyan emberi tevékenységet ért, amelynek alapvető célja a fogyasztói igények kielégítése nyereség elérésével. Más megfogalmazásban a vállalkozás a nyereséges termeléssel összhangban a termelés erőforrásait, mint inputokat alakítja át outputokká (Nábrádi, 2004). A szerző szerint a vállalkozás sajátos kategória a magyar szóhasználatban, mivel egyszerre jelent gazdasági tevékenységet és szervezeti keretet (vállalat), ahol a tevékenységek végbemennek. Egy szervezetet akkor tekinthetünk vállalkozásnak, ha a következő egymással összefüggő négy feltétel mindegyike teljesül (Chikán, 2008): a szervezet önálló alapvető céljának megvalósításában, profitorientált, kockázatot vállal és valóságos piacon működik.

A gazdaság és a társadalom működéséhez, a vidékgazdaság szereplőinek (háztartások, a gazdasági, civil és közsféra szereplői) létük, tevékenységük, funkcióik fenntartásához és fejlesztéséhez szükségük van tőkére, azaz pénzre és eszközökre, amellyel az újratermelési folyamat (akár bővített formában) megvalósulhat. Az előbbiekből következően a tőke, mint a vidékgazdaság egyik erőforrása, a gazdaság mozgatórugója a gazdasági fejlődés fontos feltételét jelenti. Megléte vagy hiánya nagymértékben befolyásolja a gazdasági, társadalmi folyamatokat, azokon keresztül pedig a természeti környezetet. Véleményem szerint a vidékgazdaságokban rendelkezésre álló tőke mennyisége, alapvetően két dologgal hozható összefüggésbe: a területükön működő vállalkozások jövedelemtermelő képességével és az egyes térségek tőkevonzó (tőkefelvevő) képességével.

A vidéki vállalkozások vidékgazdaságban betöltött fontos szerepe nem igényel sok magyarázatot. Gazdasági tevékenységeket végző, termelő, szolgáltató vállalkozások nélkül a vidéki lakosság elveszíti munkalehetőségeit, ezzel együtt munkajövedelmét és megélhetését.

Ezzel összefüggésben elmondható, hogy társadalmilag és gazdaságilag fenntarthatóvá egy vidéki térség csak a népességmegtartó képesség és a jövedelemtermelés fokozásával, a vidéki terek felértékelődésével és élettérként való elfogadásával válhat. Rövid- és középtávon csakis a versenyképes vidékgazdaság szolgálhatja az ökológiai fenntarthatóságot, ami viszont a társadalmi és gazdasági fenntarthatóság záloga, hiszen ahol nincs fenntartható társadalom, valamint működő és fenntartható gazdaság, ott fenntarthatatlan folyamatok indulhatnak el a környezetet illetően is (Szörényiné Kukorelli, 2005). A jól működő (eredményes, azaz hatékony, likvid és versenyképes (Nábrádi et al., 2008, 2009) vállalkozások által képviselt erős gazdasági bázis tehát nemcsak a lakosság életszínvonala és életminősége fenntartásának és fejlesztésének alapja, hanem egyúttal a vidéki települések és térségek fenntartható fejlődésének is záloga. Az előbbieket egybevágnak Heilig (2002) azon kijelentésével, miszerint „életképes gazdasági bázis nélkül megszűnik a vidéki élet”.

G. Fekete (2003) nyomán egy térség tágran értelmezett abszorpciós képessége alatt „a térségen kívüli erőforrások vonzására és megkötésére való alkalmasságot, tudást és lehetőséget értjük”. A külső erőforrások közé sorolhatjuk a humán erőforrásokat és a tőkét (pénzügyi erőforrások, fizikai tőke: pl. technológia). Azt, hogy ezen belül milyen erőforrást sikerül a térségbe vonzani és ott megkötni, alapvetően az határozza meg, hogy a térségnek mire van szüksége, illetve az erőforrások birtokosai (tőketulajdonosok, illetve -befektetők, a közpénzeket újraelosztó állam és önkormányzatok, valamint a háztartások, illetve magánszemélyek) mit hajlandóak átadni (elvárások és az azoknak való megfelelés függvényében). A három szereplő alapvetően más motivációk alapján és más feltételek között kész erőforrásait egy adott térségbe allokálni, de a viselkedésüket meghatározó tényezők között azonosakat is találunk. Ezen motivációk és feltételek megismerése nagymértékben befolyásolja a megszerezhető erőforrások körét és mennyiségét, ezáltal más erőforrások hasznosításának eredményét. A térségek abszorpciós képességének vizsgálata során megállapítást nyert, hogy azt a térség erőforrásai, a fejlesztési kapacitások megléte és fejlettsége, valamint a térségek érdekérvényesítő képessége befolyásolja leginkább (G. Fekete, 2003).

A társadalom és a gazdaság működésében fontos szerepet betöltő szervezetek sorában a vállalkozások mellett mindenképpen ki kell emelni az önkormányzatokat és a civil szervezeteket. Az állam (állami szervezetrendszer) részeként a helyi önkormányzatok, mint az állam bizonyos területi feladatait, a helyi közügyek jelentős részét ellátó, szabályozó és igazgató szervezetek (Pálné Kovács, 2001), valamint a nonprofit vagy más néven harmadik szektort alkotó civil (nonprofit) szervezetek, mint az állampolgárok önkéntes szerveződéseinek funkcióik révén jelentős szerepet játszanak a területi folyamatok alakításában (Kis és Kocsis, 2010). A vidéki térségekre jellemző, hogy megannyi kihívással kell szembenézniük, és az adott feltételek között kell megtalálniuk a fejlődéshez vezető utat. Ebben az útkeresésben van meghatározó szerepe az önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, vállalkozásoknak és a közöttük hatékonyan működő kapcsolatrendszerekre alapozott együttműködéseknek. Egy angliai fejlesztési ügynökség (Improvement and Development Agency, IDEA) által készített tanulmány szerint az önkormányzatok meghatározó szerepet töltenek be a vidéki települések és térségek társadalmi-gazdasági fejlődésében. A dokumentum rámutat arra, hogy az erős települési vezetés és annak a partnerséghez való aktív hozzáállása döntő fontosságú a vidék megújításában (IDEA, 2004). A helyi önkormányzatok, amelyek döntései helyben születnek, és helyi érdekeket fejeznek ki, sokat tehetnek a települések versenyképességéért, a beruházások vonzásáért, a települések arculatának formálásáért stb., ehhez azonban nagyfokú szakértelemre van szükség, ami gyakran hiányzik (Enyedi, 1996). Ide kapcsolódik, és teljes mértékben egyetértek Mészáros (1994) azon véleményével miszerint a település sorsát nagymértékben befolyásolja a településvezetői képesség, a helyi hatalom minősége. A szerző szerint: „a helyi hatalom nemcsak birtokolja a helyi erőforrások működtetésének lehetőségét, de maga is helyi erőforrás azáltal, hogy képes szervezni, mobilizálni a helyi társadalom tevékenységét, anyagi eszközeinek egy részét, vagyis a lakosság viszonyát a településhez.” Ezzel együtt lényeges, hogy az önkormányzatok környezeti kihívásokra való reagálásának képessége összefügg az erőforrásokkal. A pénzügyi erőforrások, a kvalifikált munkaerő, épületek, intézmények és más erőforrások nagysága és stabilitása befolyásolják a helyhatóságok kapacitását feladataik megvalósításakor (Józsa, 2006).

A modernizálódó társadalmakban az életminőség alakulására egyre nagyobb mértékben hatnak a lokális közösségek, meghatározóvá válik azok aktivitása és befolyása. A lokális közösségeket, azok regionális sajátosságait a legszembéletesebben a civil szférával, illetve azok szervezeteivel tudjuk jellemezni (Rechnitzer és Smahó, 2005). A

helyi társadalmak önszerveződésének jelentőségéről Kulcsár (1998) a következőket írja: „Azok a vidéki közösségek, amelyek nem mutatják meg magukat, mint sajátos identitást képviselő csoportok, nincsenek közösségi kezdeményezések a gazdaság, a kultúra, az életmód, a környezetvédelem, a hagyományok stb. terén, hosszabb távon életképességüket veszítik el, és nem tudják betölteni a társadalmi funkciójukat”. A helyi társadalom minőségén tehát igen sok múlik, ezért kulcsfontosságú a helyi közösségek fejlesztése és a társadalmi szerveződések működésének elősegítése. Hasonlóan vélekedik Fehér (2005) is, aki szerint a vidéki közösségek, az emberi kapcsolatok és a bennük gyökerező társadalmi tőke fontos erőforrását jelentik a vidéki térségek fejlődésének. Ezt hangsúlyozza G. Fekete (2005) is, aki szerint a vidéki térségek fejlődési pályára állításához az ott élők önszerveződő és érdekérvényesítő képességének érdemi javulása elengedhetetlen.

Az ember élete során több alkalommal lép be olyan kész társadalmi alakzatokba, amelyeknek szabályrendszere rögzített, szokásai már az ő belépése előtt kialakultak. Az ember azonban nemcsak passzív megélője mindannak, ami társadalmi, hanem alakítója is; állampolgári jogainak érvényesítésével, a társadalmi szervezetekben kifejtett tevékenységével befolyásolja, formálja is a társadalmat (Mérei, 2004). Az emberek egyidejűleg többféle közösségnek lehetnek ideiglenesen vagy tartósan tagjai, s minél többféle közösséget tartalmaz a társadalom, állampolgárai minél többféle közösség tevékenységében tudnak részt venni, annál fejlettebb és strukturáltabb a társadalom. Ezek a struktúrák egymásra épülve kialakítják azokat a kereteket, amelyek közt az egyén másokkal kapcsolatba lép, s amelyek számára cselekvési teret és egyben referenciákat jelentenek (Böhm, 2002). A civil szervezetek jelentős társadalomszervező és érdekartikulációs szereppel bírnak, megfelelő színteret és lehetőséget biztosítanak az állampolgárok önszerveződésére, aktív jelenlétére, arra, hogy azonos érdeklődési kör, hasonló problémák kezelése, megoldása, meghatározott célok elérése, embertársaik megsegítése végett egyesüljenek, szövetségre lépjenek, kifejezzék igényeiket, érvényesítsék, s védjék érdekeiket (Nárai, 2003, 2004). Praktikusan megfogalmazva a civil szervezetek tevékenysége önszervező, tevékenységük fókuszában a helyi hiányok mérséklése áll, és integrálni képesek olyan szellemi és pénzügyi erőforrásokat, amelyeket más szervezetek nem. Mindezek miatt e szervezetek egyszerre szolgálhatják mind településük, mind tagjaik érdekeit (Vercseg, 2011).

Napjainkban, az információs korszakban vagy másként fogalmazva a tudásalapú társadalom korában az információnak egyre nagyobb jelentősége van. Az információ

erőforrásként való számbavétele és az azzal való gazdálkodás (információmenedzsment) szükségességének gondolata elsősorban a vezetéstudományi és a vállalatgazdaságtani szakirodalomban gyökerezik (ld. pl. Bergeron, 1996; Chikán, 2008; Eaton és Bawden, 1991; Galó, 2008; Pfau, 2004; Roóz, 2007). Az információ felfogható úgy, mint bizonytalanságot csökkentő ismeret, a döntések olyan inputja, amely nélkülözhetetlen a többi erőforrás aktivizálásában és koordinálásában (Chikán, 2008). Éppen ezért az információ korunkban, a társadalmi-gazdasági fejlődés jelenlegi szintjén a szervezetek kulcsfontosságú erőforrása, termelési tényezője (Eaton és Bawden, 1991; Pfau, 2004; Roóz, 2007). Ezzel összefüggésben az információkkal való ellátottság, az információ rendelkezésre állása nélkülözhetetlenné vált az alkalmazkodási készség magasabb szintre emelésében (Galó, 2008), a szervezetek sokirányú eredményes működésének fenntartásában (Bergeron, 1996; Roóz, 2007). A rendelkezésre álló információ befolyásolja a személyek és szervezetek döntéseit és cselekedeteit, azokon keresztül pedig kihat a gazdaság és a társadalom működésére, ami pedig befolyásolja a területi fejlődést. Éppen ezért az információ, illetve annak megléte vagy hiánya (alulinformáltság) nagymértékű differenciáló tényező, mind az egyes területi szereplők, mind a különböző térségek szintjén. Az informáltság azzal a haszonnal jár, hogy döntéseinket olyan ismeretek birtokában hozhatjuk meg, ami javítja azok eredményességét, ezáltal a kihívásokra jobb válaszok adhatók (Kis, 2011).

A vidékgazdaság erőforrásainak tárgyalása során nem hagyható ki az infrastruktúra. Módszertani megfontolásokból Fehér (2005) nem tárgyalja külön csoportban az infrastruktúrát. Ennek oka, hogy bizonyos elemeinél, illetve hálózatainál szinte elkülöníthetetlen a városi- és vidékgazdaságban betöltött szerepe, miközben elemei között erőforrások, tevékenységek és szolgáltatások egyaránt fellelhetők. Ezzel együtt Fehér az infrastruktúrát a vidékgazdaság nélkülözhetetlen és integráns részének tekinti, amely komplex egységes rendszerként jelenik meg az egyes térségekben. Az infrastruktúra tulajdonképpen egy szerteágazó erőforrásrendszer, amely napjaink egyik legfontosabb területi fejlődést befolyásoló tényezőjévé vált (Káposzta, 2007). Abonyiné (2003) definíciója szerint: „Az infrastruktúra azon hálózatok, objektumok, létesítmények, berendezések, ismeretek, intézmények rendszere, valamint ezek tevékenysége és az általuk nyújtott szolgáltatások, amelyek a gazdaság működéséhez, valamint növekedéséhez és versenyképességéhez, a lakosság életviteléhez, életminőségéhez nélkülözhetetlenek, illetve szükségesek.” Illés (2008) nyomán infrastruktúra alatt az anyagi termelés feltételrendszerét képező, azt kiszolgáló, annak

hatékonyágát közvetlenül, vagy közvetve növelő tevékenységeket (szolgáltatásokat) értjük. Funkcionális szempontból Illés az infrastruktúra három alapvető elemét különíti el. E szerint megkülönböztetünk anyagi infrastruktúrát, ami az infrastrukturális szolgáltatásokat végző azon tőkejavak összessége, amelyek nem vesznek részt az anyagi termelésben, azaz nem gépek, gyárépületek stb., hanem a termelés feltételeit képezik. Fizikai természetüknek megfelelően beszélünk vonalas (utak, vasutak, elektromos, gáz-, olaj-, távhő-, víz- és távközlési vezetékek) és pontszerű infrastruktúráról (épületek, építmények, pl. pályaudvarok, kórházak, iskolák, igazgatási épületek). A humán infrastruktúra magában foglalja a humán erőforrások minőségi jellemzőit (képzettség, gyakorlottság, innovatív és együttműködési készség, munkához való viszony, stb.). Az intézményi infrastruktúra azokat a jogi szabályozásokat, pénzügyi eszközrendszert és etikai normákat, valamint azok gyakorlati érvényesülését jelenti, amelyek a gazdasági folyamatok keretétül szolgálnak (Illés, 2008). Mint az erőforrásokra úgy az infrastruktúrára is igaz, hogy annak egyes elemei önmagukban nem képesek tényleges jelentőségüket és funkcióikat érvényesíteni, mindez csak a többi elemmel való összefüggésrendszerben realizálható.

Az infrastruktúra, mint a társadalmi-gazdasági tér integráns része, azzal összefüggésben, hogy milyen léptékű termelési és fogyasztási rendszert szolgálnak ki, különböző területi szinteken vizsgálható. Ennek megfelelően megkülönböztetünk helyi (települési, kistérségi), regionális, interregionális, országos, kontinentális, interkontinentális és globális infrastrukturális rendszereket (Illés, 2008).

Az infrastruktúra tehát nemcsak tárgyi feltételeket jelent, hanem intézményeket, amelyek szolgáltatást nyújtanak, valamint emberi, személyi feltételeket is. Az infrastruktúra megannyi szállal kötődik a társadalmi-gazdasági folyamatokhoz, és annak tényezői komplex egységben jelennek meg az egyes térségekben. Az infrastruktúra által biztosított feltételek és a gazdasági szférának, valamint a lakosságnak nyújtott szolgáltatások meghatározó szerepet játszanak a gazdaság fejlődésében, és elsősorban a települések fejlődésén keresztül a lakosság életszínvonalának és életminőségének emelésében (Abonyiné, 2003).

A világ egyik vezető üzleti iskolája, a lausanne-i székhelyű Nemzetközi Vezetőképző Intézet (International Institute for Management Development, IMD) minden évben közzéteszi jelentését a világ országainak versenyképességéről (World Competitiveness Yearbook). A versenyképességi világrangsor elkészítése során négy fő csoport szerint, köztük az infrastruktúra állapotának megfelelően, vizsgálják az egyes országok

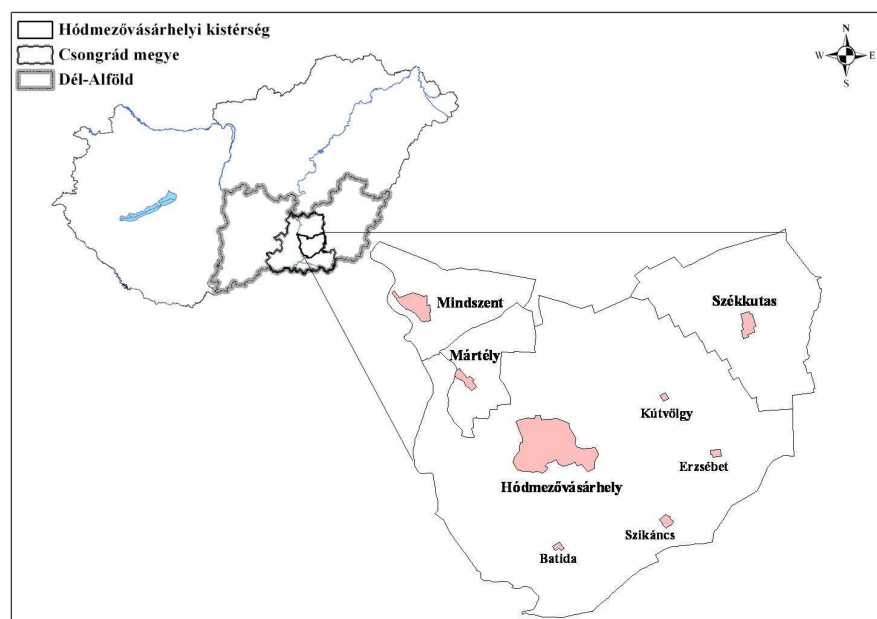
versenyképességét. Az infrastrukturális helyzet értékelését öt szempont mentén végzik el: alpinfrastruktúra, technológiai infrastruktúra, tudományos infrastruktúra, egészségügyi és környezeti infrastruktúra, valamint oktatási infrastruktúra, melynek során összesen 114 kritériumot vesznek figyelembe (IMD, 2011).

Az előbbiek rámutatnak az infrastruktúra és a térségek fejlődése közötti kapcsolatra. Ennek megfelelően az infrastruktúra összetétele, elemeinek mennyisége és minősége fontos alapja a területi versenyképességnek és fejlődésnek. Lényegesnek tartom azonban megjegyezni, hogy azokban a térségekben, ahol hiányzik vagy nem áll rendelkezésre megfelelő színvonalú infrastruktúra, ott annak fejlesztése fontos feladat, ugyanakkor be kell látni, hogy az infrastrukturális helyzet javulása önmagában nem hoz érdemi életszínvonalbeli javulást. Az infrastrukturális fejlesztés ott eredményez sikert, ahol az párosul egyéb feltételek meglétével (pl. innovatív vállalkozások, együttműködő helyi közösségek), illetve fejlesztésével (vállalkozásfejlesztés stb.).

3. A VIZSGÁLATOK ANYAGA ÉS MÓDSZEREI

3.1. A kutatási terület lehatárolása

Kutatásom téregysége a Hódmezővásárhelyi kistérség (2. ábra), amely a Tisza bal partján, a dél-alföldi régió középső részén, Csongrád megye keleti felében helyezkedik el. A négy településből álló kistérség területe 708 km², lakosainak száma 58 ezer. Központja az 1990-ben megyei jogú városi rangot elnyert Hódmezővásárhely. Közigazgatási területe alapján (488 km²) a város Budapest után az ország második legnagyobb kiterjedésű települése, lakossága 47 ezer fő. A kistérség másik városa az 1993-ban várossá nyilvánított 6 800 lakosú Mindszent. További idetartozó település még az 1 350 lakosú Mártély és a 2 400 lakosú Székkutas, amelyek az 1950-es közigazgatási átszervezést követően váltak önálló községekké az egykori hódmezővásárhelyi tanyaközpontokból.

Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség és településeinek közigazgatás-földrajzi elhelyezkedése

Az 1950-es közigazgatási átszervezéskor alakult ki a mai Csongrád megye, melynek első székhelye 1950-től 1962-ig Hódmezővásárhely volt. A város jelenleg is nagy kiterjedésű külterülettel rendelkezik, ahol a központi belterülettől 8-12 km távolságban

zárványszerűen helyezkednek el a külső belterületek, az egykori tanyaközpontok: Batida, Szikáncs, Erzsébet és Kútvölgy (KSH, 2005).

Tájföldrajzi szempontból a kistérség a Körös-Maros köze és az Alsó-Tisza vidék középtájában helyezkedik el, s döntően a Csongrádi-sík kistáj foglalja magába, a nyugati, Tisza menti területei a Dél-Tisza-völgy, a déli részei a Marosszög kistájhoz tartoznak; a kistérséget ÉK-en érinti a Békési-hát kistáj is (Marosi és Somogyi, 1990).

Közlekedés-földrajzilag a 45-ös és a 47-es számú főutak, valamint a Szolnok-Makó és a Szeged-Békéscsaba vasútvonalak találkozásánál fekszik. Északon a Szentesi, keleten az Orosházai, délkeleten a Makói, délnyugaton a Szegedi, nyugaton a Kisteleki és északnyugaton a Csongrádi kistérséggel határos. A kistérségi székhely Szegedtől 25 km-re fekszik, határátkelőktől való távolsága Röszkénél Szerbia, illetve Nagylaknál Románia felé 40, illetve 50 kilométer (VÁTI, 2006).

3.2. A Hódmezővásárhelyi kistérség erőforrásainak helyzetére és szerepére irányuló kutatás adatbázisai és módszerei

A kistérség erőforrásai helyzetének és szerepének vizsgálatát szakirodalmi kutatással kezdtem. Ennek során az empirikus kutatásokat megalapozó szakirodalmi forrásokat gyűjtöttem össze és elemeztem. Az empirikus kutatások eredményeinek bemutatását a vizsgált erőforrásoknak megfelelően öt különálló alfejezetben végeztem el. Az első rész a humán erőforrások helyzetének és változásának hierarchia-rendszerű vizsgálatával foglalkozik. A második részben vizsgálom a talaj mint ökológiai főjellemző, az egyes térségek ökológiai adottságait jelentős mértékben meghatározó természeti erőforrás jellemzőit, valamint kísérletet teszek a kistérség biomassza-potenciáljának meghatározása, mely alapját képezi az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza-mennyiség megállapításának. A harmadik rész bemutatja a kistérség tájszerkezetének jellemzőit, különös tekintettel a természetes és természetközeli élőhelyek elhelyezkedésére és összekapcsoltságára, a kistérség ökológiai hálózatára. Vizsgálom továbbá a védett természeti területek területhasználati jellemzőit, valamint e területek helyét és szerepét a kistérségben. Ezeken túlmenően elemzem és értékelem a földhasználat változását a művelési ágak és a felszínborítás tükrében. A negyedik rész a kistérség települései által ellátott szerepkörök vizsgálatával foglalkozik. Ennek keretében kitérek az SZTE MFK szerepének és hatásainak értékelésére. Az ötödik részben a Hódmezővásárhelyi kistérség gazdaságának egyéb erőforrásait vizsgálom.

Elsőként az első Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) operatív programjai által 2004-2006 közötti időszakban nyújtott támogatások területi allokációját, ezen keresztül a kistérség és annak települései forrásabszorpciós képességét vizsgálom. Ezt követően a kistérség nonprofit szektorának elemzésével foglalkozom. Végezetül a vidéki erőforrások kritikus pontjai és hasznosításuk új lehetőségeinek témakörén belül vizsgálom a HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezőket, továbbá a HACS-ok, mint belső fejlesztési tényezők szerepét és feladatait a versenyképességi és fenntarthatósági célokat kitűző vidékfejlesztési politika helyi szintű megvalósításának folyamatában.

3.2.1. A humán erőforrások hierarchia-rendszerű vizsgálata

A témához kapcsolódó vizsgálataimat az irodalmi áttekintésben bemutatott Cloke és Park (1985) munkájában vázolt humán erőforrás-rendszer mentén, Fehér (2005) erőforrás osztályozását figyelembe véve végeztem (1. ábra). A hivatkozott szerzők nyomán a vidéki térségek humán erőforrásainak első szintjét a vidéki emberek és az általuk alapított közösségek jelentik. A vidéki közösségek szempontjából meghatározó szerepet játszó civil szerveződések vizsgálatát külön fejezetben, az egyéb erőforrások között végeztem el. Az egyének és közösségek alkotta humán erőforrások első szintjének akkumulációjaként fogható fel a sokkal inkább kézzelfogható második szintje a humán erőforrásoknak, ami a vidéki településeket és a munkaerőt öleli fel. A humán erőforrások harmadik szintjét az életmóddal kapcsolatos szükségletek jelentik, melyek nélkülözhetetlen szerepet játszanak a humán erőforrások első és második szintjének fenntartásában. A települések, illetve a szükségletek kielégítését biztosító tevékenységek, az e tekintetben releváns intézmények és az általuk ellátott funkciók vizsgálatával egy önálló, „A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben” c. fejezetben foglalkoztam.

A humán erőforrásokhoz tartozó egyes szintek tartalommal való feltöltéséhez támaszkodtam Fehér (2005) munkájára, aki a hazai sajátosságokat figyelembe véve adaptálta vidékgazdasággal kapcsolatos kutatásaihoz Cloke és Park humán erőforrás-rendszerét. A kutatáshoz felhasznált adatok a Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság (VÁTI Kht.) Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszeréből, a TeIR adatbázisából származnak (TeIR, 2011). Az adatbázisból a Hódmezővásárhelyi kistérségre vonatkozó területi statisztikai adatok (1990-2009), SZJA (2009) és a 2001-es Népszámlálás adatai álltak

rendelkezésemre. A vizsgálati adatbázis összeállításához, a matematikai és statisztikai számítások elvégzéséhez, valamint a táblázatok és ábrák elkészítéséhez az Microsoft Excel táblázatkezelő programot használtam.

3.2.2. A természeti erőforrások vizsgálata

A természeti erőforrások között, a tájhasználat vizsgálatához kapcsolódóan végeztem el a kistérség termőhelyi adottságait, illetve a földhasználat lehetőségeit nagyrészt meghatározó legfontosabb talajjellemzők – talajtípusok, a talaj vízgazdálkodási típusai, a talaj kémhatása, a talaj szervesanyag-készlete, a talaj termőrétegének vastagsága és a talaj termékenysége – elemzését és értékelését. A talajjellemzők vizsgálatához az MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézetben szerkesztett 1:100 000-es méretarányú agrotopográfiai (AGROTOPO) adatbázist használtam.

Ezt követően az energetikai célra felhasználható biomassza-potenciál vizsgálatával foglalkoztam, igazodva az egyes biomasszaféleségek termelési-felhasználási láncban elfoglalt helyéhez (Láng et al., 1985), továbbá a biomassza mint erőforrás eredetének osztályozási rendszeréhez (Bai, 2002). Ennek alapján elvégeztem a kistérség mező- és erdőgazdasági eredetű biomassza-potenciáljának meghatározását, majd kiegészítve a nem-mezőgazdasági eredetű, kommunális hulladékok biomassza-potenciáljának számbavételével, meghatároztam a kistérség teljes biomassza-készletét, az újra felhasználható (regenerálódó, újratermelhető) biomassza mennyiségét, valamint az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza mennyiségét. A vizsgálat során felhasznált adatok a Csongrád Megyei Földhivaltól, a KSH adatbázisaiból (2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás; Csongrád megye statisztikai évkönyve 2004, 2005; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 2004, 2005), a Hódmezővásárhelyi kistérség Agrárstruktúra és Vidékfejlesztési Programjából, a TeIR térinformatikai adatbázisából (TeIR, 2007), továbbá a „Bio- és megújuló energia előállítás és hasznosítás összefüggései Hódmezővásárhely térségében” c. 2007-es tanulmány, kollégáimmal együtt készített 2. fejezetének 2.2.2. alfejezetéből („A kistérségben keletkező hulladékok biomassza-potenciálja”) származnak.

A természeti erőforrások közé tartoznak az ún. ökológiai-biológiai erőforrások, amelyek számbavételével és értékelésével a táj vizsgálata során foglalkoztam. Ennek indoka, hogy az ökológiai-biológiai erőforrások közül az élőhelyeket és a közöttük lévő kapcsolatokat vettem górcső alá s ezek, mint területhasználati módok módszertanilag

jobban kapcsolódnak a tájhasznosítás témakörébe. Megjegyzem, hogy az előbb említetteken túl a természeti erőforrások köre jóval tágabb, így nem vizsgáltam pl. a helyi jelentőségű ásványvagyon, a nap- vagy a szélenergiát, amelyek a helyi természeti adottságok részeként további előnyöket jelenthetnek a kistérség fejlődése szempontjából.

3.2.3. A táj, mint erőforrás vizsgálata a hasznosítás szempontjából

A táj egyaránt vonatkozik egy terület földhasználatára és látványára (tájkép). A kistérségi táj, mint erőforrás vizsgálata során annak terület- és földhasználatára fókuszáltam, így annak keretei között nem tértem ki a terület vizuális-esztétikai értékeinek számbavételére és értékelésére, a tájkép elemzésére. A tájszerkezet és a földhasználat vizsgálatához a Földmérési és Távérzékelési Intézet (FÖMI) CORINE Land Cover 1: 50 000 léptékű (CLC50) felszínborítási adatbázisát alkalmaztam⁴. Az országos jelentőségű védett természeti területek és a Nemzeti Ökológiai Hálózathoz tartozó területek vizsgálatához a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium (KvVM) Természetvédelmi Információs Rendszeréből (TIR) származó adatbázisokat használtam. A földhasználatban bekövetkezett változások nyomon követéséhez szükséges művelési ágak településsoros adatait (1990-2005) a Csongrád Megyei Földhivatal bocsátotta rendelkezésemre. A felszínborítás változásának vizsgálatához szükséges adatbázist az Európai Környezetvédelmi Ügynökség (EEA) Európai Környezeti Információs és Megfigyelő Hálózat (EIONET) CLC2000 honlapjáról (<http://etc-lusi.eionet.europa.eu/CLC2000/>) töltöttem le⁵. Vizsgálataimat az Európai Földhasználati és Területi Információs Témaközpont (ETC-LUSI) földfelszíni környezetre vonatkozó elemzéseinek három tematikus prioritása mentén végeztem el. Ennek megfelelően vizsgáltam a talaj (ld. a természeti erőforrásoknál), a terület- és földhasználat, valamint a felszínborítás kistérségi jellemzőit.

⁴ A CLC50 adatbázisát 1998-1999-ben készült úrfelvételek alapján alakították ki, így a felszínborításra vonatkozó adatok a 2000. évi állapotot tükrözik. Az adatbázisban a legkisebb térképezett egység (területi felbontás) 4 ha (állóvizekre 1 ha) és a legkeskenyebb interpretált objektum (lineáris elem felbontás) 50 m. A CLC50 adatbázisában öt fő csoportban (1. mesterséges felszínek, 2. mezőgazdasági területek, 3. erdők és természetközeli területek, 4. vízenyős területek, 5. vizek), 79 felszínborítási típus különül el, ami jó alapot nyújt az aktuális földhasználati kategóriák lehatárolásához.

⁵ Az 1990 és 2000 között bekövetkezett felszínborítás változások (CLC Changes) részét képezik a CORINE (Coordination of Information on the Environment) Land Cover 2000 29 európai országra kiterjedő felszínborítási adatbázisának. Az 1:100 000-es méretarányú adatbázisban a legkisebb térképezett egység 5 ha és a legkeskenyebb interpretált objektum 100 m. A CLC2000 felszínborítási adatbázisában öt fő csoportban (ld. CLC50), három hierarchiaszinten, 44 felszínborítási osztály szerepel.

Első lépésben a felszínborítási adatbázis (CLC50) segítségével vizsgáltam a kistérség tájszerkezeti jellemzőit, ehhez kapcsolódóan a TIR adatbázis alapján a kistérség ökológiai hálózatát. Következő lépésben a kistérség védett természeti területeinek területhasználati jellemzőit elemeztem a TIR és a CLC50 adatbázisok felhasználásával. Ezt követően földhivatali adatok, valamint a CLC50 és a CLC2000 adatbázisok felhasználásával a földhasználat változását vizsgáltam a művelési ágak, illetve a felszínborítás tükrében, valamint a felszínborítás változása alapján meghatároztam a változások mibenlétét. A földrajzi adatok megjelenítésére ArcGIS9/ArcMap9.2 térinformatikai programot, míg a digitális adatbázisokból kinyert információk feldolgozására Microsoft Excel táblázatkezelő programot használtam.

A védett természeti területekhez kapcsolódóan végeztem el azok kistérségben betöltött helyének és szerepének vizsgálatát. A kutatásához szükséges primer információk összegyűjtését, minőségi módszerként mélyinterjúk készítésével végeztem el. A mélyinterjúkat (négy alkalommal) 2006. november-december hónapban előre meghatározott kérdéssor alapján készítettem. Az érintett települések (Hódmezővásárhely és Székkutas) képviselőiben az interjúalanyok között volt polgármester, alpolgármester, illetve a polgármesteri hivatal témában illetékes szakemberei (környezetvédelmi előadó, településüzemeltetési ügyintéző). A védett területek esetében a területileg illetékes (Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság és a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság) természetvédelmi tájegységvezetők voltak segítségemre. A mélyinterjúkhoz külön kérdéssort állítottam össze (1. melléklet) a települések (önkormányzatok) és a védett területek kezelői részére (nemzeti park igazgatóságok). A kérdések nagy része tükörkérdés volt, azaz ugyanazt a kérdést tettem fel a települési szakembereknek és a védett területek kezelői részére is, feltárva így ugyanazon kérdés kétféle vetületét. A tükörkérdések mellett volt néhány egyedi kérdés is, amely speciálisan a településekre, illetve a védett területekre vonatkozott. Az ilyen módon összeállított települési kérdéssor 28, míg a védett területekre vonatkozó 29 kérdést tartalmazott. A kérdések az alábbiaknak megfelelően három fő csoportba sorolhatók:

- A kérdések első csoportja a kapcsolatok és az együttműködések feltárására, a felek nyitottságának és együttműködési készségének megítélésére fókuszál;
- A kérdések második csoportja a másik fél kistérségben betöltött szerepének és hatásának megítélésére vonatkozik;

- A harmadik kérdéscsoport a felek jövőre vonatkozó elképzelésének, stratégiájának feltárására irányul.

3.2.4. A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben

A települések fontos tulajdonsága, hogy telephelyül szolgálnak a szükségletek kielégítését biztosító tevékenységeknek, másrészt szorosan kapcsolódnak az ott élők szükségleteinek kielégítéséhez. A kettőt a települések által ellátott funkciók, illetve az azokat megjelenítő intézmények kapcsolják össze, amelyek az adott településen végzik tevékenységüket, ezzel lehetővé téve a helyben, továbbá bizonyos funkciók esetében a vonzáskörzetben élők szükségleteinek kielégítését. A kistérség települései által ellátott szerepkörök vizsgálata során az ún. leltározó módszert alkalmaztam. Ennek megfelelően tételesen, mintegy leltározva számba vettem az egyes települések központi (városi) és helyi (falusi) szerepköröket ellátó intézményeinek jelenlétét és mennyiségi adataikat, azaz a vizsgált intézmények előfordulásának gyakoriságát. A vizsgálat során 64 intézmény kistérségi jelenlétét vettem figyelembe. Az intézményeket az általuk ellátott feladatköröknek megfelelően csoportosítottam, melynek alapján hét intézményi csoportot alakítottam ki: (1) igazságszolgáltatás és rendvédelem, (2) oktatás és kultúra, (3) egészségügyi és szociális ellátás, (4) szabadidő és sport, (5) kereskedelem és vendéglátás, (6) közigazgatás, hatóságok és hivatalok, (7) vállalkozások, pénzintézetek és gazdasági kamarák. A funkcióvizsgálathoz felhasznált adatok jellemzően saját adatgyűjtésből (települési honlapok, intézmények honlapjai, jogszabályok), míg kisebb részt (12 intézményekre vonatkozóan) a TeIR településsoros adatbázisából származnak (TeIR, 2011).

Ezt követően a városi funkciók körébe tartozóan, a tudás- és ismeretközlés hálózatának részeként működő Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Főiskolai Kara (továbbiakban: SZTE MFK; mai megnevezése SZTE Mezőgazdasági Kar) szakemberkibocsátásának térségi vizsgálatát végzem el. A vizsgálatához felhasznált adatok egy része (2001-2005 között végzett hallgatók névsora és lakhelye) a Szegedi Tudományegyetem Egységes Tanulmányi Rendszerének hallgatói adatbázisából származik (ETR, 2006). Az adatok másik részét a vizsgálatba vont hallgatók direkt (személyesen, illetve telefonon keresztül) és indirekt (mások által történő) megkeresésével magam állítottam elő. Az adatbázisok vizsgálhatóvá tételéhez elvégeztem az adatok tagozatok és kistérségek szerinti bekódolását. A kistérségek

bekódolását a kutatás idejében (2006 második felében) hatályos 244/2003. (XII. 18.) Kormányrendelet által lehatárolt területfejlesztési-statisztikai kistérségek rendszerének megfelelően kialakított kistérségi kódok alapján a Magyar Köztársaság Helységnévtárának segítségével végeztem el. A vizsgálatok elvégzéséhez és az eredmények kiértékeléséhez az MS Excel táblázatkezelő programot valamint az SPSS 11.0 statisztikai programcsomagot használtam.

3.2.5. Az egyéb erőforrások vizsgálata

Az egyéb erőforrások között vizsgáltam egyrészt a települések és a kistérség, illetve az ott tevékenységet végző szervezetek és személyek által megszerezhető támogatások egy csoportját, mint külső eredetű pénzügyi erőforrásokat. Másrészt a nonprofit vagy más néven harmadik szektort alkotó civil (nonprofit) szervezeteket. Ennek megfelelően a Hódmezővásárhelyi kistérség egyéb erőforrásainak vizsgálata során először az első Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) operatív programjai által 2004-2006 közötti időszakban a kistérség szereplői által elnyert támogatások területi allokációját, ezen keresztül a kistérség és annak települései forrásabszorpciós képességét vizsgálom, melynek keretében különböző szempontú megoszlások számításával tárom fel a fejlesztési források allokációjának kistérségi jellemzőit. Az elemzést a kistérség és annak települései, valamint a fejlesztésekben résztvevő területi szereplők szintjén végeztem el. Az operatív programok közül az NFT I. valamennyi fejlesztési programját figyelembe vettem: Agrár- és Vidékfejlesztési OP (AVOP), Gazdasági Versenyképesség OP (GVOP), Humánerőforrás-fejlesztési OP (HEFOP), Környezetvédelem és Infrastruktúra OP (KIOP), Regionális Fejlesztés OP (ROP). A kutatáshoz felhasznált 2004-2006 közötti időszakra vonatkozó adatokat a VÁTI Kht. TeIR adatbázisának NFT I. pályázati kataszteréből válogattam le (TeIR, 2007).

A következő lépésben a kistérség nonprofit szektorának elemzésével foglalkoztam, melynek folyamán a szektort alkotó szervezetek főbb strukturális és működési jellemzőinek bemutatása mellett a szektor 1994 és 2006 közötti fejlődése során lezajlott folyamatok feltárására törekedtem. A vizsgálat alapegysége a Hódmezővásárhelyi kistérség, de az elemzést kiterjesztettem a kistérséget magában foglaló területi egységekre is. Ennek során az adatokat, mutatókat és tendenciákat összevetem a kistérséget magukba foglaló területi egységek (Csongrád megye, Dél-Alföld, Magyarország) nonprofit szektorát jellemző paraméterekkel. A vizsgálat alapját a

Központi Statisztikai Hivatal Csongrád megyei Igazgatósága által (a vizsgált évekre vonatkozóan) rendelkezésemre bocsátott nonprofit statisztikai adatbázis képezte (KSH nonprofit statisztikai adatbázis 1994, 1997, 2000, 2003, 2006). Az adatok feldolgozására SPSS 14.0 statisztikai programot használtam.

3.2.6. A vidéki erőforrások hasznosításának kritikus pontjai és új lehetőségei a Hódmezővásárhelyi kistérségben

A vidéki erőforrások kritikus pontjai és hasznosításuk új lehetőségeinek témakörén belül két kulcsterületre fókuszáltam, amelyek nagymértékben befolyásolják a LEADER-program helyi szintű megvalósításának sikerét, ezáltal a helyi erőforrások hasznosítását. A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők (1), valamint a HACS-ok mint belső fejlesztési tényezők szerepét és feladatait vizsgáló rész (2) elkészítése során a LEADER-tengely keretében Magyarországon megalakult helyi akciócsoportok körében 2010 márciusában Szekeresné Köteles Rita kolléganőmmel együtt elvégzett, csaknem teljes körű, az akciócsoportok 94%-ára (a lehetséges 96 kérdőívből 90-et kaptunk vissza) kiterjedő kérdőíves felmérés adataira támaszkodom. Annak érdekében, hogy meghatározzuk a LEADER-térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezőket, arra kértük a HACS-ok munkaszervezeti vezetőit, hogy a részükre megküldött 16 válaszlehetőség közül fontosságuk szerint rangsorolják a tényezőket, ahol az 1-es érték a térség fejlődésének legfontosabb akadályozó tényezőjét jelölte. A felmérésben csokorba szedtük azokat a feladatokat, teendőket, amelyekre támaszkodóan a HACS-ok a térségük valós szervezőerejévé válhatnak. A kérdés kapcsán arra kértük az akciócsoportokat, hogy fontosságuk szerint, 1–9-ig terjedő skálán értékeljék feladataikat, ahol az 1-es a legfontosabb feladatot jelölte. Ehhez kapcsolódóan modelleztem a HACS-ok működésének hatásmechanizmusát és a működésüket meghatározó tényezőket.

4. VIZSGÁLATI EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELEÉSÜK

4.1. A humán erőforrások hierarchia-rendszerű vizsgálata

A következőkben a humán erőforrások helyzetének és változásának hierarchia-rendszerű vizsgálatával foglalkozom, melyhez Cloke és Park (1985) által vázolt humán erőforrás-rendszert vettem alapul, amit Fehér (2005) vidékgazdasággal kapcsolatos kutatásait figyelembe véve adaptáltam a kistérségre.

4.1.1. A humán erőforrások első szintjének vizsgálata

A humán erőforrások első szintje a vidéki embereket és az általuk alapított, illetve fenntartott közösségeket foglalja magában. A vidéki közösségek szempontjából meghatározó szerepet játszó civil szerveződések vizsgálatát külön fejezetben, az egyéb erőforrások között végeztem el. Ennek megfelelően a következőkben a „vidéki emberek” vizsgálatára fókuszálok.

A „vidéki emberek” témakör vizsgálatának első lépésében *a vidéki területen való jelenléttel* foglalkozom. A Hódmezővásárhelyi kistérség vidéki, illetve vidékies térség, amit az egyes lehatárolási módozatoknak megfelelően eltérő kifejezésekkel illethetünk: alapvetően vidéki (OECD lehatárolás), erőteljesen vidékies (Csatári, 2000), illetve vidéki kistérség városi központtal (OTK lehatárolás).

A települések szintjén (LAU 2) vizsgálva a vidékiséget, azt találjuk, hogy azok mindegyike vidéki vagy vidékies településnek minősül. Az előbbieket támasztja alá a 1. táblázat. Az adatok szerint a kistérségben található két község, illetve falu népsűrűsége jóval alatta marad a vidéki térségek lehatárolási alapkritériumának, de a kistérségi átlagtól is jelentősen eltérnek.

Hódmezővásárhely annak ellenére, hogy megyei jogú városi rangban van, népsűrűsége alapján vidéki településnek számít. Mindemellett Hódmezővásárhely egy nagyhatárú, tipikus alföldi mezőváros, mely több vonatkozásban magán viseli a vidékiség jegyeit. Míndszent esetében a népsűrűségi kritérium alapján történő besorolás (vidékies) szintén eltér a település közigazgatási besorolásától. Míndszent azzal együtt, hogy városi rangban van, a vidékiség jegyeit sokkal inkább magán viseli, mint az előbb hasonló vonatkozásban említett Hódmezővásárhely. Hódmezővásárhelynek a kistérség területéből (68%) és népességéből (82%) való részesedése alátámasztja, illetve

megerősíti a település központi szerepkörét a kistérségben, melyet funkciói és megyei jogú városi státusa is igazol.

1. táblázat: A kistérség és településeinek népessége, területe és népsűrűsége (2009)

Megnevezés	Hódmező- vásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Lakónépesség*, fő	47 201	1 352	6 826	2 396	57 775
A település / kistérség területe, km ²	483,22	41,21	59,39	123,99	707,81
Népsűrűség, fő/km ²	98	33	115	19	82
Részesedés a kistérség területéből, %	68,3	5,8	8,4	17,5	100,0
Részesedés a kistérség népességéből, %	81,7	2,3	11,8	4,1	100,0

Forrás: *TeIR (2011) és saját számítás

A vidéki emberek területen való jelenlétéhez – különösen itt, az Alföldön – mindenképpen hozzátartoznak a tanyák és az ott élő tanyai népesség⁶. Csatári (2000) szerint a tanya az Alföld egyedülállóan tipikus vidékies településformájának tekinthető településképződmény. A statisztikában a tanyákat mint külterületi lakott hely, az ott élőket mint külterületi népesség tartják nyilván.

2. táblázat: A külterületen élő lakónépesség száma és aránya a kistérségben (2001)

Megnevezés	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Külterületen élő lakónépesség*, fő	2 945	279	122	754	4 100
Lakónépesség száma*, fő	49 382	1 339	7 317	2 631	60 669
Külterületi lakosság aránya, %	6,0	20,8	1,7	28,7	6,8

Forrás: *Népszámlálási adatok és saját számítások

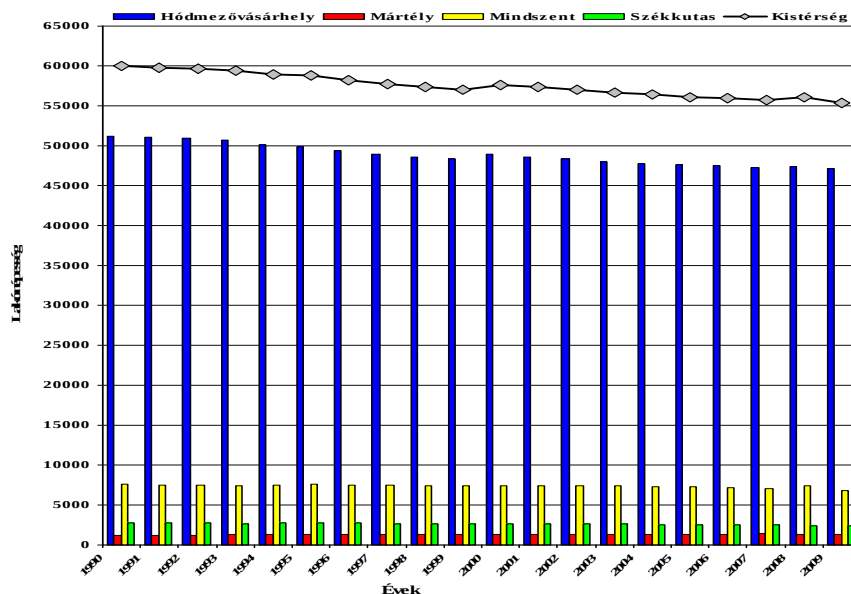
A 2. táblázat adatai szerint nem elhanyagolható a tanyán élő lakosság száma és aránya. Azt is láthatjuk azonban, hogy településenként jelentősek a különbségek. Számukat tekintve a legjelentősebb tanyai lakossággal Hódmezővásárhely rendelkezik, az arányt tekintve azonban Székkutasé a vezető hely. A kistérség települései közül Mindszent sajátos helyzetben van, hiszen itt a legalacsonyabb a tanyai lakosság száma és aránya is (nem éri el a 2%-ot). Mindez összefüggésbe hozható a település területével és településszerkezetével.

⁶ A Vásárhely környéki tanyavilág újabb kutatási eredményeiről ld. pl. Gálné Horváth, 2009, 2010

Csatári (2000) korábbiakban is hivatkozott munkájában tovább finomítandó a vidékiség alapindexe alapján lehatárolt kistérségek besorolását, három tényezőcsoportot alakított ki, melyek közül témám szempontjából a vidéki vagy vidékies településszerkezeti adottságok tekinthetők relevánsnak. Csatári ezen tényezőcsoport alapján lefolytatott vizsgálatai szerint a Hódmezővásárhelyi kistérség az ún. mezővárosias-tanyás kistérségek csoportjába tartozik. Csatári azokat a kistérségeket tekinti mezővárosi típusú vidékies kistérségeknek, ahol a vidékiség népsűrűségi alapkritériumának fennállása mellett az adott kistérség népességének több mint 50%-a él városban. A Hódmezővásárhelyi kistérség lakosságának 93,5%-a él városokban. Ilyen szempontból a kistérség jelentősen urbanizálódott térségnek tekinthető. Tanyás-vidékies kistérségnek, pedig azok a kistérségek tekinthetők, ahol a vidékies alapindex fennállása mellett 3%-ot meghaladó a külterületi lakosság aránya. A Hódmezővásárhelyi kistérségben a külterületi, tanyai lakosság aránya kétszeresen meghaladja a 3%-os országos átlagértéket, így mindenképpen tanyás kistérségnek számít. Azok a vidékies kistérségek (ilyen a Hódmezővásárhelyi), amelyek mindkét kritériumnak megfelelnek a már említett mezővárosias-tanyás kistérségek csoportjába tartoznak.

A vidéki emberek területen való jelenlétét nagymértékben befolyásolja a népmozgalom. A népmozgalom a népesség változását jelenti, mely biológiai és társadalmi tényezők által meghatározott mechanizmusokra vezethető vissza. Az emberek a születéssel vagy az adott településre való költözéssel belépnek annak társadalmába, növelve annak népességét. Más vonatkozásban az emberek meghalnak vagy elköltöznek az adott településről és ezzel kilépnek annak társadalmából, így csökken a népesség.

A 3. ábra adatainak tanúsága szerint 1990-2009 között a kistérség lakossága 4 927 fővel (7,9%) csökkent. Az átlaghoz hasonló változások zajlottak le Hódmezővásárhelyen (-3 979 fő, -7,8%), Székkutason (-324 fő, -11,9%) és Mindszenten (-749 fő, -9,9%). Mártélyon viszont ellentétes irányú volt a folyamat. A falu lakossága 125 fővel nőtt, ami 10,2%-os növekedést jelent 1990-hez képest. Az is látható, hogy Hódmezővásárhely dominanciája alapvetően meghatározza a kistérségi szintű demográfiai folyamatok alakulását.

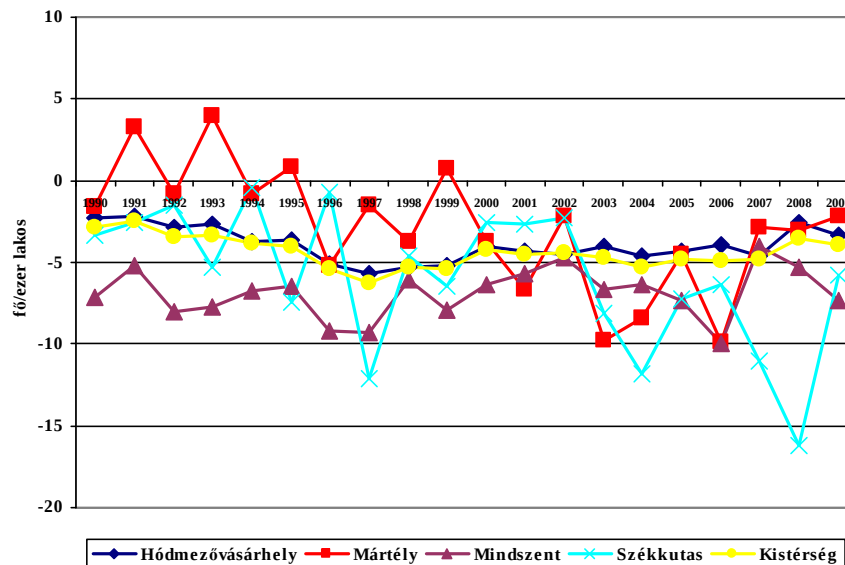

Forrás: Saját szerkesztés

3. ábra: A lakónépesség változása a kistárségben (1990-2009)

A következőkben megvizsgálom a természetes népességszám-változás és a vándorlási egyenleg alakulását a kistárségben és az egyes településeken. Első lépésben a természetes népmozgalmat (természetes fogyás, illetve növekedés, az adott évi élveszületések és halálozások számának a különbözete) vizsgálom az 1000 lakosra számított értékek segítségével. A kapott adatokat a 4. ábra segítségével tettem szemléletessé.

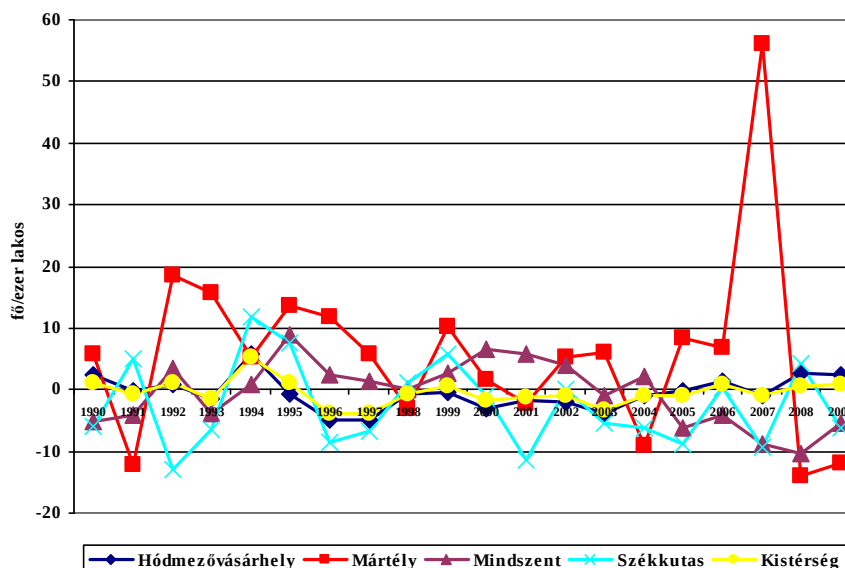
Az ábrán jól látható az 1000 lakosra vetített természetes népességszám-változás, melyet az élveszületések és a halálozások adott évi egyenlege alapján kalkuláltam. Az adatsorok alapján elmondható, hogy a kistárségben a halálozások száma és mértéke – Mártély néhány éves adatainak kivételével – rendre felülmúlják a születések számát, ami a népesség természetes fogyását vetíti előre. A természetes szaporodás egyenlege tehát mind a négy vizsgált település esetében negatív. A természetes népességfogyás legkedvezőtlenebb tendenciái Mindszentet érintik, ahol a csökkenés éves mértéke 6,9 ezrelék, azaz csaknem hét fővel kevesebben születnek évente, mint ahányan meghalnak ezer lakosra vetítve. Mártély néhány év vonatkozásában pozitív egyenleget mutat, de az időszak adatait vizsgálva az egyenleg negatív, a természetes fogyás évi átlaga 2,9 ezrelék. Újra megfigyelhető Hódmezővásárhely meghatározó súlya – részesedése a kistárség népességéből 81,7% – a kistárség területi folyamatait illetően, hiszen Vásárhely és a kistárség természetes szaporodásának egyenlege csaknem egybeesnek, miközben a kistárségi központ adatai „húzzák” a kistárségi átlagot (-3,9 vs. -4,4‰).

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

4. ábra: A természetes népmozgalom alakulása a kistérségben (1990-2009)

A népesség változását a természetes népmozgalmon túl a településekre történő oda-, illetve bevándorlás és az elvándorlás egyenlege is befolyásolja. A következőkben ezért a vándorlási egyenleg vizsgálatával foglalkozom.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

5. ábra: A vándorlási egyenleg alakulása a kistérségben (1990-2009)

Az 5. ábra az 1000 lakosra számított vándorlási egyenlegeket mutatja a települések és a kistérség esetében. Első ránézésre látható, hogy a vándorlási egyenleg alakulása nem

mutat olyan negatív képet, mint a természetes népmozgalom. Az egyes évek adatait átlagolva elmondható, hogy Mártély esetében a népvándorlás 20 éves egyenlege pozitív (+5,9‰), azaz a településekre bevándorló népesség száma meghaladta az onnan elvándorló népesség számát. Nem így történt ez a másik három településen, ahol az elvándorlók száma meghaladta az oda bevándorlók számát (Vásárhely: -0,5‰, Mindszent: -0,5‰ és Székkutas: -2,7 ezrelék). Kistérségi szinten az elvándorlók száma – az előbbi településekhez hasonlóan – meghaladta a bevándorlók számát, így a 20 éves vándorlási egyenleg negatív (-0,5 ezrelék). A kistérség vándorlási egyenlege tendenciáját és mértékét tekintve is követi Hódmezővásárhely vándorlási egyenlegének görbáját, ami újfent alátámasztja Vásárhely meghatározó szerepét a kistérség területi folyamatainak alakításában.

Összességében elmondható, hogy *a kistérség népességének csökkenése nagyjából (90,6%-ban) a természetes népességcsökkenésnek tulajdonítható és csak kisebb részt (9,4%-ban) az elvándorlásnak.* A természetes népességfogyás kapcsán kedvezően értékelhető tendencia, hogy kistérségi szinten éves átlagban 1,27%-kal csökkent a halálozások mértéke. Kedvezőtlen viszont, hogy az élveszületések száma éves átlagban mintegy 1,84%-kal csökkent kistérségi szinten. E két tendencia eredőjeként a kistérség népességének természetes fogyásáról beszélhetünk. A népmozgalom másik összetevőjének vizsgálatából kiderül, hogy a kistérség vándorlási különbözete éves átlagban 0,16%-kal romlik, ami adódik a bevándorlók számának átlagosan 0,52%-os és az elvándorlók számának 0,36%-os csökkenéséből.

A népszámlálási adatok lehetőséget nyújtanak hosszabb időszak áttekintésére, ami azért lehet érdekes, mert segítségével vizsgálhatóvá válnak korábbi időszakok demográfiai tendenciái. A 3. táblázatban négy népszámlálás adatsorait gyűjtöttem össze, ami három tízéves időszak változásait foglalja magában. A táblázatban feltüntettem az egyes népszámlálási éveknél megfelelően a lakónépesség számát, valamint az egyes időszakok népmozgalmának adatait.

A táblázat adatai jól mutatják, hogy a kistérség lakónépességének csökkenése már 1990 előtt elkezdődött. 1970 és 1979 között ugyan kismértékben (0,4%-al), de csökkent a kistérség lakossága. A természetes népmozgalom egyenlege ekkor mind a négy kistérségi településen pozitív volt, azaz az élveszületések száma meghaladta a halálozások számát. Nem úgy a vándorlási különbözet, ami csak Hódmezővásárhely esetében volt pozitív, más településeken az elvándorlók száma meghaladta az odavándorlók számát. 1980 és 1989 között már erőteljesebben (6,5%-al) csökkent a

kistérség lakossága, amihez hozzájárult, hogy a kistérség településeinek mindegyikében úgy a természetes népmozgalom egyenlege, mint a vándorlási különbözet negatív előjelű volt. 1990 és 2000 között mérséklődött a kistérség népességének csökkentése (3,4%-ra). Érdekes, hogy a tízéves periódus éveiben a természetes népmozgalom egyenlege mind a négy településen negatív előjelű volt, miközben a vándorlási különbözet minden kistérségi településen pozitív előjelű volt, amiben valószínűleg szerepet játszott a rendszerváltozást követő években jellemző városokból vidékre történő kiköltözések megnövekedett száma. Ezzel együtt a vándorlási egyenleg csak Mártély esetében billentette át a népmozgalom egyenlegét pozitív tartományba. A többi településen és kistérségi szinten is a betelepülők száma alatta maradt a természetes népességcsökkenésnek.

3. táblázat: A lakónépesség és a népmozgalom a kistérségben (1970-2001)

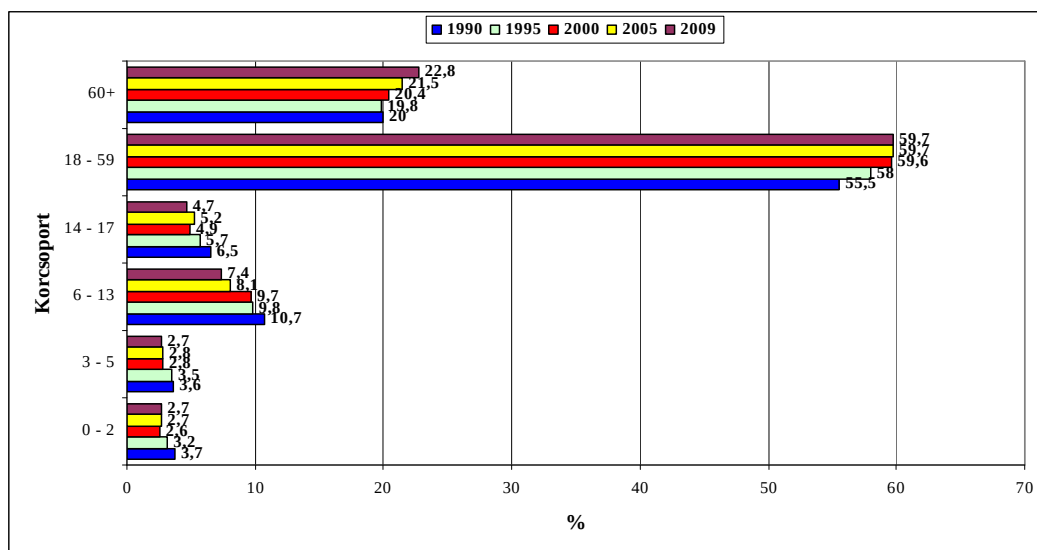
Megnevezés	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Lakónépesség 1970-ben	53 579	1 522	8 616	3 712	67 429
Lakónépesség 1980-ban	54 486	1 287	8 401	2 979	67 153
Lakónépesség 1990-ben	51 180	1 222	7 668	2 745	62 815
Lakónépesség 2001-ben	49 382	1 339	7 317	2 631	60 669
Lakónépesség változása 1970-2001	-4 197	-183	-1 299	-1 081	-6 760
Természetes népmozgalom egyenlege 1970-1979	688	64	127	116	995
Vándorlási különbözet 1970-1979	219	-299	-342	-849	-1 271
Természetes népmozgalom egyenlege 1980-1989	-988	-41	-431	-45	-1 505
Vándorlási különbözet 1980-1989	-2 318	-24	-302	-189	-2 833
Természetes népmozgalom egyenlege 1990-2001	-2138	-17	-600	-125	-2 880
Vándorlási különbözet 1990-2001	340	134	249	11	734
Népmozgalom egyenlege 1970-2001	-4 197	-183	-1 299	-1 081	-6 760
Népességváltozás mértéke 1970-2001, %	-7,8	-12,0	-15,1	-29,1	-10,0

Forrás: Népszámlálási adatok és saját számítás

A népmozgalom együttes változásainak eredőjeként 1970 és 2001 között 6760 fővel, 10%-al csökkent a kistérség lakónépessége. Legnagyobb mértékű csökkenést Székkutas esetében regisztrálhatunk, ahol a népesség csaknem harmadával (29,1%-al) lett kevesebb a legkisebbet pedig Hódmezővásárhelynél, ahol a csökkenés 7,8%-os volt. Mártély és Mindszent lakossága 12, illetve 15%-al lett kevesebb 1970-hez képest.

A „vidéki emberek” témakör vizsgálatának második lépésében a *kistérség lakosságának korösszetételével és az elöregedés problémájával foglalkozom*. A lakosság életkor szerinti összetételének és az abban bekövetkező változásoknak ugyanis fontos következményei lehetnek az adott népesség demográfiai és gazdasági életképességére egyaránt. A népesség életkor szerinti szerkezete ugyanis nagymértékben befolyásolja az alapvető demográfiai jelenségeket (termékenységi, halandósági, morbiditási), a gazdasági aktivitást, munkanélküliséget stb. mindezek révén hatással van a területi folyamatok alakulására.

A 6. ábrán a kistérség lakónépességének életkor szerinti megoszlásának változását szemléltetem 1990 és 2009 között. Az ábra segítségével leképezhetők azok a változások, melyek a két időpont közötti időszakra jellemző történések eredményeként alakították a népesség korstruktúráját. Láthatóvá válnak azok a változások (születések számának csökkenése, elvándorlás stb.), amelyek a népesség különböző életkorú csoportjait érintették. Az ábrán jól látható az Európa legtöbb országához hasonló elöregedés. Ennek a folyamatnak a legfőbb ismérve, hogy csökken a fiatalkorúak és nő az időskorúak népességben belüli aránya. Példaként említem, hogy a 0-5 évesek aránya a népességből 20 év alatt 7,3%-ról 5,4%-ra csökkent, míg ugyanezen időszak alatt a 60 év felettiek aránya 20%-ról 22,8%-ra nőtt.

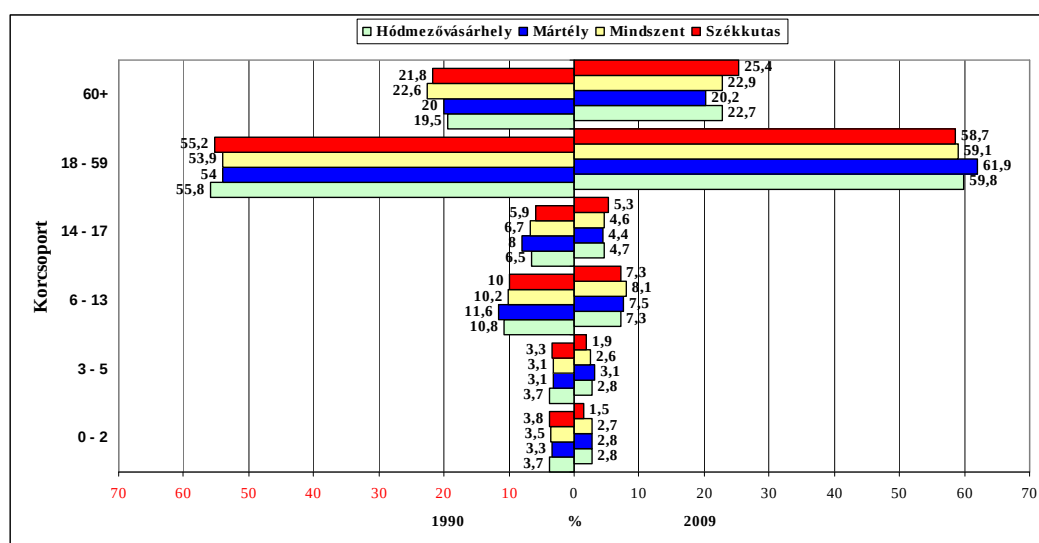
Forrás: Saját számítás és szerkesztés

6. ábra: A korszerkezet változása a kistérségben 1990 és 2009 között

A kistérségi adatok az összevonási információvesztéssel összefüggésben részben elfedik a kisebb lélekszámú települések egyedi jellemzőit, melyek tendenciájukban

ugyan egybeesnek a kistérségivel, de az arányok sokszor eltérnek a kistérségi, illetve az azt leginkább meghatározó vásárhelyi paraméterektől. Ezért is érdemes megvizsgálni az egyes településeket külön-külön.

A 7. ábra lehetőséget ad a kistérség településeire jellemző egyedi korstruktúrák áttekintésére. Az ábrán – az adatok minden korcsoportban alulról-fölfelé a következő sorrendben szerepelnek: Hódmezővásárhely, Mártély, Mindszent, Székkutas – jól látható, hogy az egyes településeken 1-2, sőt néhány esetben 3-4 százalékpontos különbségek is előfordulnak az egyes korcsoportokon belül.

Forrás: Saját számítás és szerkesztés

7. ábra: A kistérség településein élők korszerkezete 1990-ben és 2009-ben

A népesség előregedéséről ad információt az öregedési index, melyet az időskorú (60 év feletti) és a fiatal (0-14 éves) népesség arányából számítottam. Az öregedési index kistérségi értéke 1990-ben 101,1% volt, ami azt jelenti, hogy az időskorú népesség 1,1%-al haladta meg a fiatal népesség számát. Az index értéke 20 év alatt rendkívül kedvezőtlenül változott, hiszen 2009-ben 164,3%-os volt, azaz az időskorú és a fiatal népesség aránya romlott, ami utal a kistérség népességének előregedésére. Az egyes települések előregedésének mértékéről elmondható, hogy a demográfiai folyamatok leginkább Székkutast sújtották, itt a legnagyobb ugyanis az előregedés mértéke (217,6%), ami 101,8 százalékponttal romlott 20 év leforgása alatt. Nem kerülték el a kedvezőtlen folyamatok a kistérség többi települését sem, hiszen különböző mértékben (Vásárhelyen (163,9%): 66,5, Mártélyon (136,3%): 37,1, Mindszenten (158,1) 35,5 százalékponttal), de mindenhol romlott az arány, így az index értéke egyik településen sem maradt 136% alatt.

A demográfiai egyensúly megbomlását és a népesség három nagy életkori csoportjának (fiatalkorúak: 0–14 évig, felnőtt népesség: 15–59 év között, időskorú népesség: 60 év felett) megfelelő megoszlását mutatja be a 4. táblázat az 1990. és 2009. évi állapotoknak megfelelően. A táblázatból jól látható, hogy a születések számának csökkenése miként hatott a fiatal népesség arányának csökkenésére és más korcsoportok növekedésére, összességében az előregedésre.

4. táblázat: A fiatal, felnőtt és időskorú népesség aránya az össznépességen belül

	1990	2009
Fiatalkorúak aránya, %		
Hódmezővásárhely	20	13,9
Mártély	20,2	14,8
Mindszent	18,4	14,5
Székkutas	18,8	11,7
Kistérség	19,7	13,9
Felnőtt népesség aránya, %		
Hódmezővásárhely	60,6	63,4
Mártély	59,7	64,9
Mindszent	59,0	62,7
Székkutas	59,4	63,0
Kistérség	60,3	63,3
Időskorúak aránya, %		
Hódmezővásárhely	19,5	22,7
Mártély	20	20,2
Mindszent	22,6	22,9
Székkutas	21,8	25,4
Kistérség	20	22,8

Forrás: Saját számítás

Fehér (2005) könyvében a „vidéki emberek” témakör vizsgálatának harmadik lépésében *a vidéki szegénység és ezzel összefüggésben a lakosság egészségi állapotával* foglalkozik. Rendelkezésemre álló adatbázisban nem találtam átfogó adatokat a téma teljeskörű vizsgálatára, azonban nem kerülhetem el, hogy foglalkozzak e területtel.

Havasi (2000, 2001) írásaiban felhívja a figyelmet arra, hogy napjainkban a szegénység fogalmát egyre inkább a társadalmi kirekesztettség, kirekesztődés fogalomköre váltja fel, melynek célja, hogy a szegénység fogalmát kibővítse és annak társadalmi, strukturális okaira helyezze a hangsúlyt. A szerző Európai Unió dokumentumokra hivatkozva a következőket írja: „A társadalmi kirekesztés elleni tevékenységnek sokoldalúnak kell lennie, fel kell ölelnie a munkához, foglalkoztatáshoz szorosan nem kapcsolódó területeket, azaz a lakáshelyzetet, az egészségügy, az oktatás és képzés, a közlekedés, a kommunikáció, a szociális ellátórendszer és a társadalmi segítségnyújtás kérdéseit is”. Havasi (2000, 2001) hozzáteszi, hogy a társadalmi kirekesztettség egy

olyan elszigetelődési folyamat, amelynek során az egyes embereknek, társadalmi csoportoknak nincs választási lehetőségük. Moseley (2003) könyvében a társadalmi befogadás (social inclusion) vizsgálatának ürügyén felteszi a kérdést: „Kirekesztve, de miből?” Ennek kapcsán nyolc ún. jogot, előnyt vagy lehetőséget különböztet meg, melyek összhangban vannak a Havasi által leírtakkal: elegendő, elégséges jövedelem; foglalkoztatás; megengedhető és kielégítő lakáshelyzet; oktatás/képzés; információ és tanácsadás; szolgáltatásokhoz való hozzáférés; társadalmi integráció; a befolyásolás képessége. Moseley az elérhetőséget, illetve a hozzáférhetőséget kiterjeszti az előbbieken felsorolt területekre, mondván, hogy a földrajzi elérhetőség, megközelíthetőség, csak egy dimenziója annak. Olvasatában a hozzáférhetőség az emberek számára fontos dolgok elérésének képességét, illetve e képesség mértékét jelenti (Moseley, 2003). Az előbbieket szinte kivétel nélkül megjelennek a módszertannál bemutatott humán erőforrások hierarchiájában.

5. táblázat: A rendszeres szociális segélyezés főbb paramétereinek alakulása a kistérségben 2006 és 2009 között

Megnevezés	Év	Hódmező- vásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma (fő)	2009	558	8	179	29	775
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg (1000 Ft)		188770	1363	48381	9140	247654
Rendszeres szociális segélyben részesültek népességen belüli aránya (%)		1,18	0,59	2,62	1,22	1,34
A rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg éves változásának mértéke (%)		-19	-63	37	19	-12
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma (fő)	2008	810	15	88	20	933
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg (1000 Ft)		234111	3645	35320	7673	280749
Rendszeres szociális segélyben részesültek népességen belüli aránya (%)		1,71	1,16	1,20	0,83	1,60
A rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg éves változásának mértéke (%)		5	0	31	21	8
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma (fő)	2007	742	14	82	19	857
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg (1000 Ft)		222026	3660	27000	6360	259046
Rendszeres szociális segélyben részesültek népességen belüli aránya (%)		1,57	1,01	1,17	0,78	1,47
A rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg éves változásának mértéke (%)		220	544	205	285	222
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyben részesítettek évi átlagos száma (fő)	2006	661	6	81	14	762
Az önkormányzat által rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg (1000 Ft)		69414	568	8861	1654	80497
Rendszeres szociális segélyben részesültek népességen belüli aránya (%)		1,39	0,46	1,14	0,56	1,30
A rendszeres szociális segélyre felhasznált összeg éves változásának mértéke (%)		-	-	-	-	-

Forrás: TeIR (2011) és saját számítás

E fejezetben a rendszeres szociális segélyezés különböző paramétereit vizsgálom meg, ami ugyan korántsem fedi le a kirekesztődés valamennyi dimenzióját, ugyanakkor utal a társadalmi szolidaritás és befogadás bizonyos mértékű létére, mely nélkül nem valósulhat meg a társadalmi integráció, a társadalmi kohézió.

Az 5. táblázat a kistérség településein 2006-2009 között folytatott rendszeres szociális segélyezés főbb jellemzőiről ad áttekintést. A táblázat adatainak tanúsága szerint a 2006 és 2008 között nőtt (Székkutason még 2009-ben is), majd hirtelen lecsökkent a rendszeres segélyben részesítettek száma és ezzel együtt a segélyezésre felhasznált pénzösszeg nagysága is. Ennek megfelelően változott a rendszeres segélyben részesültek aránya is. Mindez vélhetően összefüggésbe hozható a gazdasági válság begyűrűző hatásaival, már ami az önkormányzatok teherviselő képességét illeti, hiszen lakossági oldalról az igények növekedése valószínűsíthető. A rendszeres szociális segélyezés mellett az önkormányzatok egyéb módokon is törődnek, segítenek a rászorultakon. Ilyen egyéb önkormányzati szociális ellátás pl.: a rendkívüli vagy az átmeneti segélyezés, a lakáscélú támogatás vagy a közcélú foglalkoztatás.

4.1.2. A humán erőforrások második szintjének vizsgálata

Cloke és Park idézett munkája szerint a humán erőforrások második szintje felöleli a településeket és a munkaerőt. Vizsgálataim során támaszkodva Fehér korábban hivatkozott munkájára én is a *munkaerővel* foglalkozom e helyen, a településekkel kapcsolatos vizsgálódásomat másik fejezetrészen ismertetem. A foglalkoztatottság kistérségi átlaga 52% (6. táblázat), mely jócskán elmarad még az európai mércével mérve alacsonynak számító hazai átlagértéktől is. A települések közül szembetűnő Mindszent alacsony foglalkoztatási aránya, mely a kistérségi átlagtól is mintegy 6,5-7 százalékponttal kisebb.

6. táblázat: A foglalkoztatottság alakulása a kistérségben (2001)

Megnevezés	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Foglalkoztatottak (fő)	17 995	441	2 166	905	21 507
Munkaképes korú népesség (15-64 év)	33 983	867	4 777	1 719	41 346
Foglalkoztatási arány, %	53,0	50,9	45,3	52,6	52,0

Forrás: Népszámlálási adatok és saját számítások

A kistérség alacsony foglalkoztatási szintje nagymértékben meghatározza az egy lakosra jutó jövedelem nagyságát. A foglalkoztatási helyzet javítása a települések és a kistérség fejlődése szempontjából kardinális probléma. Mindez persze nem egyedülálló jelenség a vidéki térségek életében. Ezt támasztja alá Udovecz és Bedő (2005) véleménye is, miszerint a 15-64 éves vidéki népesség tekintetében a foglalkoztatási arány a magyarországi viszonyokhoz képest is rendkívül alacsony, mintegy 35-40%.

A munkaerő kapcsán a következőkben a gazdaságilag aktív és inaktív népességet vizsgálom. A munkavállalási korú népességet csökkentve a foglalkoztatottak és a regisztrált munkanélküliek számával kapjuk meg a munkavállalási korú gazdaságilag inaktív népességet, melynek kistérségi értéke 42,3%. Tehát ez az a hányada a munkaképes korú népességnek, amelyik nem rendelkezik bejelentett munkahellyel, illetőleg munkanélküliként nincs regisztrálva a munkaügyi központban. Ezzel együtt nem elképzelhetetlen (sőt!), hogy ne végeznének munkát, pl. őstermelőként vagy segítő családtagként, vagy ne dolgoznának feketén. A foglalkoztatottsági és az aktivitási ráta viszonylagos kis eltérése arra utal, hogy a hivatalosan nem dolgozó népességnek csak kis százaléka – kistérségi szinten 6% – regisztráltatja magát munkanélküliként.

7. táblázat: Gazdasági aktivitás és inaktivitás a kistérségben (2001)

Megnevezés	Hódmező- vásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
Munkaképes korú népesség (15-64 év)	33 983	867	4 777	1 719	41 346
Gazdaságilag aktív népesség	19 864	493	2 532	977	23 866
Gazdaságilag inaktív népesség	14 119	374	2 245	742	17 480
Aktivitási arány, %	58,5	56,9	53,0	56,8	57,7
Inaktivitási arány, %	41,5	43,1	47,0	43,2	42,3

Forrás: Népszámlálási adatok és saját számítások

A 7. táblázat adatai szerint a gazdasági aktivitás terén kisebbek a különbségek az egyes települések között, ami visszavezethető arra, hogy a kisebb foglalkoztatottsággal bíró Mindszenten a legmagasabb (7,7%) a regisztrált munkanélküliek aránya. Az aktivitási rátában, ahogy a foglalkoztatási arányban sincs érdemi különbség Vásárhely és a többi település között, ami leginkább azzal magyarázható, hogy a települések viszonylag közel (20 km belül) fekszenek a központi településhez, így Vásárhely munkaerő-piaci vonzása az ingázás, mint településközi térkapcsolat révén kiegyenlíti a települések között egyébként létező munkahelyek számában meglévő különbségeket. Erre ad majd

választ a munka hozzáférhetőségének vizsgálata a humán erőforrások harmadik szintjénél.

4.1.3. A humán erőforrások harmadik szintjének vizsgálata

Cloke és Park (1985) szerint a humán erőforrások harmadik szintjét az életmóddal kapcsolatos szükségletek és elvárások jelentik. Bizonyos lehetőségek megléte nélkülözhetetlen a humán erőforrások első és második szintjének fenntartásában és a vidéki életmód megfelelő színvonalának biztosításában. A szükségletek kielégítése, kielégíthetősége tehát nagymértékben múlik a különböző szolgáltatásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférhetőségen, melyet nagymértékben befolyásol a lakosság jövedelmi és vagyoni helyzete. Mindez megjelenik Moseley (2003) munkájában is, amikor az elérhetőséget a földrajzi téren túlra is kiterjeszti és nyolc olyan jogot, illetve lehetőséget különböztet meg, amelyek szükségesek a vidéken élők megfelelő életminőségének biztosításához. A 8. táblázatban, az előbbieken hivatkozott szerzők életminőséget meghatározó szolgáltatásokhoz és egyéb tényezőkhez való hozzáférhetőséggel kapcsolatos nézeteit tekintem át.

8. táblázat: Az életminőséget meghatározó tényezők

Megnevezés	Cloke és Park (1985)	Moseley (2003)
Lakáshelyzet, lakáskörülmények	X	X
Oktatás, képzés	X	X
Információ	X	X
Foglalkoztatás	X	X
Megfelelő, elegendő jövedelem	X	X
Szolgáltatások (kiskereskedelem, egészségügy, szociális, posta, közlekedés stb.)	X	X
Társadalmi befogadás, társadalmi integráció	–	X
Befolyásolás képessége	–	X

Forrás: Saját összeállítás Cloke és Park (1985), valamint Moseley (2003) nyomán.

Fehér (2005) véleménye szerint a humán erőforrások harmadik szintjét időben és térben változó szükségletek jelentik, melyek a szocializáció során alakulnak ki, s egyaránt jellemzők az egyénekre és közösségeikre. Véleménye szerint erőforrásjellegük abban áll, hogy kielégítésük érdekében meghatározott cselekvés igényeként jelennek meg, így azok kölcsönös és szoros kapcsolatban vannak a kielégítésüket szolgáló feltételekkel, s motivációt jelentenek azok alakítására.

4.1.3.1. Lakáshelyzet, lakáskörülmények

A kistérség és az egyes települések lakáshelyzetének, lakáskörülményeinek vizsgálatát a 2001-es népszámlálási adatok felhasználásával a lakások legfontosabb jellemzői (szobaszám, alapterület, életkor, komfortfokozat) alapján végeztem el (9. táblázat).

9. táblázat: A lakások fontosabb jellemzői a Hódmezővásárhelyi kistérségben, %

<i>Megnevezés</i>	<i>Hódmezővásárhely</i>	<i>Mártély</i>	<i>Mindszent</i>	<i>Székkutas</i>	<i>Kistérség</i>
SZOBASZÁM					
1 szobás	12,7	21,7	9,8	19,0	12,8
2 szobás	46,1	45,8	46,4	46,3	46,2
3 és több szobás	41,2	32,5	43,8	34,7	41,0
ALAPTERÜLET					
29 m²-nél kisebb	1,0	0,7	0,3	1,2	0,9
30-39 m²	3,7	1,8	0,8	1,8	3,2
40-49 m²	10,1	6,0	3,0	2,5	8,7
50-59 m²	19,7	8,6	9,7	6,2	17,5
60-79 m²	25,5	28,8	28,6	27,8	26,1
80-99 m²	21,4	36,1	37,8	35,6	24,6
100 m²-nél nagyobb	18,7	17,9	19,8	24,9	19,1
ÉLETKOR					
80 évnél idősebb	22,6	23,2	18,1	16,6	21,8
55-80 éves	11,0	10,8	17,1	23,8	12,4
40-55 éves	7,7	10,4	12,2	14,5	8,6
30-40 éves	11,3	10,6	16,5	10,1	11,9
20-30 éves	28,4	21,2	23,9	17,3	27,2
10-20 éves	14,9	14,8	9,6	14,6	14,2
10 évnél fiatalabb	4,1	9,1	2,6	3,2	4,0
KOMFORTFOKOZAT					
Összkomfortos	38,3	38,5	33,7	33,4	37,5
Komfortos	37,7	25,0	30,2	31,1	36,2
Félkomfortos	8,0	10,9	14,9	5,7	8,9
Komfort nélküli	12,8	21,2	18,9	23,6	14,3
Szükség- és egyéb lakás	3,1	4,4	2,3	6,1	3,1

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás

A vizsgálatból kiderül, hogy az egyes településeken és a kistérségben leggyakrabban a 2 szobás lakások fordulnak elő szinte ugyanolyan arányban (45,8-46,4%). Ettől eltérően alakul az 1, illetve a 3 és többszobás lakások előfordulása. Jól kirajzolódnak a városok és a falvak közötti különbségek, hiszen a városokban az 1 szobás lakások aránya 10-13% körül alakul, míg a falvak esetében ettől magasabb 19 és 22% közötti. Értelemszerűen hasonló különbségek fedezhetők fel a 3 és többszobás lakások arányában, ami a városokban 41-44%, míg a falvakban 33-35%. A lakások alapterületét vizsgálva megállapítható, hogy a legjellemzőbb alapterület a 60-100m² között van. Az átlagos alapterület a települések sorrendjében: Hódmezővásárhely: 75m², Mártély:

80m², Mindszent: 82m² és Székkutas: 83m². Érdekes, hogy Mártélyon, Mindszenten és Székkutason a 80-100m²-es kategóriába tartozik a lakások legnagyobb része (35,6-37,8%), Vásárhelyen pedig a 60-80m²-es kategória van többségben (a lakások 25,5%-a). Vásárhelyre szintén jellemző az 50-60m²-es lakások magasabb aránya (19,7%), ami 10-14 százalékponttal haladja meg a többi településen jellemző arányokat. Mindez összefüggésben van a lakótelepek létével és az ott található lakások kompakt méretével. A lakások életkora alapján elmondható, hogy a kistérség településein épült lakások jellemzően a '70-es, '80-as években, illetve a háborút megelőzően épültek. Az előző két kategóriába tartozik a kistérség lakásállományának 49%-a. Az is jól kivehető az adatokból, hogy 1990 után jelentősen visszaesett a lakásépítések száma, ami összefüggésben van a piacgazdaságba történő átmenet kedvezőtlen hatásaival. Ehhez kapcsolódóan jegyzem meg, hogy az utóbbi időben (2002-2009) szinte csak a városokban épültek új lakások. Számuk éves átlagban Hódmezővásárhelyen 71, Mindszenten 8, Mártélyon 2 és Székkutason 1.

A kistérség lakóingatlanainak 37,5%-a összkomfortos, 36,2%-a komfortos kategóriába tartozik. A lakások komfortfokozatának adataiból elsősorban a komfort nélküli lakások arányát emelem ki, ami Vásárhely kivételével (12,8%) mindenütt 20% körüli. Mindez kedvezőtlenül érinti az életminőséget és felhívja a figyelmet a lakáskorszerűsítések szükségességére. További kiegészítésként teszem hozzá, hogy a lakások települési eloszlása szinte teljes mértékben egybeesik a népesség települési eloszlásával (a települések sorrendjében: 80,1%, 2,3%, 13,1 és 4,5%). A 100 lakásra jutó népesség száma a kistérségben 253 fő, a két szélsőérték: Mindszent 232 és Hódmezővásárhely 257 fő.

4.1.3.2. Oktatás, képzés

A humán erőforrások minőségi jellemzőinek egyik legfontosabb összetevője az iskolai végzettség. Az emberek iskolázottsága nagymértékben meghatározza a foglalkoztathatóságukat, jövedelmi viszonyaikat, a lehetőségek közötti választás esélyét és általánosságban befolyásolja az életminőséget.

A 10. táblázatban összefoglaltam a kistérség 10 év feletti népességének iskolai végzettségére vonatkozó fontosabb adatokat a megfelelő korú népesség százalékában. A táblázat első sorának adatai a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát mutatja. Rögtön szembetűnik Hódmezővásárhely csaknem kétszeres fölénye a kistérség más

településeivel szemben. Mindez meglepő számomra, hiszen a centrumtelepülésen van felsőoktatási intézmény, a Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Kara, ezen túlmenően Szeged, mint felsőoktatási centrum, egyetemváros is elérhető távolságban van, akár a napi bejárásra is lehetőség van, hiszen a legtávolabb lévő Székkutas is Szeged 50 km-es vonzáskörzetén belül fekszik.

Jelentős különbség látható a centrumtelepülés javára a többi településsel szemben az érettségivel rendelkezők arányában is. Ez még meglepőbb számomra, mivel a kistérségben összesen 10 középiskola működik, 9 Vásárhelyen (5 szakközépiskola és 4 gimnázium) és egy Mindszenten (gimnázium), melyek 60 percen belül elérhetők a kistérség településeiről. Az előbbiek számos tényezővel hozhatók összefüggésbe, melyek közül megemlítem a falusi és kisvárosi iskolák színvonalát és a társadalmi helyzetet meghatározó tényezőket (jövedelem, szülők iskolai végzettsége, társadalmi hovatartozás, lakóhely stb.).

10. táblázat: A kistérségben élők iskolai végzettsége a megfelelő korú népesség százalékában (2001)

Megnevezés	Hódmező- vásárhely	Már- tély	Mind- szent	Szék- kutas	Kistérség
Egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők aránya a 25 év feletti népességből, %	11,1	5,6	5,9	4,4	10,1
Középiskolai érettségivel rendelkezők aránya a 18 év feletti népességből, %	36,9	24,9	23,4	21	34,3
Általános iskola 8 osztályát elvégzettek aránya a 15 év feletti népességből, %	90,8	88,1	82	85,8	89,5
Általános iskola első évfolyamát el nem végzettek aránya a 10 év feletti népességből, %	0,3	0,3	0,5	0,2	0,4

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás

Az általános iskolai végzettséget tekintve kiegyenlítettebbek a viszonyok a kistérségen belül. Kedvezőnek értékelhető, hogy az országos értékhez (0,7%) képest alacsonyabb azon 10 évnél idősebb lakosok aránya, akik az általános iskola első osztályát sem végezték el (0,4%). A diplomával és az érettségivel rendelkezők aránya valamennyi településen alatta marad az országos átlagértékeknek, mindez más megvilágításba helyezi a kistérségben kedvezőtlen arányokat felmutató települések, de még Vásárhely megítélését is.

4.1.3.3. Foglalkoztatás, a munka hozzáférhetősége

A helyi és az ingázással elérhető munkahelyek megléte vagy hiánya nagymértékben befolyásolják a foglalkoztatottságot, a gazdasági aktivitást és annak komplementerét, a gazdasági inaktivitást. A 11. táblázatban a munka hozzáférhetőségével kapcsolatos információkat foglaltam össze. A helyben lakó és helyben dolgozó foglalkoztatottak aránya utal a helyi gazdaság foglalkoztatási képességére, ami jelentős mértékben meghatározza annak teljesítményét és versenyképességét (ezzel kapcsolatos vizsgálataimat ld.: Kis (2007): A Hódmezővásárhelyi kistérség versenyképességének vizsgálata az 1992-2005 közötti időszakban). Az adatokból kitűnik, hogy a legpotensebb helyi gazdasággal a centrumtelepülés, Hódmezővásárhely rendelkezik, hiszen a foglalkoztatottak csaknem 90%-a a településen talál munkát. Ebből a szempontból legkedvezőtlenebb adottságokkal a kistérség legkisebb települése Mártély rendelkezik, ott a legalacsonyabb ugyanis a helyben dolgozók aránya. Meglepő ugyanakkor Mindszent alacsony helyben-foglalkoztatási képessége, hiszen a foglalkoztatottak alig több mint 50%-ának tud munkát biztosítani a település. Fehér (2005) a városok helyi gazdaságának zavarai kapcsán felveti a várossá minősítés és a helyi gazdaság fejlettségének ellentmondásait, mely a számok tükrében Mindszent esetében is fennáll.

11. táblázat: A helyben dolgozók, a más településre dolgozni eljárók és bejáró foglalkoztatottak aránya a kistérségben (2001)

Megnevezés	Hódmező- vásárhely	Már- tély	Mind- szent	Szék- kutas	Kistérség
Helyben lakó és helyben dolgozó foglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakból, %	89,9	41,5	54,2	67,6	84,4
Más településre dolgozni járók aránya a foglalkoztatottakból, %	10,1	58,5	45,8	32,4	15,6
A bejáró foglalkoztatottak aránya a helyben foglalkoztatottakból, %	15,5	24,1	7,2	12,2	15,0
A helyben lakó és dolgozó foglalkoztatottak aránya a helyben foglalkoztatottakból, %	84,5	75,9	92,8	87,8	85,0
Más településre eljáró nők aránya az eljárókból, %	30,2	37,6	28,3	35,2	30,7
Más településre eljáró férfiak aránya az eljárókból, %	69,8	62,4	71,7	64,8	69,3

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját számítás

A helyben munkát nem találó foglalkoztatottaknak értelemszerűen más településen kell munkát keresniük, ami az alacsony foglalkoztatási képességgel bíró helyi gazdaságokkal rendelkező települések esetében jelentős számú munkavállaló, különböző gyakorisággal és távolságra történő ingázását eredményezi. Ennek megfelelően alakul a más településre dolgozni eljárók száma. A kistérség településein lakóknak a centrumtelepülés és a környező, kistérségen kívüli települések nyújtanak munkalehetőséget. Vásárhely esetében elsősorban Szeged vehető figyelembe, Mindszentnél Hódmezővásárhely, Szegvár és Szentés, Mártély esetében Hódmezővásárhely, Székkutas esetében Vásárhely és Orosháza.

A településeken a helyben lakókon kívül más településekről bejárók is dolgoznak, arányuk a helyben foglalkoztatottakból 7-15% között változik az egyes településeken. Mindszent ebben a megközelítésben is „problémás”, hiszen a bejáró foglalkoztatottak aránya mindössze 7,2%. Tehát nemcsak a helyben lakók nem találnak munkalehetőséget a kistérség másik városában, de más települések lakosai is csak kis számban találnak munkát a településen. Mártély azzal együtt, hogy a legkisebb arányban képes munkahelyet biztosítani a helyben lakóknak, a legnagyobb arányban kínál munkalehetőséget más településeken lakó munkavállalóknak.

A más településre dolgozni eljárók nemek szerinti vizsgálata érdekes eredményt hozott. Az adatok tanúsága szerint a férfiak sokkal mobilisabbak a nőknél, hiszen a más településre dolgozni eljárók 60-70%-a férfi. Ebből adódóan a munka hozzáférhetősége nők esetében korlátozott, hiszen nem valószínű, hogy annyival több nő dolgozna helyben, mint amennyivel több férfi más településre eljár dolgozni. A munka hozzáférhetőségét korlátozza a helyi gazdaság fejletlensége (foglalkoztatás és jövedelemtermelés) is, hiszen kevesebb munkalehetőség adódik a lakóhelyen. A munkaerő mobilitását pedig alapvetően befolyásolja a szakképzettség és a földrajzi távolság illetve, hogy a közeli települések valamelyikén van-e munkalehetőség.

4.1.3.4. A jövedelem

A szükségletek kielégítését, a szolgáltatások igénybevételét, illetve a humán erőforrások újratermelését nagymértékben meghatározzák az elérhető jövedelmek. Az elérhető és a rendelkezésre álló jövedelemnek tehát igen nagy jelentősége van a különböző szolgáltatások, illetve az életminőséget meghatározó tényezők hozzáférhetőségében. A rendelkezésemre álló 2009-es SZJA adatbázis alapján megvizsgáltam az egy főre jutó

jövedelmeket és az adófizető népesség megoszlását a különböző jövedelemkategóriáknak megfelelően. Mindezt a 12. táblázatban foglaltam össze.

12. táblázat: Az egy adófizetőre jutó jövedelem és az adófizető népesség megoszlása jövedelemkategóriánként (2009)

Jövedelemkategóriák (Ft)	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas	Kistérség
	Egy adófizetőre jutó jövedelem (Ft/fő)				
300 000 alatt	93 110	80 651	117 273	72 177	94 385
300 001-600 000	458 497	449 249	452 770	451 223	457 127
600 001-800 000	705 441	691 630	703 622	722 321	705 400
800 001-1 000 000	895 894	881 321	896 192	895 352	895 499
1 000 001-1 500 000	1 213 509	1 206 696	1 212 646	1 215 909	1 213 393
1 500 001-2 000 000	1 734 704	1 703 421	1 717 717	1 699 724	1 731 132
2 000 001-2 500 000	2 226 036	2 229 773	2 241 906	2 217 597	2 227 302
2 500 001-3 000 000	2 715 590	2 716 403	2 688 534	2 705 827	2 712 682
3 000 001-4 000 000	3 322 586	3 220 542	3 320 515	3 235 298	3 319 187
4 000 001-5 000 000	4 318 481	3 771 630	4 398 267	4 423 522	4 322 025
5 000 001-10 000 000	6 276 615	6 093 437	6 512 580	6 196 922	6 288 436
10 000 001-20 000 000	12 602 194	0	13 723 630	0	12 675 731
20 000 000 felett	27 324 162	0	0	0	27 324 162
	Az adófizető népesség megoszlása (%)				
300 000 alatt	11,2	12,3	11,5	14,2	11,4
300 001-600 000	9,0	11,3	11,8	10,2	9,4
600 001-800 000	6,6	7,1	8,6	5,2	6,8
800 001-1 000 000	10,1	12,7	11,1	12,9	10,4
1 000 001-1 500 000	24,8	21,5	27,3	29,6	25,2
1 500 001-2 000 000	15,2	17,8	12,0	12,0	14,7
2 000 001-2 500 000	8,6	6,3	7,3	7,6	8,4
2 500 001-3 000 000	4,7	4,9	4,1	3,4	4,6
3 000 001-4 000 000	5,0	3,2	3,5	2,1	4,7
4 000 001-5 000 000	2,0	0,7	1,1	1,2	1,9
5 000 001-10 000 000	2,5	2,1	1,6	1,3	2,3
10 000 001-20 000 000	0,3	0,0	0,1	0,0	0,2
20 000 000 felett	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Forrás: SZJA adatok alapján saját számítás

A táblázat első felének adataiból – lévén, hogy az osztályközök meghatározzák az egyes jövedelemtartományokat – nagy különbségek nem fedezhetők fel a települések között.

Az adófizető népesség jövedelemkategóriánkénti megoszlását vizsgálva rögtön szembetűnik a 300 ezer Ft alatti jövedelemmel rendelkezők igen magas aránya. A kistérség adófizető polgárainak 11,4%-a tartozik ebbe a jövedelemkategóriába. Kiugró adatot Székkutas esetében találunk, ahol az adófizetők 14,2%-a 300 ezer forintnál kevesebb jövedelemre tett szert. Az e jövedelemcsoportba tartozók magas aránya azért meglepő, mert az évi 300 ezer vagy annál alacsonyabb jövedelem jóval a létminimum, azaz a minimálisként elismert szükségletek megvásárlásához szükséges jövedelem alatt van, ami tehát nemhogy választási lehetőséget nem biztosít, de a különböző minimális szükségletek kielégítésének hozzáférhetőségét is kétségessé teszi. A tipikusnak tekinthető, két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás

létminimumértéke 2009-ben egy főre számítva 54 392 Ft/hó volt, ami éves szinten 652 704 Ft-nak felel meg (KSH, 2010). Az adófizetők több mint 20%-a a létminimumnak megfelelő vagy az alatti jövedelemmel rendelkezett 2009-ben a Hódmezővásárhelyi kistérségben. Az előbbiekhöz kiegészítésképpen teszem hozzá, hogy 2009-ben a minimálbér havi összege 71 500 forint volt. Ennek alapján a kistérségben az adófizetők mintegy 30%-a minimálbérnek megfelelő vagy az alatti jövedelemmel rendelkezett, amit szintén nagyon aggasztónak tartok, mert ott ahol alapvető megélhetési problémák vannak, ott az emberek magukra maradnak és adott esetben a szó szerinti túlélésért harcolnak nap mint nap.

A valamennyi település esetében a legjellemzőbb jövedelemkategória az 1 és 1,5 millió Ft közötti. Ebbe a kategóriába tartozik a kistérség adófizetőinek mintegy negyede. Az 1,5 millió forintos éves jövedelemhatárt egyébként választóvonalnak tartom, mivel véleményem szerint ez az a jövedelem, ami felett reálissá válik a választás lehetősége és a szükségletek kielégítésének tényezői valóban hozzáférhetővé válnak. Mindez a kistérség népességének valamivel több, mint harmadát, 36-37%-át érinti. Igazán magas, 10 millió Ft feletti éves jövedelemmel az adózók elenyésző része (0,28%-a, 72 fő) rendelkezik, akik a bevallott jövedelem 2,8%-át tudhatják magukénak. A ténylegesen magas jövedelműek minden esetben városokban, nagyobb számban Hódmezővásárhelyen laknak.

4.1.3.5. A hozzáférhetőség és a szükségletek egyéb tényezői

A szükségletek kielégítésének lehetőségét, az egyes életminőséget meghatározó tényezők hozzáférhetőségét jelentős mértékben befolyásolja a szolgáltatásokat nyújtó intézmények megléte az adott településen, illetve a kistérségben. Az e tekintetben releváns intézményeket és az általuk ellátott funkciókat „A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben” c. fejezetben mutatom be.

4.2. A természeti erőforrások vizsgálata

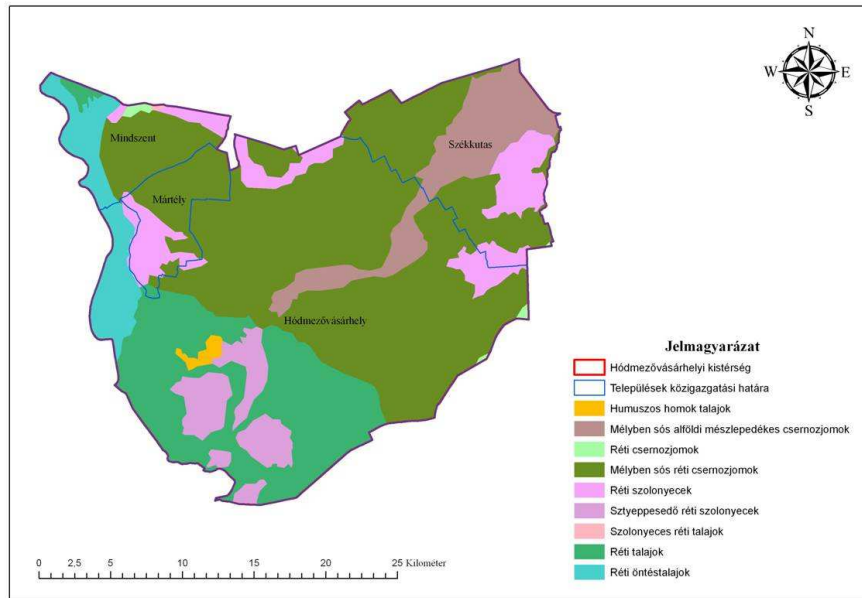
A fejezetben vizsgálom a talaj mint ökológiai főjellemző, az egyes térségek ökológiai adottságait jelentős mértékben meghatározó természeti erőforrás jellemzőit, valamint kísérletet teszek a kistérség biomassa-potenciáljának meghatározására, mely alapját

képezi az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza-mennyiség megállapításának.

4.2.1. A talajjellemzők vizsgálata

A talaj önálló természeti képződmény a Föld legkülső, mállott kérgé, amely a környezeti tényezők hatására, talajképződési folyamatok eredményeképpen alakult ki. Funkciói révén fontos szerepet játszik a tájban lezajló folyamatok alakításában, s így a táj változásában is. A talaj a környezet részeként több természeti erőforrás (napenergia, légkör, felszíni és felszín alatti vízkészletek, biológiai erőforrások) tárolásában, átalakításában, közvetítésében és szabályozásában tölt be fontos szerepet. A talaj termőhelyül szolgál a növények számára, amit a talaj termőhely funkciója testesít meg. A termőhely funkció két részre osztható (Stefanovits, 1998): a természetközeli életközösségek (erdők, füves területek, nádasok stb.) fennmaradását megalapozó feltételek biztosítására, valamint az ember által irányított ökoszisztémák (szántók, szőlők, gyümölcsösök stb.) működésének garanciájára. Alapvető és specifikus tulajdonsága a termékenység – melyet a talajtulajdonságok együttese határoz meg –, ami a mezőgazdaság legfontosabb termelési tényezőjévé és alapvető termelőeszközüvé teszi. Az előbbiek kifejezéseként – összefüggésben a talaj termőhely funkciójával – a kultúrnövények és az erdők által hasznosított földfelszínt, illetve a mező- és erdőgazdálkodás által hasznosított földterületet termőhelynek nevezzük.

A következőkben a termőhelyi adottságokat, illetve a földhasználat lehetőségeit részben meghatározó legfontosabb talajjellemzők (talajtípusok, a talaj vízgazdálkodási típusai, a talaj kémhatása, a talaj szervesanyag-készlete, a talaj termőrétegének vastagsága és a talaj termékenysége) vizsgálatával foglalkozom. A tájak agroökológiai adottságainak eltérése jelentős mértékben termőhelyeik talajának különbségéből származik (Ángyán és Menyhért, 1997), így a különböző talajok eltérő feltételeket nyújtanak a földhasználat számára. A talajok megkülönböztetésének alapja a genetikai talajosztályozás. Erre az osztályozásra alapozva Antal és munkatársai az egyes talajtípusokat az egymáshoz közel álló tulajdonságaik alapján csoportosították, s hat termőhelyi kategóriát alakítottak ki (Antal, 1987). A kistérség talajainak genetikai osztályozását a 8. ábrán szemléltetem.

Forrás: MTA TAKI Agrotopográfiai adatbázisa alapján saját szerkesztés

8. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség genetikai talajtérképe

Az ábrán jól látható, hogy a kistérség talajtakarója viszonylag változatos – kilenc talajtípus alkotja –, s legnagyobb területre (52%) a löszös alapközeten kialakult mélyben sós réti csernozjomok terjednek ki. A mélyben sós réti csernozjomok együtt a mélyben sós alföldi mészlepedékes és réti csernozjomokkal, a kistérség csernozjom talajait alkotják, amelyek a talajtakaró összfelületének csaknem 61%-át teszik ki. A csernozjom (mezősegi) talajok az I. termőhelyi kategóriába tartozó talajok. Erre a kategóriára jellemző a humuszban viszonylag gazdag, mély termőréteg, a kiváló víz-, levegő- és hőgazdálkodás, a jó tápanyagszolgáltató képesség és a viszonylag könnyű művelhetőség (Antal, 1987). Ezen talajokon valamennyi növény sikeresen termeszthető, ezért a növénytermesztés szempontjából ezek a legértékesebb talajok.

Ugyancsak jelentős a réti talajok kiterjedése is (33%), a talajtakaró kisebb részét szikes talajok (5,5%) és váztalajok (0,5%) teszik ki, amelyek a III., IV. és V. termőhelyi kategóriákba tartoznak. Szántóföldi növénytermesztésre kevésbé alkalmasak, s termékenységük is elmarad a mezősegi talajokétól.

A talaj vízgazdálkodásának kiemelt jelentősége van a talaj sokoldalú funkcióképességének kialakításában, állítja Várallyay és Láng (2001). A talaj vízháztartása nemcsak a természetes növényzet és a termesztett növények vízigényének kielégíthetőségét szabja meg, hanem meghatározza a talaj levegőgazdálkodását, hőgazdálkodását, biológiai tevékenységét, s ezeken keresztül tápanyaggazdálkodását is.

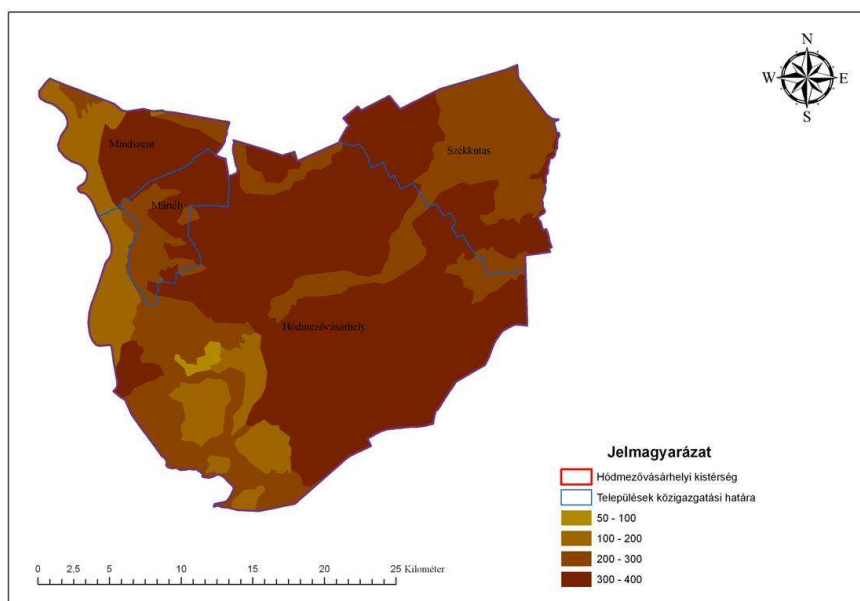
Hat a talaj technológiai tulajdonságaira, meghatározza, hogy a talaj vagy az adott terület a környezeti stressz hatásait milyen mértékig képes pufferni (Várallyay, 2001).

A kistérség talajainak vízgazdálkodási tulajdonságait értékelve azt tapasztalható, hogy a gyenge víznyelésű, igen gyenge vízvezető képességű, erősen víztartó, kedvezőtlen vízgazdálkodású talajok dominálnak, de extrémén szélsőséges vízgazdálkodású talajok is előfordulnak. Ezek a talajok adják a talajtakaró összfelületének nagyobb részét 66, illetve 9 százalékát. A talajtermékenység szempontjából legkedvezőbb talajok, a jó víznyelésű és vízvezető képességű, jó vízraktározó képességű, jó víztartó talajok aránya elenyésző, mindössze 0,3%. Összességében véve a kistérség talajainak vízgazdálkodási tulajdonságai kedvezőtlennek tekinthetők, hiszen a vizsgált terület talajainak többségére inkább a gyenge vagy igen gyenge vízgazdálkodási tulajdonságok a jellemzők. Mindez hozzájárul ahhoz, hogy vízbőség idején belvizekkel, a szárazabb időszakokban viszont aszályal találkozhatunk. Miután a kistérség az Alföld legmélyebb részén fekszik, a nedves periódusra jellemző belvizesedés nagy területeket érint. Ugyanakkor belvíz száraz években is jelentkezhethet a csapadék éven belüli szélsőségeinek következtében. Ilyenkor ugyanabban az évben egymást rövid időn belül követheti a belvíz és az aszály. A talajok kémhatása és mészállapota szintén fontos, a talajtermékenységet közvetlenül és közvetetten befolyásoló tényező. A kistérség talajainak 84,5%-a kedvező kémhatású felszíntől karbonátos (62%) és gyengén savanyú talaj (22,5%). A terület 14%-át kedvezőtlen kémhatású és mészállapotú, nem felszíntől karbonátos szikes talajok és igen kedvezőtlen, erősen savanyú talajok (1,5%) alkotják.

A talaj termékenységét nagymértékben befolyásolja annak szervesanyag-tartalma. Ahogy Stefanovits (1992) írja: „Ez a szerves anyag a talajra jellemző, és mind mennyisége, mind minősége igen nagy szerepet játszik a talaj termékenységének kialakításában”.

A 9. ábra a kistérség talajainak szervesanyag-készletét mutatja be. Az adatbázis 6 kategóriába ($<50 - 400<$) sorolja a talajokat szervesanyag-készletük függvényében. A 6 kategóriából 4 található meg a kistérségben. A kistérség talajainak 0,5%-án a szervesanyag-készlet mennyisége 50-100 t/ha. Itt a talaj homoktalaj (humuszos homok, ld. 8. ábra), és a homoktalajokra általában jellemző, hogy tápanyagtartalmuk rendszerint kisebb, mint a kötött talajoké. 11,3% az aránya azon talajoknak, ahol a szervesanyag-készlet mennyisége 100-200 t/ha közötti. Ezek jellemzően öntés és szikes talajok. A talajok 28,9%-ának szervesanyag-készlete 200-300 t/ha, és a kistérség talajainak túlnyomó része (59,3%) magas (300-400 t/ha) szervesanyag-tartalmú talaj. A talajok

szervesanyag-készlete alapján a kistérség taljai az országos átlagot jóval meghaladó szerves anyaggal rendelkeznek, ebből a szempontból tehát az átlagosnál termékenyebbek.

Forrás: MTA TAKI Agrotopográfiai adatbázisa alapján saját szerkesztés

9. ábra: A talajok szervesanyag-készlete (t/ha) a Hódmezővásárhelyi kistérségben

A talaj termékenységet, és a terület mezőgazdasági alkalmasságát ugyancsak nagymértékben befolyásolja a talaj termőrétegének vastagsága. Nyíri (1993) szerint „a biztonságos és sikeres növénytermesztés feltétele, hogy a termesztett növények gyökérzetének a talajban olyan életteret, azaz termőréteget biztosítsunk, illetve válasszunk, amely az adott növény számára a legkedvezőbb körülményeket teremti meg”. A talaj termőrétegének vastagságát illetően, meglehetősen egységes kép rajzolódik ki a kistérségben, ugyanis Mindszent területén egy 90-100 hektáros területet leszámítva (ahol a termőréteg vastagsága 70-100 cm közötti, 4. kategória) az átlagos termőréteg vastagság 100 cm-nél nagyobb (a legmagasabb, 5. kategóriába tartozik) a kistérségben. A kistérség taljai tehát döntően mély termőrétegűek.

A talajok termékenysége – azaz a talajok termelésre gyakorolt hatásának – értékelése fontos információkat szolgáltat az okszerű föld- és fenntartható tájhasználat megvalósításához. A talajok termőképességének, illetve minőségének kifejezésére – minden hiányossága ellenére – manapság is az aranykorona-értéket használják. A föld kataszteri értékét kifejező aranykorona-rendszer bevezetéséről az 1875/VII. törvénycikk rendelkezett. A bevezetett rendszerben a különböző művelési ágakhoz tartozó

különböző minőségű földek hozadékát, illetve kataszteri tiszta jövedelmét aranykoronában határozták meg, s ez lett az alapja a földek közötti minőségi különbségtételnek. Elavultsága ellenére a hozadéki kataszteri földértékelési rendszer van érvényben az ingatlan-nyilvántartásban. Ennek megfelelően az egyes földrészletek földminőségének megállapítása és nyilvántartása jelenleg is azok aranykorona-értéke alapján történik. A kistérség területének átlagos aranykorona-értéke 22,7 AK/ha, ami azonban az egyes művelési ágaknak megfelelően igen eltérően alakul. A 13. táblázat az egyes művelési ágaknak megfelelően mutatja be a fölminőség aranykoronában meghatározott értékeit településsorosan és a kistérség egészére vonatkozóan.

13. táblázat: Az aranykoronában (AK) kifejezett hektáronkénti átlagos földminőség művelési ágaknak megfelelő alakulása a kistérségben (2005)

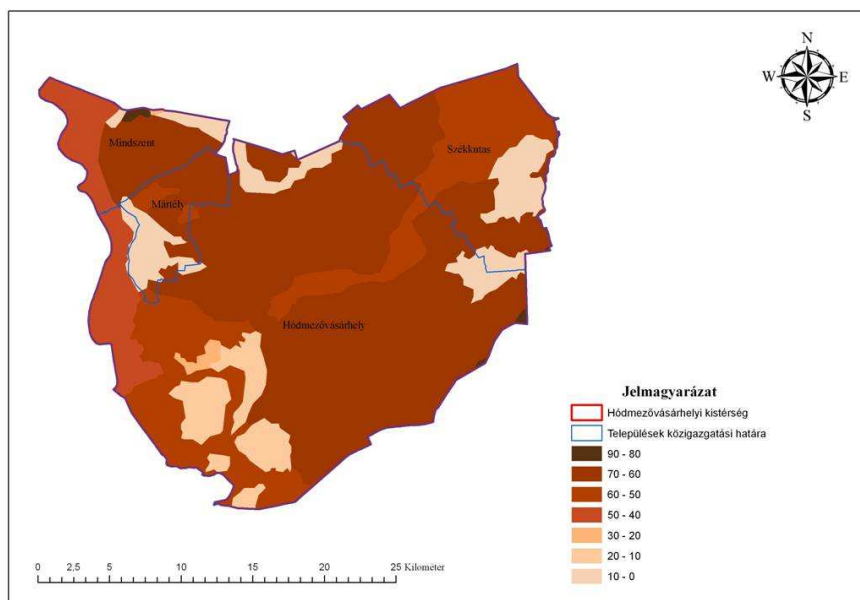
Megnevezés	Szántó	Kert	Gyümölcs	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Halastó	Kivett	Összesen
Hódmező-vásárhely	30,4	34,3	38,9	49,3	6,9	4,8	16	–	–	23,5
Mártély	24,8	39,7	31,3	–	5,8	7,7	13,9	–	–	20,6
Mindszent	27,6	17,9	29,8	25,3	9,2	5,4	17,7	–	–	18,5
Székkutas	29,6	29,6	40	45,1	5,2	7,1	28,5	–	–	22,6
Kistérség	29,7	30,7	37,9	47,1	6,5	5,1	17,7	–	–	22,7

Forrás: A Csongrád Megyei Földhivatal adatai alapján saját szerkesztés

Az adatokból kiderül, hogy művelési áganként a vizsgált települések átlagos aranykorona-értékei között esetenként jelentős különbségek vannak. A kistérség földhasználatát domináló szántóhasznosítású területek átlagos aranykorona-értéke 29,7 AK/ha. A legjobb minőségű szántók Hódmezővásárhelyen (30,4 AK/ha) és Székkutason (29,6 AK/ha) találhatók, ettől gyengébb minőségű szántóterületek vannak Mindszenten (27,6 AK/ha) és Mártélyon (24,8 AK/ha). Az előbbieket alapján a kistérség szántóterületeinek átlagos minősége jó, illetve nagyon jó minőségű. Különösen igaz és szembetűnő ez akkor, amikor az adatokat az országos (20,9 AK/ha) és a legmagasabb átlagos aranykorona-értékkel bíró régió, a Dél-alföldi régió (24,3 AK/ha) adataihoz hasonlítjuk a kistérségi értékeket.

Az aranykorona-rendszer egyik hibája, miszerint az egyes becslőjárások adott földminőségi osztályain belül nem vette figyelembe a talajok között meglévő minőségi különbségeket, a talajértékszámokkal küszöbölhető ki. Ez komplex módon, több talajtulajdonság figyelembevételével fejezi ki a talajok termékenységét. A

talajértékszám a különböző talajok (alap)termékenységet fejezi ki – 1-100-ig terjedő pontértékekkel – a legtermékenyebb talaj termékenységének százalékában. A talajértékskála tíz osztályközre bontva, I-X. talajkategóriát vagy minőségi osztályt képez. A 10. ábra szemlélteti a talajértékszám alakulását a kistérségben.

Forrás: MTA TAKI Agrotopográfiai adatbázisa alapján saját szerkesztés

10. ábra: Talajértékszám alakulása a Hódmezővásárhelyi kistérségben

Az ábrán látható, hogy a kistérségben – a legtermékenyebb talaj termékenységének %-ában – a talajértékszám 0-90 közötti sávot fog át, tehát az I. minőségi osztályba tartozó, az adott altípusokon belüli legtermékenyebb talajok nem fordulnak elő a kistérségben. Ugyanígy nem fordul elő III. ill. VIII. minőségi osztályba tartozó talaj sem. A kistérség legtermékenyebb – II. minőségi osztályba tartozó, 80-90 talajértékszámú – talajainak aránya elenyésző, mintegy 0,3%. A 60-70 közötti talajértékszámú talajok adják a talajtermékenység legjellemzőbb kategóriáját, ebbe a minőségi osztályba (IV.) tartozik a kistérség talajainak 58%-a. A kistérségi adatok országgal való összevetéséből kiderül, hogy bár a legtermékenyebbnek számító kategóriákban (I., II., és III.) az országos értékek meghaladják a kistérségieket, összességében elmondható, hogy a kistérség talajainak átlagos termékenysége jóval kedvezőbb az országosnál. Az 50% feletti termékenységű talajok aránya ugyanis a kistérségben 78,4%, míg ugyanez az érték országosan csak 32,5%.

A talajok termékenységét meghatározó legfontosabb talajtulajdonságok kistérségi és országos adatait összefoglalóan az 2. melléklet mutatja be. A talajok termékenységét

meghatározó fontosabb talajtani tényezők vizsgálata alapján a kistérség talajadottságai igen kedvezőek – kivétel ez alól a talaj vízgazdálkodási tulajdonsága –, ebből adódóan a kistérség talajtakarója az átlagosnál jobb feltételeket nyújt a mezőgazdasági földhasználat számára. Fontosnak tartom ugyanakkor felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy a kedvezőtlen vízgazdálkodási tulajdonságok, a klíma-, elsősorban csapadékviszonyokkal összefüggésben, jelentősen korlátozhatják más talajtulajdonságok érvényre jutását, ezáltal a talajok termékenységét, végeredményben a területek mezőgazdasági hasznosítását. Mindez, tekintettel az éghajlatváltozás kihívásaira, a vízgazdálkodás javításának szükségességét vetíti előre a kistérségben.

4.2.2. Az energetikai célra felhasználható biomassza-potenciál vizsgálata

A fejezet célja a kistérség biomassza-potenciáljának meghatározása, mely alapját képezi az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza-mennyiség megállapításának. A biomassza és ezen belül az energetikai célra felhasználható biomassza-készlet a kistérség számára olyan megújuló természeti erőforrást jelent, melynek gazdasági folyamatokba való integrálása az erőforrások olyan új, társadalmilag hasznos, gazdaságilag ésszerű, ökológiai szempontból is elfogadható kombinációját hozhatja létre, melynek kedvező hatása lehet a kistérség fejlődésére. A biomassza energiacélú felhasználása ugyanis nemcsak energetikai, hanem környezetvédelmi, piaci és a vidéki munkahelyteremtés szempontjából is igen fontos lehetőség a vizsgált területen.

A biomassza energetikai hasznosítása nem újkeletű tevékenység, jóllehet az ilyen irányú hasznosítás jelenleg (még!) alacsony szintű, de annál nagyobb jelentőségű a jövőt illetően. Mindezt alátámasztja Fehér (2005) állítása is, aki szerint az energetikai céllal hasznosítható biomassza jelentős potenciált képvisel, kihasználtsága ugyanakkor igen változó, de a lehetőségekhez mérten általában szerénynek mondható. Mindeközben az utóbbi évek gazdasági, társadalmi és ökológiai változásai új dimenziót nyitottak a biomassza energetikai hasznosításának, melyek kedveznek elterjedésének és kikényszerítik a szükséges változásokat.

A biomassza valamely élettérben egy adott pillanatban jelen levő szerves anyagok és élőlények összessége. A biomassza mennyisége megadható az egyedek számában, tömegében, energiatartalmában stb. A biomassza a biológiai rendszerekben, az ökoszisztémában jön létre. Az ökoszisztéma a bioszféra részeként, olyan életközösségi

rendszert alkot, melyben a biotóp (élőhely, habitat) és a biocönózis (egy biotópon belül adott időben élő élőlények összessége) együttes funkcionálása, dinamikus egysége meghatározott anyag- és energiaforgalom mellett valósul meg (Barótfi, 1998). A biomassa-készlet tehát magában foglalja az adott élettérben jelenlévő összes élő és élettelen szerves anyagot: a növényzetet, az állatvilágot és az elhalt szervezeteket, valamint a szerves hulladékokat is. Maga az ember ugyan nem tartozik a biomassa körébe, de az ember, illetve az emberi közösségek, a társadalom által termelt szerves melléktermékek és hulladékok viszont igen. Attól függően, hogy az adott biomassa-féleség hol helyezkedik el a biomassa termelési-felhasználási láncban, megkülönböztetünk elsődleges, másodlagos és harmadlagos biomasszát.

Az elsődleges biomassa a természetes vegetáció, szántóföldi növények, erdő, rét, legelő, kertészeti növények, vízben élő növények. A másodlagos biomasszát az állatvilág, a gazdasági haszonállatok, továbbá az állattenyésztés fő- és melléktermékei, hulladécai alkotják. A harmadlagos biomassa magába foglalja a biológiai eredetű anyagokat felhasználó iparok (élelmiszer, takarmány, egyéb) termékeit, melléktermékeit, hulladékait, valamint a települések szerves eredetű hulladékait (Láng et al., 1985).

A kistérség energetikai célú biomassa-potenciáljának megítélése során fontos szempont, hogy a biomassa, mint energiaforrás alapvetően öt nemzetgazdasági szférából származhat. Bai (2002) nyomán a következő területek vehetők figyelembe. A (1) növénytermesztésben és az (2) erdészetben képződő melléktermékek – melyek teljes mennyisége átalakítható valamilyen formájú energiává – mellett egyre fontosabb szerepet játszanak a kifejezetten energiatermelés céljából termesztett főtermékek – erdészeti és szántóföldi energianövények – előállítására is. Az (3) állattenyésztésben és az (4) élelmiszeriparban csak a melléktermékek vehetők számításba energiatermelésre. Az élelmiszergazdaságban képződő energetikai célra felhasználható alapanyagok mellett fontos és mennyiségében is jelentős részét képezik a biomasszában a (5) kommunális és ipari melléktermékek, valamint hulladékok.

A biomassa energetikai hasznosítását a biomassa-termelés és -felhasználás alapos mérlegelésével, elemzésével lehet csak eldönteni (Barótfi, 1998). Ennek megfelelően a biomassa energetikai hasznosításának kérdése a lehetőségek oldaláról egy-egy település, illetve térség saját elhatározásán múló soktényezős kompromisszum.

Igazodva az egyes biomasszaféleségek termelési-felhasználási láncban elfoglalt helyéhez, a továbbiakban a már megismert osztályozás szerinti biomassza-potenciál meghatározásával foglalkozom. Ennek megfelelően elsőként a mező- és erdőgazdasági eredetű, majd pedig a nem-mezőgazdasági eredetű, kommunális hulladékok biomassza-potenciál meghatározását végzem el.

4.2.2.1. A kistérség mező- és erdőgazdasági eredetű biomassza-potenciálja

A mező- és erdőgazdálkodás fontos jellemzője (a kertészeti termelés néhány speciális esetétől eltekintve), hogy szorosan és elválaszthatatlanul kötődik a termőföldhöz, valamint, elsősorban a növénytermesztés, jellegénél fogva jelentős mértékben ki van téve az éghajlati és időjárási viszonyoknak. Ennélfogva egy térség természetföldrajzi környezete alapvetően meghatározza azt a miliőt, amelyben adott nagyságú szervesanyag-produkcióra lehet számítani. A biomassza-potenciál (elsősorban a primer biomassza, a fitomassza produkció) szempontjából tehát kulcsfontosságú tényezőt jelentenek a domborzati, talaj és éghajlati adottságok.

A kistérség területének mezőgazdasági termelésre való alkalmasságát, a biomassza előállítására való képességét komplex módon, 9 domborzati- és talajparamétert, valamint 7 klímaparamétert figyelembe véve fejezi ki az ún. agráralkalmassági, vagy agrártermelési mutató. A mutató alapján a kistérség területének 78%-a a legmagasabb minőségi kategóriába (3. kategória) tartozik, jóval felülmúlva ezzel a megye (50,3%) és az ország (33,45%) hasonló kategóriába tartozó területeinek arányát (Pászti-Tóth, 2000). Mindezek alapján a Hódmezővásárhelyi kistérség kiváló természeti-földrajzi adottságokkal rendelkezik a mező- és erdőgazdasági tevékenységeket illetően, ami a biomassza-termelés szempontjából kimagaslóan kedvező feltételeket jelent.

A természetföldrajzi adottságokon túl a primer biomassza-produkciót alapvetően meghatározza a földterület használatának módja, melyről a művelési ágak szerkezete ad áttekintést (20. táblázat). A növénytermesztésben előállított primer biomassza köréből energetikai célra elsősorban a nagy tömegben képződő melléktermékek vehetők számításba. A melléktermékek mellett, figyelembe véve az élelmiszer- és takarmány-előállítás, valamint az ipari felhasználás szükségleteit azonban egyre fontosabb szerepet játszanak a kifejezetten energetikai felhasználás céljára termesztett növények.

A 20. táblázat adatai szerint, összefüggésben a kedvező agroökológiai feltételekkel, a kistérség földterületének legnagyobb arányú használati módja a szántó. Mindez alapjául szolgálhat a szántóföldi növénytermesztés jelentős biomassa-produkciójának. A fitomassa produkciót nagymértékben befolyásolja továbbá a vegetáció összetétele (a vetésszerkezet, illetve a faállomány összetétele) és az éves hozamok nagysága is.

A kistérségben kialakult vetésszerkezetre jellemző a gabonatúlsúly, azaz a gabonafélék magas vetésterületi aránya. A gabonafélék a szántóterület 65-75%-át foglalják el, amely mintegy 35 ezer ha-os vetésterületet jelent. A kistérségben a gabona-vetésterület 85%-át két növény, a búza és a kukorica foglalja el. Az összes gabonatermésből való részesedésük még ennél is magasabb, több éves átlagban 90% körül alakul. Ezen belül a kukorica aránya nagyobb, mely önmagában a megtermelt összes gabona 45-55%-át adja, évenként 10-20%-al felülmúlva a búza termésmennyiségét. A kalászosok (őszi búza, őszi árpa, rozs, zab, tritcale) és a kukorica mellett az olajnövények (napraforgó, őszi káposztarepce), valamint a takarmánynövények (silókukorica, lucerna) vetésterülete számottevő. Az egyéb növények termesztése marginális, ugyanakkor jelentősnek mondható (a vetésterület 5%-a) a vetetlen, ugar- és parlagterületek aránya. A megfelelő piaci bázisra épülő energetikai célú növénytermesztés jó lehetőséget biztosíthat a vetetlen, elsősorban a parlagon hagyott területek hasznosítására, növelve ezáltal a biomassa produkciót. Ehhez kötődik, hogy a tervek szerint a közeljövőben Hódmezővásárhelyen felépítésre kerül egy évi félmillió tonna kapacitású olajos magvak sajtolására alkalmas présüzem és az ehhez kapcsolódó biomassa-erőmű, amely az olajos magok iránti igény megnövekedése révén jelentős hatással lehet (lesz?) az amúgy kevésbé változó vetésszerkezetre.

A 14. táblázatban szerepeltetett növényi kultúrák a szántóterület 88%-át, illetve a vetésterület 93%-át reprezentálják. A főtermékek mellett fontos azonban figyelembe venni a jelentős mennyiségben képződő melléktermékeket is. A legnagyobb tömegben mellékterméket adó növények a gabonafélék (szalma, kukoricaszár és -csutka). A melléktermékek hozamát, biomassa-potenciálját nagymértékben befolyásolja a főtermék hozama. Mennyiségüket arányszámok segítségével a főtermék alapján kalkuláltam.

**14. táblázat: A fontosabb szántóföldi növények vetésterülete, termésátlaga és
összes termésmennyisége a kistérségben**

Megnevezés	Vetésterület, ha	Termésátlag, t/ha	Termésmennyiség, tonna
Búza	15 346	4,0	61 383
Kukorica	14 323	5,0	71 614
Őszi árpa	3 069	3,5	10 742
Tavaszi árpa	1 023	3	3 069
Rozs	512	2,0	1 023
Zab	614	2,5	1 535
Triticale	921	3,5	3 223
Burgonya	51	18,0	921
Borsó	512	2,5	1 279
Cukorrépa	512	42,0	21 484
Napraforgó	4 092	2,0	8 184
Repce	767	1,6	1 228
Silókukorica	1 279	25,0	31 970
Lucerna	2 046	5,0	10 231
Összesen	45 065	–	227 885

Forrás: KSH adatok (ÁMÖ 2000, Csongrád megye statisztikai évkönyve 2004, 2005) alapján saját kalkuláció.

Kalászosok esetében a melléktermék, a szalma mennyisége a szem-szalma arány alapján kalkulálható, melynek értéke 1:0,5-1. Az arányszám és a kalászosok termésmennyisége alapján a kistérségben képződő szalma mennyisége évente mintegy 56 683 tonna, ami a főtermék 70%-a. Kukorica esetében a képződő kukoricaszár, hasonlóan a szalmához a szem-szár arány alapján becsülhető, melynek értéke 1:0,8. Ezt egészíti ki a csutka, mely a csöves kukorica mennyiségének kb. 10%-a. Az előbbieket, valamint a kukorica szemtermés mennyisége alapján megbecsülhető a kukorica-ágazatban képződő melléktermékek mennyisége. A kalkulációk alapján a kistérségben képződő kukoricaszár tömege mintegy 57 291 tonna, ami kiegészülve a kukoricacsutka 7 960 tonnás mennyiségével, összesen 65 251 tonnás összmenyiséget ad, ami a főtermék több mint 90%-a. A vetésterületének nagysága miatt szintén nagy mennyiségben képződik melléktermék a napraforgó termesztéséhez kapcsolódóan. A 8 184 tonna napraforgómaghoz 1:2 szem-szár arány alapján mintegy 16 370 tonna napraforgószár és 8 200 tonna tányér becsülhető melléktermékként. A melléktermék mennyisége tehát kb. 200%-al meghaladja a főtermék mennyiségét. Repce esetében a főterméket szintén meghaladó melléktermék mennyiséget kapunk, hiszen a 1:2 szem-szalma arány alapján a repceszalma mennyisége mintegy 2 455 tonna. A borsótermesztésben szintén képződik melléktermék, ami a szem-szalma arány alapján a főtermék mennyiségével megegyező 1 280 tonna borsószalmát jelent. Vetésterületéhez

képest a magas fajlagos hozam eredményeként szintén jelentős mennyiségű melléktermék képződik a cukorrépa-termesztés során is. A főtermék hozamát, valamint a répa-répafej 1:0,8-1 arányát figyelembe véve 19 335 tonna leveles répafej képződik melléktermékként, ami a főtermék kb. 90%-a. A kistérség területének csaknem 11%-a gyepterület. A kaszálással és legeltetéssel hasznosított gyepek biomassa-potenciálját az átlagos szénahozam (4t/ha) alapján becsülhetjük, ami kb. 30-31 ezer tonna szénát jelent évente. A nádas művelési ágba tartozó 137 ha terület biomassa-potenciálja átlagosan 70 000 kévére tehető. Ehhez jön még a halastavak nádszegélyének nádhozama, ami 1 000 kévére becsülhető. A két művelési ágban képződő nád mennyisége 700 tonnára tehető.

Bár a kistérségre nem jellemző a szőlő- és a gyümölcstermesztés, a biomassa-potenciál számbavételekor mégsem tekinthetünk el ezek kalkulációjától. A két művelési ág a kistérség összes területének mindössze 0,59%-át teszi ki. A 419 ha-os területből 93 ha a szőlő és 325 ha a gyümölcs művelési ág. A szőlő termesztése során különböző időszakokban eltérő mennyiségű melléktermék keletkezik. A tavaszi metszéskor keletkezik a szőlővenyige, melynek mennyisége 1-1,2 tonna/ha. A további tavaszi és nyári munkálatok során (kacsolás, hónaljzás, levelezés, tetejezés, csonkázás) további 3-6 tonna/ha zöld vagy lombhulladék keletkezik. A harmadik fázis amikor melléktermék keletkezik a szüret. A szőlő préselése során kb. 2-2,5 tonna/ha törköly képződik melléktermékként. Összességében 6-8 tonna/ha melléktermék származik a szőlőtermesztésben, ami kistérségi szinten mintegy 650 tonnát tesz ki. A gyümölcsösökben évente a ritkító és újító metszések alkalmával kb. 5 tonna/ha nyesedék keletkezik. A kistérség gyümölcsös területére számítva tehát 1 625 tonna ún. gyümölcsnyesedék képződik melléktermékként.

Az erdészetben megtermelt faanyag felhasználása alapvetően kettős: ipari felhasználás és tűzifa. Tehát a főtermék egy része energetikai hasznosításra kerül. A főtermék mellett melléktermék is képződik, amit apadéknak (gally, kéreg, faapríték, vágási hulladék) neveznek. Emellett a fafeldolgozás során szintén képződik melléktermék (fűrészpor, faforgács). Az erdőkből biztonsággal, a fenntartható erdőgazdálkodás igényeit figyelembe véve az éves átlagnövedék termelhető ki 80% főtermék (tűzi- és ipari fa) és 20% melléktermék (apadék) képződése mellett (Barótfi, 1998). A kistérség összterületének csupán 4,03%-át borítja erdő. Ennek a nagyon alacsony erdőszültségnak az eloszlása egyenlőtlen (20. táblázat). A kistérség erdőterületeinek legnagyobb (az

erdők 76%-a) Hódmezővásárhely közigazgatási területén jellemzően a Mártélyi Tájvédelmi Körzetben találhatók. Egységes összefüggő természetes erdők csupán a Tisza árterében a holtágak mentén, illetve a mindszei hullámtérben találhatók. Az alacsony erdőállomány legjelentősebb része, mintegy 85%-a ártéri erdő. A kistérség egyéb területein található erdők szórványosan helyezkednek el, nem képviselve jelentős fatömeget. Az előbbiekből következően a kistérség erdeinek fafaj összetétele vonatkozásában meghatározó az ártéri természetes erdők túlsúlya. A kistérség erdőterületének megoszlását fafajcsoportok szerint az 15. táblázat foglalja össze.

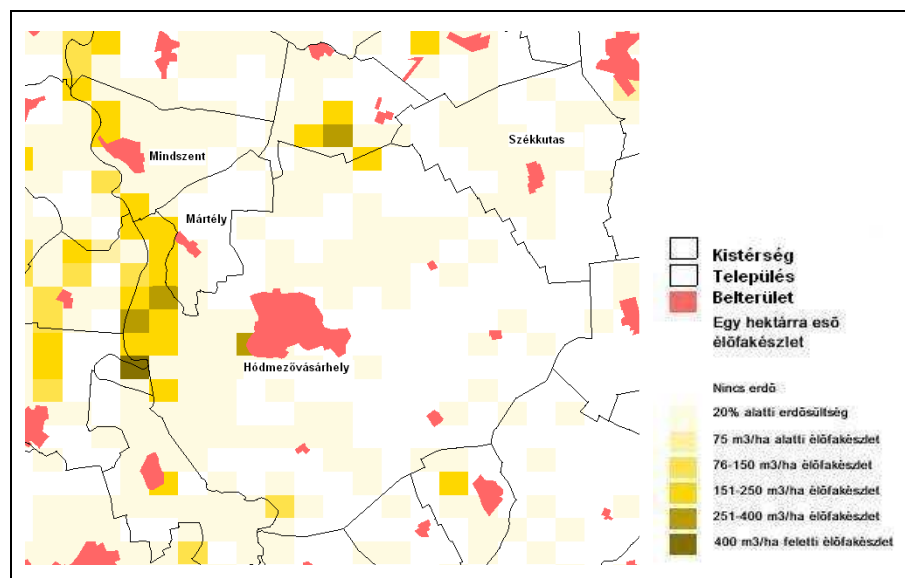
15. táblázat: A kistérség erdőterületét alkotó fafajcsoportok megoszlása

Fafajcsoport	Részesedés az összes erdőterületből, ha	Megoszlás, %
Fűz	542	19
Nemes nyár	656	23
Hazai nyár	428	15
Kőris	428	15
Akác	314	11
Tölgy	342	12
Egyéb	143	5
Összesen	2 853	100

Forrás: Hódmezővásárhelyi kistérség Agrárstruktúra és Vidékfejlesztési Programja, 2004

A táblázatban feltüntetett fafajcsoportok által alkotott ár- és hullámtéri erdők közepes (átlagosan 235 m³/ha), illetve jó (átlagosan 370 m³/ha) termőképességűek, míg a kistérség egyéb területeinek fatermése csekély vagy elenyésző. A 11. ábra a kistérség fatermésének alakulását mutatja be az élőfakészlet függvényében. Az adatok alapján a kistérség élőfakészlete mintegy 678 300 m³-re tehető.

A kistérség erdőterületeinek (2 853 ha) éves átlaghozamát 3-5m³/ha-nak véve, 0,6 kg/dm³ átlagos faanyag-sűrűséggel számolva az éves fatermés, mely energetikai szempontból figyelembe vehető kb. 6 850 tonna. Ezen mennyiség legnagyobb része (85%-a) az ár- és hullámtéri erdőkben képződik.

Forrás: TEIR, 2007

11. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség erdőterületeinek élőfakészlete

A mezőgazdaság által előállított biomasz mennyiségének jelentős részét állítja elő az állattenyésztés. Az állattenyésztési főágazatban előállított másodlagos biomasz magában foglalja az állatállományt, valamint a termelés során képződő fő- és melléktermékeket. Az említettek közül azonban csak a melléktermékek, azaz az állattermék-előállítás során szükségszerűen keletkező szervesstrágya vehető figyelembe energetikai hasznosításra. Az állattenyésztésben képződő biomasz-termelést alapvetően a termelőalapok, az állatállomány nagysága határozza meg. A kistérségben az utóbbi egy-két évtizedben bekövetkezett, minden állatfaj esetében megmutatkozó jelentős állatállomány csökkenés ellenére az állattartás és -tenyésztés komoly gazdasági és gazdálkodási tényező maradt. Számos szakosított állattartó telep bezárt a térségben, de több egyéni és társas vállalkozás képes volt állattenyésztését továbbfejleszteni. A kistérségben található állatállomány nagysága, az AMÖ 2000 adatait korrigálva az országos állományi létszám 2000-2005 közötti változásának mértékével a 16. táblázatnak megfelelő létszámadatok számíthatók. Az országos trendeket figyelembe a kistérség összes állatállománya kb. 10%-al csökkent a 2000. évi állapotokhoz képest. Az állományi adatokat felhasználva a termelési paraméterek alapján becsülhető az évente előállított állati termékek mennyisége.

16. táblázat: A Hódmezővásárhelyi kistérség becsült állatállománya

Megnevezés	Sertés	Szarvasmarha	Tyúkféle	Egyéb baromfi	Juh	Ló	Állatállomány összesen
Hódmezővásárhely	43 355	12 730	72 149	115 337	8 691	584	252 847
Mártély	1 558	146	4 686	16 125	1 517	28	24 061
Mindszent	6 242	1 555	64 704	7 197	677	101	80 475
Székkutas	14 939	1 624	12 162	2 972	2 058	229	33 984
Hódmezővásárhelyi kistérség	66 094	16 055	153 701	141 630	12 944	942	391 367

Forrás: KSH adatok (ÁMÖ 2000, Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 2004, 2005) alapján saját kalkuláció.

A sertésenyésztésben az évente előállított 133-134 ezer db vágóállat mennyisége mintegy 13 342 tonna, amit kiegészít a selejtezett állatok 550 tonnányi mennyisége. A szarvasmarhatenyésztés során évente kb. 46 500 tonna tejet állítanak elő a kistérségben, amit kiegészít a selejtezett állatok 1 200-1 300 tonna/év, valamint a vágómarha-termelés 1 000-1 100 tonnás mennyisége. A juhágazatban az évente előállított mintegy 10 ezer db bárány mennyisége mintegy 200 tonna. A baromfienyésztés több szárnyas háziállatfaj (tyúk, pulyka, lúd, kacsa) tartását és a velük folytatott többirányú termelést (hús, tojás, máj, toll) foglalja magában:

- tojástermelés: az egy év alatt termelt 14 millió db tojás mennyisége a kistérségben mintegy 795 tonna;
- pecsenyecsirke-termelés kb. 820 tonna + a selejtbaromfi becsült mennyisége 20-30 tonna;
- Az egyéb baromfifajok (liba, kacsa, pulyka) termelése a kistérségben nehezen becsülhető, kalkulációját számos tényező nehezíti. A termelés feltételezett mennyisége lúdtenyésztésben: 1000 tonna, kacsatenyésztés: 60 tonna és pulykatenyésztés: 1800 tonna.

Az állattenyésztésben melléktermékként képződő szerves trágya mennyiségét az állatlétszám és a fajlagos trágyahozam alapján becsülhetjük. A 17. táblázat a kistérségben tartott állatok által termelt trágya mennyiségét mutatja be az egyes ágazatoknak megfelelően.

17. táblázat: Az állatállomány által termelt éves szerves trágya-mennyiség a Hódmezővásárhelyi kistérségben

Megnevezés	Állatállomány, db	Fajlagos trágyahozam*	Trágyatermelés, tonna
Sertés	66 094	1 t/db	66 094
Szarvasmarha	16 055	10 t/db	160 546
Tyúkféle	153 701	5 t/1000 db	769
Liba	59 396	11 t/1000 db	653
Kacsa	6 906	8 t/1000 db	55
Pulyka	71 828	10 t/1000 db	718
Juh	12 944	0,6 t/db	7 766
Ló	942	8 t/db	7 536
Összesen	387 866	–	244 137

Forrás: KSH adatok alapján saját számítás (*FVM, 2007).

Az állattenyésztés különböző ágazataiban képződő szerves trágya mennyisége a táblázat tanúsága szerint kistérségi szinten, évente mintegy 244 ezer tonna, ami 30-40 tonna/ha-os trágyadózissal számolva kb. 7 000 ha-os terület (a kistérség szántóterületének 15%-a) szerves trágyázásához elegendő.

4.2.2.2. A Hódmezővásárhelyi kistérség nem-mezőgazdasági eredetű biomassza-potenciálja

A nem-mezőgazdasági eredetű, harmadlagos biomassza-potenciál mennyiségének meghatározása során öt termékkört vettem alapul: (1) kommunális szilárd hulladékok, (2) kommunális folyékony hulladékok, (3) közterületi zöldhulladékok, (4) állati eredetű hulladékok és (5) étkezési hulladékok.

A kistérségben két szolgáltató látja el a hulladékszállítási kötelező közszolgáltatást. Hódmezővásárhelyen, Mindszenten és Mártélyon az A.S.A. Hódmezővásárhelyi Köztisztasági Kft., Székkutason pedig az Orosházi Településüzemeltetési és Szolgáltató Kft. végzi a kommunális hulladékok begyűjtését és ártalmatlanítását. Az A.S.A. Kft. adatszolgáltatása alapján Hódmezővásárhelyről 2006-ban 12 242 tonna, Mindszentről 1 559 tonna, Mártélyról pedig 285 tonna szilárd kommunális hulladék került begyűjtésre és lerakásra. Székkutason a szolgáltató heti egy alkalommal végzi a begyűjtést, majd az összegyűjtött szilárd kommunális hulladék az Orosházi Településüzemeltetési és Szolgáltató Kft. telephelyén kerül deponálásra. A Kft. adatszolgáltatása alapján Székkutasról 2006-os évben 355 tonna szilárd kommunális

hulladék került begyűjtésre. A kommunális hulladékban lévő biológiailag lebomló szerves anyag mennyiségének meghatározása céljából elvégzett hulladékanalízis eredményeként megállapítható, hogy a kistérség településeiről begyűjtött összes (14 441 tonna) szilárd kommunális hulladék 53 %-a (7 654 tonna) biológiailag lebonthatónak minősül, tehát része a kistérség biomassza-potenciálnak.

A kistérségében jelenleg a keletkező folyékony kommunális hulladék gyűjtése két formában történik. Ahol kiépítésre került a szennyvízcsatorna hálózat ott az ingatlantulajdonosoknak lehetőségük van a rácsatlakozásra, így a szennyvíz túlnyomórészt gravitációs úton közvetlenül a szennyvíztisztítóba kerül. Ahol a szennyvízcsatorna hálózat még nem épült ki, vagy az ingatlantulajdonosok nem élnek a rácsatlakozási lehetőséggel, ott a törvényi előírásoknak megfelelően zárt szennyvízgyűjtő aknába kerül a szennyvíz összegyűjtésre, majd vákuum rendszerű gyűjtőtartályos gépjármű igénybevételével jut tisztítóműbe. A kistérség települései közül először Hódmezővásárhelyen (2000-ben) került kiépítésre csaknem 100%-osan a szennyvízcsatorna-hálózat. Napjainkban, a városban a rácsatlakozottsági arány meghaladja a 87%-ot, amely magasabb az EU-s átlagnál. A szolgáltatást Vásárhelyen, Mindszenten és Székkutason a Zsigmondy Béla Víziközműveket Üzemeltető Zrt. végzi, azonban a két utóbbi településen a csatornahálózat kiépítettsége még igen alacsony, a házi szennyvízgyűjtő aknák alkalmazása van elterjedve. A térségből a csatornahálózat, vagy a vákuum rendszerű gyűjtőjárművek révén telepre jutó szennyvíz kezelésekor keletkező szennyvíziszap mennyisége 2006-ban 2 739 tonna volt. A hasznosítás (rothasztás és biogázkinyerés) után fennmaradó szennyvíziszapot az A.S.A Kft. Maroslelei úti telephelyén rakják le. Mártélyon a közelmúltban (2006 végén) építették meg a szennyvíztisztító telepet és építették ki a települési szennyvízcsatorna-hálózatot. Az itt keletkező szennyvíziszap mennyisége 100 tonna/évre tehető. Mindezek alapján a kistérségben keletkező folyékony kommunális hulladék mennyisége, amely része a biomasszájának mintegy 2 839 tonna/év.

A kistérség háztartásaiban keletkező zöldhulladék a szilárd kommunális hulladékkal együtt kerül begyűjtésre, elszállításra és hasznosításra, így ezek mennyiségét a szilárd kommunális hulladékok már tartalmazzák. Ebből adódóan csak a közterületeken képződött zöldhulladékok potenciálját szükséges a továbbiakban számba venni. A kistérség településeinek közterületein, túlnyomórészt parkfenntartásból eredő

zöldhulladék (fű, fanyesedék, lomb) összegyűjtése és megfelelő elhelyezése önkormányzati feladat. Mivel a kistérségben jelenleg nem üzemel komposztáló telep, így a képződő zöldhulladékok a hulladéklerakóba kerülnek. Hódmezővásárhely 2006. évben 1013 tonna zöldhulladékot szállított az A.S.A. Kft. Maroslelei úti telephelyére, amely adatból kiindulva a kistérség közterületein keletkező összes zöldhulladék mennyisége kb. 1 500 tonnára tehető.

A kistérségben és a régióban keletkező állati eredetű hulladékok (elhullott állatok, élelmiszeripari melléktermékek, feldolgozóipari melléktermékek) a hódmezővásárhelyi ATEV Fehérjefeldolgozó Zrt. Kutasi úti telephelyére kerülnek, ahol az ártalmatlanítást követően, a hulladékok tulajdonságaitól függően, azokból húslisztet, fehérjelisztet, takarmányzsírt, biogáz alapanyagot vagy komposztot állítanak elő. Az ATEV Zrt. évente kb. 12 000 tonna biogáz alapanyagot és mintegy 25 000 tonna komposztot termel, melyek energetikai hasznosításra igénybe vehetők.

A kistérség háztartásaiban keletkező étkezési hulladékok a gyűjtés során többnyire a szilárd kommunális hulladékok közé kerülnek, így az ebben rejlő biomassza-potenciál a szilárd kommunális hulladék biomassza-potenciáljában már szerepel. Az étkezési hulladék biomassza-potenciáljának felmérésénél így a közétkeztetés során keletkező étkezési hulladékok mennyiségét vettem figyelembe. A kistérségben működő, közétkeztetésben jelentős szerepet betöltő vállalkozások közül a Hód-Menza Kht-t, a Jóétvágyat Kft-t és Bónus István egyéni vállalkozó által termelt étkezési hulladékok kerültek felmérésre. A Hód-Menza Kht. nyolc egységet üzemeltet, naponta kb. 7 200 adag ételt készítenek el. A tanítási szünetek (4 hónap/év) kivételével szinte minden hétköznapi szolgáltatnak közétkeztetést. A felmérések alapján évente összesen kb. 40 tonna étkezési hulladék keletkezik, aminek megfelelő elhelyezése az egységek feladata. A Jóétvágyat Kft. naponta kb. 2000 adag ételt készít, amelyből éves szinten kb. 11 tonna étkezési hulladék keletkezik. Az étkezési hulladék elszállítása és ártalmatlanítása érdekében szerződéses jogviszonyban állnak az ATEV Fehérjefeldolgozó Zrt-vel. Bónus István egyéni vállalkozó által üzemeltetett vendéglátói egységek (Fekete Sas Étterem, Bagolyvár Étterem, Bandula Étterem) naponta kb. 500-600 adag ételt készítenek el, amelyből éves szinten kb. 3 tonna étkezési hulladék keletkezik. Az ártalmatlanítás nem szervezett, nem nyomon követhető. A kistérségben keletkező étkezési hulladék biomassza-potenciálja 54 tonna/év mennyiségre tehető.

4.2.2.3. A Hódmezővásárhelyi kistérség teljes biomassza-potenciálja

A fentieket összegezve a 18. táblázat összefoglalóan mutatja be a kistérség biomassza-potenciálját (készletek valamint a folyó évi mennyiség), ami természetesen nem esik egybe az energetikai céllal felhasználható biomassza mennyiségével. Egyrészt a fenntartható gazdálkodás és használat szempontjainak érvényesítése miatt, másrészt az évente megtermelt és képződött biomassza, amely jelentős mennyiségű és gyakorlatilag kifogyhatatlan, sokféle hasznosítási módja behatárolja az energiaforrásként történő felhasználását lehetőségét.

18. táblázat: A Hódmezővásárhelyi kistérség biomassza-potenciálja

Primer produkció	tonna	Szekunder produkció	Számosállat, db	tonna	Tercier produkció	tonna
Gabonafélék	152 589	Szarvasmarha-állomány	12 844	6 422	Szilárd kommunális hulladék	7 654
Ezen belül:		Sertésállomány	7 535	3 767	Folyékony kommunális hulladék	2 839
Búza	61 383	Juhállomány	924	462	Közüterületi zöldhulladék	1 500
Kukorica	71 614	Lóállomány	754	377	Állati eredetű hulladék	37 000
Olajnövények	9 412	Baromfiállomány	1 748	874	Étkezési hulladék	54
Gyökér- és gyökügmösök	22 405	Állatállomány összesen	23 804	11 902		
Hüvelyesek (borsó)	1 279	Állati termékek	–	67 392		
Takarmánynövények	42 201	Szarvasmarhatenyésztés	–	48 800		
Ezen belül:		tejt	–	46 500		
Silókukorica	31 970	vágó és selejtezett állatok	–	2 300		
Lucerna	10 231	Sertésenyésztés (vágó- és selejtezett állatok)	–	13 892		
Gyep (gyepszéna)	30 000	Baromfitenyésztés	–	4 500		
Nádas, halastó (nád)	700	tojás	–	795		
Erdő (éves növedék)	6 850	vágóbaromfi	–	3 705		
Melléktermékek	171 849	Juhtenyésztés (vágóbárány)	–	200		
Kalászosok (szalma)	56 683	Melléktermék (trágya)	–	244 137		
Kukorica (szár és csutka)	65 251					
Napraforgó (szár és tányér)	24 570					
Repce (repceszalma)	2 455					
Borsó (borsószalma)	1 280					
Cukorrépa (répafej)	19 335					
Gyümölcsnyesedék	1 625					
Szőlő (szőlővenyige, lombhulladék, törköly)	650					
Összesen	437 284	Összesen	23 804	323 431	Összesen	49 047
Teljes élőfakészlet	406 980					
Mindösszesen	844 264					

Forrás: Saját számítás és szerkesztés.

Érdekes, hogy a kistérség területének mindössze 4,03%-át borítja erdő, ugyanakkor a teljes primer produkció közel felét az élőfakészlet teszi ki, amiből azonban a fenntartható erdőgazdálkodás igényeit figyelembe véve, biztonsággal csak az éves átlagnövedék termelhető ki, ami az élőfakészlet kb. 1,5%-a.

A táblázat adatai alapján a Hódmezővásárhelyi kistérség teljes biomassza-készlete 1,2 millió tonnára tehető, ebből az újra felhasználható (regenerálódó, újratermelhető),

biomassza mennyisége mintegy 800 000 tonna/év, s az energetikai célra ténylegesen javasolható biomasszamennyiség (növényi melléktermékek, éves fanövedék, nád, szervestrágya, valamint a nem-mezőgazdasági eredetű, harmadlagos biomassza teljes mennyisége) 472 583 tonna.

A mezőgazdaságból származó termékek energetikai célú hasznosításához kapcsolódóan fontosnak tartom az alábbiak kiemelését. A biomassza energetikai hasznosítása lehetőséget nyújt a mezőgazdaságban előállított fő- és melléktermékek alternatív (energetikai) hasznosítására. Ennek révén biztosítható egyrészt a hagyományos mezőgazdasági tevékenységek során előállított termékek új típusú hasznosítása (változik a felhasználás célja és módja), másrészt lehetőség nyílik új típusú tevékenységek végzésére, hozzájárulva ezzel az agrárstruktúra változásához.

A biomassza energetikai hasznosítása (energiatermelés, forgalmazás és felhasználás) a mezőgazdaság termékeire épülő gazdasági tevékenység, amely egyaránt hozzájárul a mezőgazdaság és a vidékgazdaság diverzifikációjához. Az előbbiek eredményeként új elemek (energetikai célú növénytermesztés, biomassza energetikai hasznosítása és az energia forgalmazása) jelennek meg az agribizniszben, minek révén változik annak szerkezete, azaz az élelmiszervertikummal párhuzamosan létrejön a „bioenergia-vertikum”. A diverzifikáció mellett, illetőleg azzal együtt a biomassza energetikai hasznosítása hozzájárul a mezőgazdaság multifunkcionális jellegének erősítéséhez és a vidék funkcióinak betöltéséhez, összességében jelentős mértékben hozzájárulhat a vidékfejlesztési politika céljainak realizálásához. Hatása különböző szinteken: helyi, regionális, nemzetgazdasági és globális szinten jelentkezik, többféle területre kiterjedően (környezetvédelem, energiafüggetlenség csökkentése, külföldi működő tőke beáramlása, munkahelyteremtés, innováció, technológia változása, együttműködések generálása, helyi erőforrások hasznosítása stb.).

4.3. A táj, mint erőforrás hasznosítás szempontú vizsgálata

A fejezetben vizsgálom a kistérség tájszerkezeti jellemzőit, különös tekintettel a természetes és természetközeli élőhelyek elhelyezkedésére és összekapcsoltságára, a kistérség ökológiai hálózatára. Vizsgálom továbbá a védett természeti területek területhasználatát, illetve azok helyét és szerepét a kistérségben, valamint a földhasználat változását a művelési ágak és a felszínborítás tükrében.

4.3.1. Tájszerkezet a Hódmezővásárhelyi kistérségben

A mindenkori térszerkezet azt az állapotot fejezi ki, ahogyan a természeti, társadalmi folyamatok adott időben kitöltik a teret (Bokor, 2003). Mindez igaz a tájszerkezetre is, amely a tájban folytatott emberi tevékenységek területi lenyomataként értelmezhető, s a különböző táji elemek térbeli elhelyezkedésének, valamint kapcsolatának struktúrájaként írható le. A tájban lezajló társadalmi-gazdasági folyamatok, az emberi tevékenység, az emberi területhasználat folyamatosan alakítja a tájak szerkezetét, mintázatát, a táji sokszínűséget.

Csató és Mezősi (2003) szerint a tájhasznosítás határozza meg a legtöbb táj szerkezetét, funkcióját, dinamikáját. A szerkezet (a tájökológiai foltok térbeli kapcsolódásai), funkció (a térbeli elemek közötti kölcsönhatások) és dinamika (a szerkezetben és funkcióban bekövetkező időbeli változások) szoros kölcsönhatásban áll egymással. A táj szerkezete lényegében három alapelemből tevődik össze, ezek a tájszerkezeti alapelemek: a tájökológiai mátrix, tájökológiai folt és a tájökológiai folyosó (Csorba, 2006). A táji objektumok térképi megjelenítésben folt-folyosó-mátrix alakzatokba rendezhetőek. A tájökológiai foltok képezik a táji mintázat alapelemeit, viszonylag diszkrét területet jelölnek, többnyire homogén környezeti feltétellel jellemezhetőek. A tájökológiai folyosók a foltokat összekötő sokszor hosszú, keskeny alakzatok. Általában olyan keskeny térrészletet jelöl a tájban, amely különbözik a mátrixtól. Szerkezetileg lehetnek izoláltak, de gyakran kapcsolódnak a foltokhoz. A táj harmadik összetevő eleme, amely egyben legkiterjedtebb tájelem: a mátrix. A tájak domináns, legnagyobb kiterjedésű természetes vagy mesterséges területhasználati egysége, a táj legjelentősebb eleme. Már csak mérete miatt is jelentős szerepe van a táj működésében. Általában nincs kétség a mátrix jellegének felismerésében (Csorba, 2006; Mezősi és Fejes, 2004). A táj térbeli alkotóelemei tehát a foltok, folyosók és a köztük levő teret kitöltő mátrix.

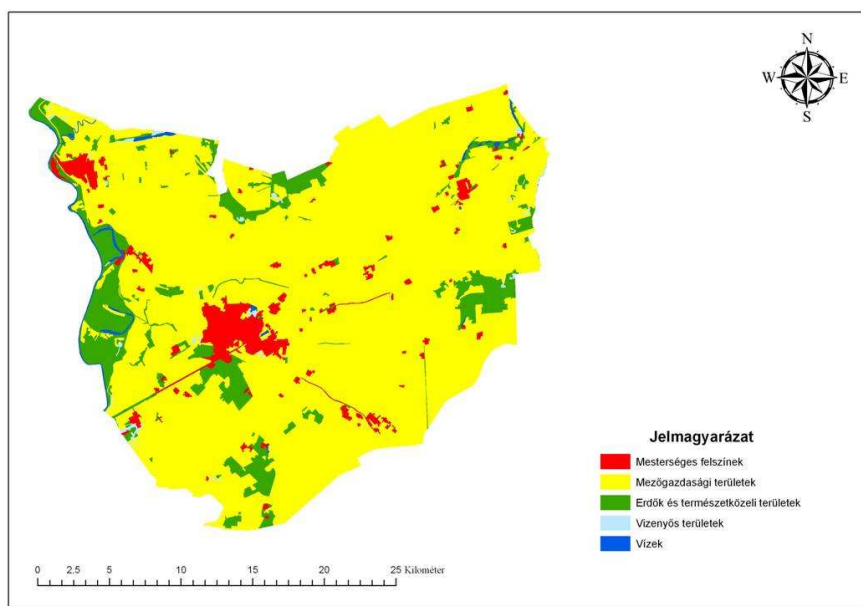
A következőkben a CLC50 felszínborítási adatbázis alapján készített 1:50 000 méretarányú felszínborítási térkép segítségével mutatom be a kistérség tájszerkezetének főbb jellemzőit (3. melléklet). A felszínborítás a Föld felszínének időben 1 évnél hosszabb periódussal változó, megfigyelhető fizikai jellemzőit jelenti (Büttner, 2004). Ennek alapján a felszínborítás ábrázolása lehetővé teszi a tájszerkezeti elemek megjelenítését, melyek együttesen alkotják a táj külső megjelenését. A 3. melléklet a kistérségben megtalálható 46 felszínborítási kategória alapján mutatja be a táj

szerkezetét. A mellékletben jól látszik, hogy a domináns területhasználati egységet az összefüggő szántóterületek jelentik. E földhasználati mód által elfoglalt összekapcsolódó területek alkotják tehát a kistérségi tájszerkezet meghatározó elemét, a kistérség tájökológiai mátrixát.

A mátrix mellett jól kivehető tájökológiai foltokat alkotnak a Tisza mentén nagyobb területet lefedő, összefüggő ártéri erdők, a természetes és intenzív gyep és legelőterületek, valamint a települések, mint mesterséges tájfoltok.

A tájökológiai folyosók, mint tájszerkezeti elemek a táj belső kapcsolatrendszerének biztosítása révén fontos szerepet töltenek be a táj működésében. A mellékletben nem fedezhető fel túl nagy számú és kiterjedésű folyosó, ami nagyrészt köszönhető annak, hogy a CLC50 adatbázis lineáris elem felbontása 50 méter, azaz a legkeskenyebb megjelenített elem 50 méter széles. Ebből adódóan az ennél keskenyebb, néhány méter vagy néhány tíz méter széles ökológiai folyosók sajnos nem láthatók az ábrán. Itt olyan a tájstabilitás szempontjából fontos tájelemekről, vegetációs sávokról van szó, mint pl. a vízfolyások és utak melletti fasorok és erdősávok, vagy pl. füves élőhelyek láncolata.

A 3. melléklet felszínborítási kategóriáit a CLC50 nomenklatúrájának megfelelően csoportosítva öt főcsoport képezhető: 1. mesterséges felszínek, 2. mezőgazdasági területek, 3. erdők és természetközeli területek, 4. vizenyős területek, 5. vizek. A főcsoportnak megfelelően ábrázolva a kistérség tájszerkezeti elemeit a 12. ábrának megfelelő mintázatot kapjuk.

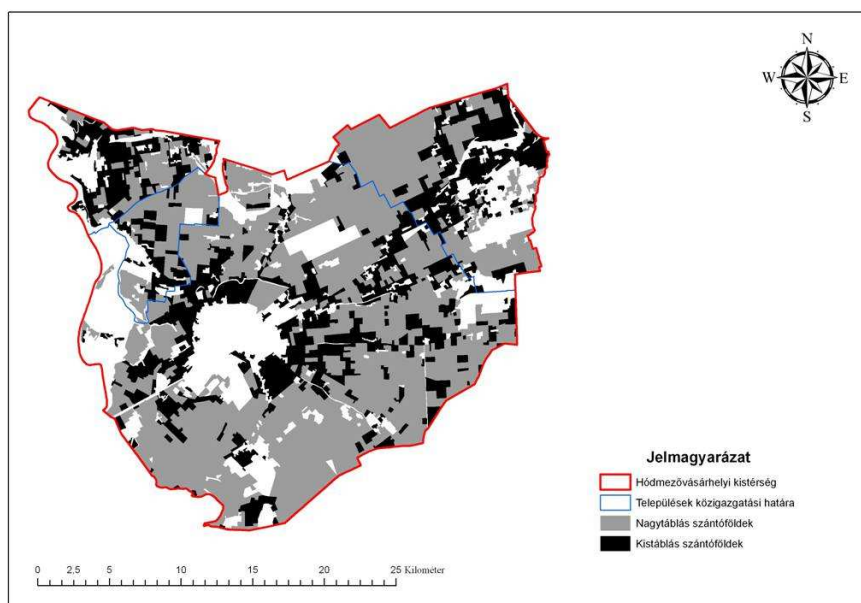

Forrás: FÖMI CORINE Land Cover 1:50.000 (CLC50) adatbázisa alapján saját szerkesztés

12. ábra: A kistérség tájszerkezete a felszínborítás fő csoportjainak megfelelően

Az ábrán látható, hogy a kistérség tájszerkezetének leghangsúlyosabb elemeit a mezőgazdasági területek – elsősorban szántóterületek, ültetvények (gyümölcsös, szőlő), legelők és vegyes mezőgazdasági területek – jelentik, melyek a teljes terület 83,4%-át foglalják magukba. A terület 10,7%-át borítják erdők és természetközeli területek (elsősorban természetes gyepek és természetközeli rétek, valamint átmeneti erdő-cserjés területek). A mesterséges felszínek, úgy mint lakott területek, ipari, kereskedelmi területek, közlekedési hálózatok és csatlakozó területeik, valamint külszíni (homok) bányák, szilárd és folyékony hulladék lerakóhelyek a terület 4,7%-át fedik. A vizenyős területek és vízfelületek a kistérség területének 0,5 illetve 0,8%-át borítják. A kistérség állóvizei közül a Kakasszéki-tó és két Tisza menti holtág a Körtevényesi- és a Mártélyi-holtág a legjelentősebbek. Mellettük néhány kisebb mesterséges tó, időszakos vízállás, nádas-zsombékos területek is előfordulnak. Mindez azt jelenti, hogy a kistérség tájszerkezetét a mezőgazdasági és települési területhasználat határozza meg, s a természetes vagy természetközeli ökotópok kiterjedése a kistérségben jóval kisebb mértékű, ebből adódóan a táj működését leginkább az agrogén és urbanogén hatások befolyásolják.

Az előzőekben szó volt arról, hogy a kistérség tájökológiai mátrixát – mint domináns területhasználati egységet – az összefüggő szántóterületek jelentik. Ennek egyértelmű megjelenítését adja a 13. ábra, ami a kistérség szántóművelésű területeit mutatja be nagy- és kistáblás szántóterületi bontásban.

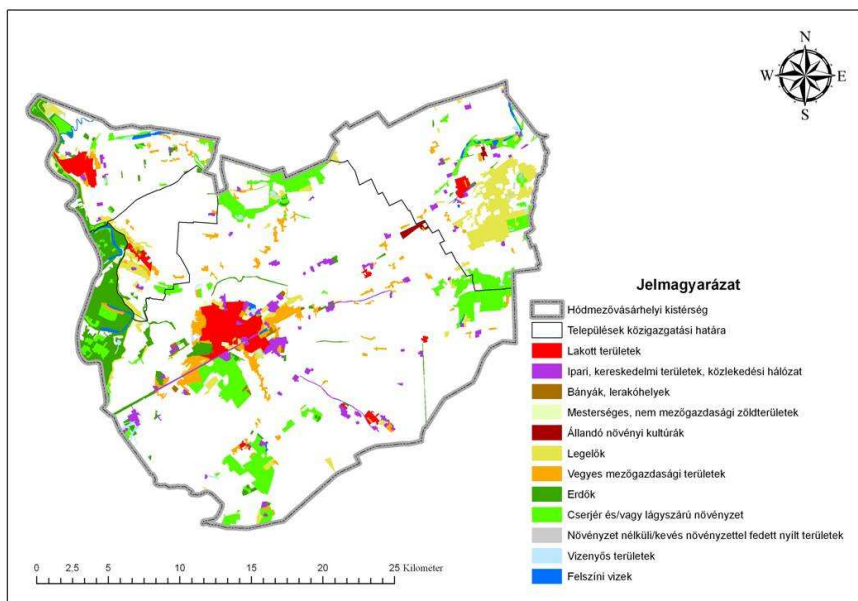

Forrás: FÖMI CORINE Land Cover 1:50.000 (CLC50) adatbázisa alapján saját szerkesztés

13. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség tájökológiai mátrixa

A CLC50 nómenklatúrája szerint nagytáblás szántóföldek a jellemzően 10 ha-nál nagyobb méretű szántóföldi táblákból álló területek. Kistáblás, jellemzően 10 ha-nál kisebb méretű szántóföldi táblákból álló területek. Ahogy az ábrán is látszik, a nagytáblás szántóföldek jóval nagyobb arányban vannak jelen, mint a kistáblás szántóterületek, területi arányuk a szántó művelési ágban: 68:32. A mátrix mintázatában jól kivehető, hogy a kistáblás szántók elsősorban a települések körül, illetve az útvonalak mentén jellemzőek, ezektől távolabb helyezkednek el a nagyüzemi gazdálkodás szempontjából kedvező méretű, nagytáblás szántók.

A mátrix meghatározását követően a felszínborítás további kategóriáinak segítségével ábrázoltam a kistérség tájökológiai foltjait és folyosóit, amelyek sokszínűvé és fragmentálttá teszik a tájat, megadva ezzel a táj mintázatát. A tájökológiai folyosók többféle funkcióval rendelkezhetnek, amelyek révén befolyásolják a táj működését, stabilitását. Fajáramlást segítő funkciójukkal segíthetik a tájban zajló mozgásokat és áramlásokat, gátként (barrier) vagy szűrőként (filter) akadályozhatják vagy nehezíthetik azokat, de élőhelyként, forrásként vagy „fajnyelőhelyként” is szolgálhatnak (Forman és Gordon, 1986 idézi Kerekes, 2007).

Forrás: FÖMI CORINE Land Cover 1:50 000 (CLC50) adatbázisa alapján saját szerkesztés

14. ábra: Tájökológiai foltok és folyosók a Hódmezővásárhelyi kistérségben

A 14. ábra a mátrixot alkotó szántóterületek nélkül mutatja a tájökológiai foltok és folyosók elhelyezkedését és rendszerét az adott ökotípra jellemző felszínborítási

csoportosításnak megfelelően. Fontos megemlíteni, hogy az 1:50 000-es méretarányú adatbázisban a legkisebb térképezett egység 4 ha (állóvizekre 1 ha) és a legkeskenyebb interpretált objektum 50 méter. Ennek megfelelően az ennél kisebb, illetve keskenyebb ökotópok nem jeleníthetők meg a CLC50 adatbázisa alapján, azok a környezetükben lévő másik ökotóppal kerültek összevonásra. Látható, hogy a tájökológiai foltok rendszerében dominálnak a különböző növénytakasúások (ültetvények, gyepterületek, erdők), valamint a mocsarak és felszíni vizek (folyóvizek, tavak) által alkotott foltok szemben a mesterséges, emberi tevékenység által létrehozott tájfoltokkal (települések, ipari/kereskedelmi területek, bányák, hulladéklerakók és szennyvíztelepek, valamint mesterséges, nem mezőgazdasági zöldterületek: temetők, üdülőtelepek stb.), ahol az ember tájalakító munkája jelentős. Az előbbi felszínborítási kategóriák közül kerülnek ki a foltoktól eltérően, lineáris alakú tájökológiai folyosók, melyek szélességükből következően az alkalmazott méretarányban korlátozottan láthatók (csatornák mentén húzódó sávok, út menti fasorok, sövények stb.). Jól kivehető korridorokat alkotnak ugyanakkor a folyóvizek és vízpartok (Tisza, Kurca), a hosszan elnyúló erdősávok és gyepterületek láncolatai. Ellentétes funkciót töltenek be, azaz barriert képeznek a kistérségben található közutak és vasútvonalak, amelyek felszabdaltják az összefüggő élőhelyeket.

A következőkben a kistérség tájszerkezetének részeként, kapcsolódva a tájökológiai foltok és folyosók rendszeréhez, a természetes és természetközeli élőhelyek elhelyezkedését és összekapcsoltságát vizsgálom meg a kistérség ökológiai hálózatának funkcionális szerkezeete alapján.

4.3.1.1. A kistérség ökológiai hálózata

A természetes élőhelyek által elfoglalt tér beszűkülésével világossá vált, hogy kizárólag védett területek egymástól távoli szigeteiben – nemzeti parkokban, tájvédelmi körzetekben stb. – nem őrizhető meg sem a biológiai sokféleség, sem az ökológiai rendszerek működőképessége. Nem elegendő csupán a fajokat, a természetes, vagy ahhoz közel álló állapotú élőhelyeket védeni, de szükség van a természetes élőhelyek megfelelő kiterjedésének, az élőhelyek közötti kapcsolatok, illetve a természetes folyamatok dinamizmusának fenntartására is (Nagy, 2004). Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a természet, mint rendszer, nem ér véget a védett természeti terület mesterségesen megállapított határainál, illetve a védett természeti terület nem függetleníthető

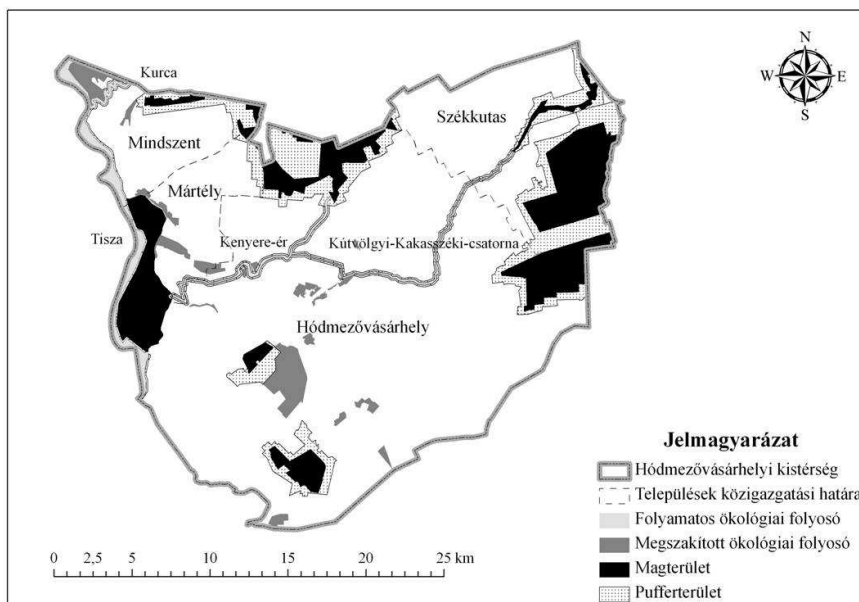
környezetétől. Ebből fakad a természetvédelem úgynevezett holisztikus elve, miszerint a természetvédelmet nem lehet csak a védett természeti területek és védett fajok oltalmára korlátozni, hanem a hozzájuk kapcsolódó élőhely-rendszert is meg kell őrizni (Ángyán et al., 2003). Az előbbiek újfent rávilágítanak a természeti erőforrások, a táj, a tájhasználat és a természetvédelem szoros összefüggésére, melyben kiemelt jelentősége van az ún. ökológiai-biológiai erőforrásoknak, illetve azok fenntartható hasznosításának. Fehér (2005) nyomán az ökológiai és biológiai erőforrások alatt a teljes növény- és állatvilágot (egyedeket, fajokat, társulásokat, élőhelyeket és a közöttük lévő kölcsönös kapcsolatrendszer) értjük.

Az új szemléletű természetvédelem tehát egyre inkább a biológiai sokféleség megőrzésére összpontosít, stratégiája az élővilág sokféleségét, a fajok, társulások változatosságának összefüggő rendszerben történő megőrzését tűzi ki célul, hiszen a természeti értékek csak környezetükkel együtt, azzal összhangban őrizhetők meg megfelelően. A különböző típusú, egymástól olykor elkülönült élőhelyek ugyanis egységes és koherens rendszert, ökológiai hálózatot alkotnak, melynek védelme a természet rendszereiben megnyilvánuló sokféleség megőrzésének egyik lehetséges eszköze (Érdiné, 2002). „Ahhoz, hogy az ökoszisztéma szolgáltatásokhoz⁷ nélkülözhetetlen biológiai sokféleséget teljességében megőrizhessük, védett és fenntartható módon használt területek ökológiailag egybefüggő hálózatát kell létrehoznunk az egész Földön.” áll a Természetvédelmi Világalap (World Wide Fund for Nature, WWF) 2010-es Élő Bolygó Jelentésében (WWF, 2010).

Az ökológiai hálózat egy táj térszerkezetének a természetes, élő része, melybe minden terület beletartozik, ahol az élet jelen van. Az ökológiai hálózat térben kapcsolódó rendszerbe foglalja a hálózat építőköveit, az egyedileg védett és nem védett élőhelyeket. Az ökológiai hálózatban az élőhelyek természetessége és összekapcsolódása biztosítja a koherenciát, a populációk közötti terjedési folyamatok működését, az anyag- és energiaforgalmat. Az ökológiai hálózat szerkezetét a különböző természetességi állapotú élőhelyek és a közöttük található izoláló tér eloszlása adja. A hálózat funkcionális elemei, melyek a funkcionális szerkezet felosztásának alapkategóriáit jelentik: a magterületek, az ökológiai folyosók, és az alacsony terjedési potenciálú területek. E kategóriák a földfelszínt borító valamennyi élőhelytípust lefedik (Nagy,

⁷ „Az ökoszisztéma szolgáltatások az ökológiai rendszerek által az emberiségnek biztosított előnyöket, juttatásokat jelentik, melyekre valamennyi emberi tevékenység épül.” Az ökoszisztéma szolgáltatások csoportjai: ellátó szolgáltatások, szabályozó szolgáltatások, támogató szolgáltatások, kulturális szolgáltatások (WWF, 2010).

2004). Az Országos Területrendezési Terv (OTrT) megfogalmazásában „az országos ökológiai hálózat az OTrT-ben megállapított olyan övezet, amelyben az országos jelentőségű természetes, ill. természetközeli területek és az azok között kapcsolatot teremtő ökológiai folyosók egységes, összefüggő rendszere tartozik, és amelynek részei a magterületek, az ökológiai folyosók és a puffer területek” (MK, 2003). Az ökológiai hálózatok létrehozásának és megőrzésének legfőbb jellemzője a biológiai sokféleség megőrzésének és az erőforrások fenntartható használatának integrációja (WWF, 2010). Az ökológiai hálózat kijelölésének célja tehát a védett és a védett területeken kívüli természetes és természetközeli élőhelyek fennmaradásának biztosítása, az egyes területek elszigetelődésének megakadályozása az élőhelyek összekapcsolódása révén az ökológiai stabilitás érdekében. A kistérség ökológiai hálózatát, illetve annak alkotóelemeit és struktúráját a 15. ábra mutatja be.

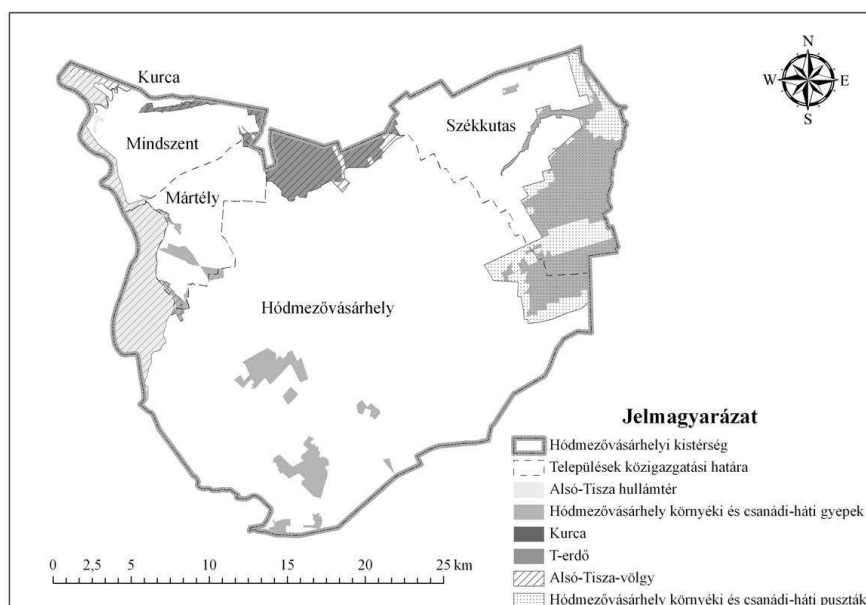

Forrás: A KvVM Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR) adatbázisa alapján saját szerkesztés

15. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség ökológiai hálózata

A Nemzeti Ökológiai Hálózat (NÖH) kistérségi részeinek magterületei alapvetően négy helyre koncentrálnak. A védett természeti területekre – melyek területe teljes egészében átfedésben van a kistérségben található magterületekkel –, a T-erdő területére, illetve a Hódmezővásárhely környéki és csanádi-háti gyepek Hódmezővásárhely belterületétől délre fekvő területeire. A magterületek a NÖH kistérségi részeinek 44%-át teszik ki, összterületük 8 694 ha. A magterületeket határolják a pufferterületek, kiterjedésük 7 286 ha, a NÖH kistérségi részeinek 37%-át

adják. Az ökológiai folyosók a NÖH kistérségi részeiből 18%-al részesednek, területük 3 716 ha. A kistérségben található négy folyamatos ökológiai folyosó minden esetben vízfelületekhez kapcsolódik, területük 1 671 ha, a NÖH kistérségi részeinek 8%-a. Észak-déli irányban a Tisza, illetve a Tisza part menti sávjában található parti erdők; északkelet-délnyugati irányban a Kurca-főcsatorna, valamint a Kenyere-ér, és az abba betorkolló Kút völgyi-Kakasszéki-csatorna, valamint a csatornaparti területek által alkotott élőhelysávok biztosítják a kistérség É-i, K-i és Ny-i részein található magterületek és puffer területek összekapcsoltságát, összekapcsolódását. A megszakított ökológiai folyosók, ún. lépegető kövek kiterjedése 2 044 ha, arányuk a NÖH kistérségi területeiből 10%. A NÖH kistérségi részei teljes mértékben lefedik a védett természeti területeket, s csaknem teljes mértékben a Natura 2000 hálózatra tartozó természetmegőrzési (97%-ban) és madárvédelmi (94%-ban) területeket⁸ (16. ábra).

Forrás: A KvVM Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR) adatbázisa alapján saját szerkesztés

16. ábra: Natura 2000 területek a kistérségben

Az ökológiai hálózathoz tartozó élőhelyek összesített területe 19 695 ha, ami a kistérség területének 27,8%-a. Ebből adódóan sok természetes és természetközeli élőhely

⁸ A védett természeti területeket magukba foglalva a következő – egymással is nagymértékű átfedésben lévő – madárvédelmi és természetmegőrzési területek lettek kijelölve a Natura 2000 hálózat kistérségi részeként: Különleges Madárvédelmi Területek (Alsó-Tisza-völgy, valamint a Hódmezővásárhely környéki és csanádi-háti puszták), Különleges Természetmegőrzési Területek (Alsó-Tisza hullámtér, Hódmezővásárhely környéki és csanádi-háti gyepek, Kurca és a T-erdő). A Natura 2000 területek kiterjedése 14 728 ha (a kistérség területének 20,8%-a), melyben a madárvédelmi területek 77,5%-a, míg a természetmegőrzési területek 83,3%-a közös. Az országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett területek 40,7%-át teszik ki a Natura 2000 területeknek.

kapcsolódik mezőgazdasági és mesterséges térszínekhez, jellemzően szántóművelésű területekhez. Ahhoz, hogy az ökológiai hálózat által kijelölt struktúra valóban szolgálja a biológiai sokféleség megőrzését, a biodiverzitás fenntartását szükség van a táji adottságokhoz igazodó, s a természetvédelem szempontjait figyelembe vevő fenntartható földhasználatra, alkalmazkodó területhasznosítás kialakítására és megvalósítására.

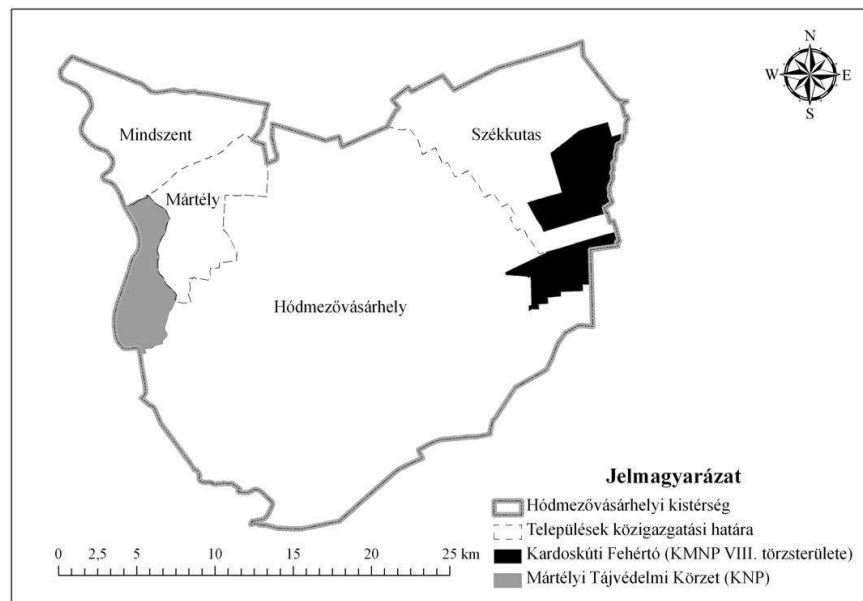
4.3.2. A védett természeti területek területhasználati jellemzése

A táj használatában, a tájjal való gazdálkodásban egyre fontosabb szerepe van a természetvédelemnek, ami nem csak a védett területeken, hanem mindenütt lényeges feladat. Az olyan térhasználók, mint a mezőgazdaság, települések, közlekedés, ipari-bányászati tevékenységek a földterületek felhasználásával, azok természetes állapotának és funkcióinak megváltoztatásával járnak együtt és ezzel számos környezet- és természetvédelmi probléma okozóivá válnak. Az ilyen, a tájat közvetlenül vagy közvetve érintő antropogén hatások tájhasználati konfliktusokat, az élő és élettelen természeti környezet kedvezőtlen irányú változását, károsodását eredményezik és veszélyeztetik a későbbi hasznosítás lehetőségét. Szükség van tehát természetvédelemre és a táj adottságaival szinkronban lévő, okszerű tájhasználatra. Ez azt jelenti, hogy a tájhasználatban integrálni kell a társadalmi-gazdasági tényezők által meghatározott területhasználatot a természetvédelemmel. Ennek egyik fontos eleme a természetvédelmi célú területhasználat, melyben a természetvédelemnek prioritása van más típusú földhasználattal szemben.

A védett természeti területek olyan térbeli egységek, természetvédelmi térkategóriák, amelyek területi védettséget biztosítanak a természetvédelmi céllal kijelölt területek élő és élettelen természeti értékeinek és azok rendszereinek. Ebből kifolyólag a természeti területek és természeti értékek megőrzésének, fenntartásának és fejlesztésének bázisául szolgálnak.

Védett természeti területnek nevezzük a természetvédelmi törvény vagy más jogszabály által védetté vagy fokozottan védetté nyilvánított földterületet. A Hódmezővásárhelyi kistérség részben vagy egészben két országos jelentőségű védett természeti területnek ad otthont (17. ábra). Az egyik az 1971-ben alapított Mártélyi Tájvédelmi Körzet (TK) – a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság (KNPI) működési területének része –, amely teljes terjedelmében (2232 ha) Hódmezővásárhely közigazgatási területéhez tartozik. A

kistérségben található másik területtel védett természeti érték a Kardoskúti Fehértó, mely az 1997-ben létrejött Körös-Maros Nemzeti Park (KMNP) 8-as számú részterülete. A Kardoskúti Fehértó mint a KMNP egyik területi egysége csak részben tartozik a Hódmezővásárhelyi kistérséghez, kisebb részt Hódmezővásárhelyhez (863 ha), nagyobb részt Székkutashoz (2900 ha). A védett területek bemutatása és jellemzése megtalálható a 4. mellékletben.

Forrás: A KvVM Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR) adatbázisa alapján saját szerkesztés

17. ábra: A kistérség országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett természeti területei

A területhasználatban végbemenő változások a táj mintázatának, szerkezetének s funkcióinak megváltozását, az élő és élettelen természet átalakulását eredményezik. Ebből adódóan a természetvédelem célja az élő és élettelen természeti értékek és azok rendszereinek megóvása. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a védett területek más típusú használata elképzelhetetlen lenne. Sőt! A földet mindenütt arra és olyan intenzitással használjuk, amire az a legalkalmasabb, illetve amit képes károsodása nélkül elviselni (Ángyán et al., 1999), különösen igaz ez a védett természeti területeken. A Tvt. szerint a természeti oltalom alatt álló területek használata során a következő alapelvet kell figyelembe venni: „a természeti értékek és területek csak olyan mértékben vehetők igénybe, hasznosíthatók, hogy a működésük szempontjából alapvető természeti rendszerek és azok folyamatainak működőképessége fennmaradjon, továbbá a biológiai sokféleség fenntartható legyen.” A területhasználatot tehát a természetvédelem

határozza meg, ami a védett terület jellegéből adódóan lehet kizárólagos (természetvédelmi célú területhasználat), vagy a természetvédelemmel összeegyeztethető egyéb használat.

A kistérség védett területeinek (Mártélyi Tájvédelmi Körzet és Kardoskúti Fehértó) bemutatása és jellemzése alapján látható, hogy azok hasznosításában a természetvédelmi célú használat mellett a mezőgazdasági földhasználatnak is fontos szerepe van.

A kistérség területének 8,5%-a áll természetvédelmi oltalom alatt, ami kicsivel alatta marad a Csongrád megyei (9,3%) és az országos (9,1%) értékeknél, de 1,5 százalékponttal meghaladja a Dél-alföldi régió – egyedi jogszabállyal – védett természeti területeinek arányát. A két védett terület területhasználati jellemzői között jelentős különbségek fedezhetők fel, ami alapvetően a területek eltérő adottságaira vezethető vissza. A Mártélyi TK az Alsó-Tisza Vidék tájegységbe tartozik, a tájkaraktert a folyószabályozás során leszakadt holtágak, természetközeli állapotban megmaradt ártéri erdők határozzák meg. A Kardoskúti Fehértó a Békés-Csanádi löszhát tájegységben található, amely az ország egyik legjobb talajadottságú vidéke. A táj kistérségi részeinek karakterét a kiterjedt szikes puszták és szántóterületek adják. A területhasználat jelentős eltéréseiből adódóan nem lehet általánosságban jellemezni a területek használatát, ezért külön-külön is megvizsgáltam azokat (ld. 5. és 6. melléklet).

A területhasználat elemzéséhez – figyelembe véve a felszínborítási adatbázis nevezékatanát – a következő kategóriákat alkalmaztam: mesterséges felszín, szántóterület, gyepek (rét/legelő), szőlő, gyümölcsös, erdő, nádas, egyéb mezőgazdasági terület, természetközeli terület, felszíni vizek. A felszínborítás alapján kialakított területhasználati módok összefoglaló adatait a 19. táblázat tartalmazza.

Az adatok jól reprezentálják a két különböző tájegységbe tartozó védett terület használatában meglévő különbségeket. A Mártélyi Tájvédelmi Körzetben az erdőterületek, a zárt lombkoronájú természetes erdők képezik a legnagyobb kiterjedésű területhasználati egységet, s adják a területhasználat gerincét. A kistérség erdőterületeinek legnagyobb hányada – mintegy 55%-a – a Mártélyi Tájvédelmi Körzetben található. Az erdők mellett jelentős a vízfelületek (Mártélyi és a Körtvélyesi holtág) és az egyéb félig természetes területek (természetes nedves gyepek 30% alatti fa és cserjeborítottsággal) aránya. Az összefüggő – ártéri – erdők alkotják a tájegység domináns, legnagyobb kiterjedésű területhasználati egységét (mátrix), s ebben a mátrixban mintegy „úsznak” az egyéb tájszerkezeti elemek szigetei. A tájvédelmi

körzetben a mezőgazdasági földhasználat alacsony – 10% alatti – arányban van jelen. A mesterséges hasznosítás elsősorban a Mártélyi üdülőterület által elfoglalt felszínt jelenti, ami Hódmezővásárhely ún. egyéb területeihez tartozik.

19. táblázat: A Mártélyi TK és a Kardoskúti Fehértó területhasználati jellemzői

Területhasználati kategória	Mártélyi TK	Kardoskúti Fehértó
	Megoszlás, %	
Mesterséges felszín	1,1	0,4
Szántó	7,4	33,9
Gyep (rét/legelő)	0,6	34,3
Szőlő	–	–
Gyümölcsös	–	–
Erdő	68,0	–
Nádas	0,8	1,6
Egyéb mezőgazdasági terület	1,5	0,5
Természetközeli terület	14,5	29,1
Felszíni vizek	6,0	0,2

Forrás: A KvVM Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR), valamint a FÖMI CLC50 adatbázisa alapján saját számítás

A Kardoskúti Fehértó kistérségi területeinek használatában a mezőgazdasági hasznosítás meghatározó szerepet játszik, a terület mintegy kétharmadát szántóterületek és gyepterületek foglalják el. A tájvédelmi körzettel ellentétben a nemzeti parki területek gyakorlatilag fátlanok, fák csak magányosan vagy szórvány csoportokban, fasorokban fordulnak elő. Maga a Fehér-tó a védett terület kistérségen kívüli részén található, ebből adódóan a felszíni vizek aránya elenyésző. A vizenyős területeket az édesvízű és szikes mocsarak képviselik vízparti növényzettel, nádassal, kákával, gyékénnyel és egyéb vízi növényekkel. A terület harmadát természetközeli területek borítják, úgymint természetes gyepek 15% alatti fa és cserjeborítottsággal, valamint a területre jellemző szikes gyepek. Az egyéb mezőgazdasági területek az alföldi táj szerves részének tekinthető tanyákat foglalják magukba, amelyek egyszerre jelentenek vidékies településformát (szórványtelepülést), valamint komplex mezőgazdasági környezetet (épületek és kisméretű földrészletek: udvar, veteményeskert, akác- és/vagy nyárfaligetek). A tájszerkezet meghatározó elemét, mátrixát a terület több mint 60%-át borító természetes és természetközeli gyepterületek adják. Ezeket veszik körül a kis- és nagytáblás szántók, amelyek a kistérség tájökölógiai mátrixát alkotják.

A különböző területi adottságok eredményeként tehát jelentősen eltérő területhasználat jellemzi a két védett területet. Elmondható azonban, hogy a tájhasználatra mindét esetben jellemző a természetközeli tájrészletek magas aránya, ami a mesterséges felszínek alacsony arányával párosul. A közös bennük továbbá, hogy a területek kezelői

(KNP – Mártélyi TK; KMNP – Kardoskúti Fehértó) a természetvédelem szempontrendszerait próbálják érvényre juttatni a védett területek és értékek megőrzése, illetve fenntartása érdekében. Ebben a folyamatban természetesen fontos szerep hárul a területi szereplőkre is, hiszen tevékenységük, területhasználatra gyakorolt hatásuk révén jelentős a befolyásuk a természeti és táji folyamatok alakításában. Az erről folytatott kutatás eredményeit mutatja be a következő fejezet.

4.3.2.1. A védett természeti területek helye és szerepe a kistérségben

A Hódmezővásárhelyi kistérség, mint vidéki vagy vidékies kistérség gazdasága egy sajátos és összetett térgazdasági egység, amelynek védett területei komplex, természeti és táji erőforrásokat jelentenek. Az a tény, hogy a védett területek és azok kezelői a természet megőrzésén túl egyéb funkcióik révén is befolyásolják a területi folyamatokat, másrészt hogy a természeti és táji erőforrások mindjobban felértékelődnek, hozzájárul ahhoz, hogy a védett területek egyre fontosabb szerepet játszanak a területi fejlődésben. Mindez szükségessé teszi a védett területekkel összefüggő vizsgálatokat.

A hagyományos nézet szerint, amely a védett természeti területeket csupán természeti és táji értékek kirakataként kezeli, nem vesz tudomást e területek tágabb értelemben vett szerepéről. Ezért mindenképpen szemléletváltásra van szükség, melynek segítségével megérthető a kapcsolat a védett területek és a fejlődés között (Machlis és Field, 2000).

Ahhoz, hogy a védett területek valóban a fejlődés mozgatórugói legyenek elengedhetetlen azokat a természeti környezet részeként, valamint a társadalmi és gazdasági szférákkal kölcsönös összefüggésben kezelni. Mindezt alátámasztja Csatári et al. (2003) véleménye is, miszerint a természeti és táji értékek védelme a fenntartható fejlődéssel, a települések és térségek fejlesztésével szorosan összefüggő feladat, hiszen a településkörnyezeti rendszer alkotói egymással strukturális és funkcionális egységet alkotnak.

A védett természeti területek a településkörnyezet részeként tehát olyan komplex adottságokat jelentenek a települések számára, melyek a nemzeti park igazgatóságok kezelésében vannak. Hasznosításuk, tényleges erőforrásként való felhasználásuk a területi szereplők közötti együttműködésen alapulhat. Az együttműködéssel lehetővé válik a védett területek, mint komplex erőforrások bevonása a területi folyamatokba,

létrehozva ezzel a vidéki erőforrások egy új kombinációját, ami hozzájárul az érintett települések és térségek fejlődéséhez.

A kutatás során szakértői vélemények alapján vizsgáltam, hogy a védett természeti területek milyen szerepet töltenek be az érintett települések (Hódmezővásárhely és Székkutas), illetve a kistérség gazdaságában. Ezen belül vizsgáltam a települések és azok környezetében található természeti területek között létező kapcsolatok mibenlétét és jellegét, a védett területek térségi hatásait, illetőleg az érintettek jövőre vonatkozó elképzeléseit. A mélyinterjúk során megismert szakértői vélemények kiértékelését két blokkba rendezve végeztem el: elsőként Hódmezővásárhely, majd Székkutas közigazgatási területére vonatkozóan elemeztem az önkormányzat és a védett természeti terület kezelőjének kérdéseimre adott válaszait (ld. 7. melléklet).

Az interjúkon elhangzottak összegzéseként az alábbi megállapítások és következtetések fogalmazhatók meg:

- Az önkormányzatok és a védett természeti területek kezelői közötti kapcsolatok alapvetően formálisak és a legtöbb esetben jogszabályi háttéren alapulnak (a nemzeti park igazgatóságok – NPI-ok – látják el a védett területek természetvédelmi kezelését).
- Problémák és konfliktusok előfordulnak, de nincsenek kibékíthetetlen ellentétek. A szakértői válaszok alapján a kapcsolatok semlegesnek vagy jónak mondhatók, mindez jó alap lehet az együttműködésekhez.
- Az NPI-ok területük és tevékenységük által érintett szereplőkkel egyrészt területek bérbeadójaként, szolgáltatások igénybevevőjeként és természetvédelmi kezelőként, másrészt természetvédelmi oktatás, környezeti nevelés és ismeretterjesztés, valamint az idegenforgalom, rekreáció és kutatás révén kerülnek kapcsolatba.
- A település és a védett terület együttműködésére a kistérségben csak Hódmezővásárhely és a Mártélyi TK (KNPI) esetében van néhány példa, miközben a szakértői válaszok alapján az derül ki, hogy a felek nyitottak az együttműködésre. Ezek alapján elmondható, hogy a jelenlegi körülmények és feltételek között a lehetséges és indokolt együttműködés keretei nincsenek megfelelően kihasználva.
- A települési és a természetvédelmi szakemberek véleménye szerint a személyes kapcsolatok megléte és jellege nagymértékben befolyásolja az intézményes kapcsolatokat, így az együttműködések kialakulását is. Mindez az illetékes szakemberektől nagyobb odafigyelést és több felelősségérzetet követel meg.

- A települések szakemberei egybehangzóan úgy vélik, hogy a településkörnyezetükben található védett területek egyfajta presztízst jelentenek a településüknek, illetve a kistérségnek, ami fontos momentumként értékelhető a jövőt illetően.
- A vélemények alapján elmondható, hogy a védett területek területi folyamatokra gyakorolt hatása kistérségi szinten elhanyagolható, de a települések szintjén sem jelentős. Mindezek alapján megállapítható, hogy a védett területek önmagukban, megfelelően kidolgozott a felek érdekeit figyelembe vevő, célorientált együttműködések hiányában nem tudnak fejlődést generálni. Ahhoz, hogy a védett területek jelentette lehetőségeket a települések kihasználhassák szemléletváltásra, tudatos közeledésre és aktív szerepvállalásra van szükség mindkét fél részéről.
- A védett területek funkciói a természeti és a táji értékek megőrzésén túl, az oktatási és nevelési feladatok, a pihenés és rekreáció, a kutatás szolgálata, az idegenforgalom szervezése, valamint a mezőgazdaság helyi struktúráinak megteremtése révén kiterjednek a társadalmi és gazdasági szférákra is.
- A jövőbeni együttműködések és a területhasznosítás legfontosabb területeinek a turizmust, illetve ennek preferált típusát az ökoturizmust, az oktatási-nevelési tevékenységet és a rekreáció szolgálatát (a KMNPI esetében a természetvédelmi gazdálkodás is) jelölték meg az érintettek.

4.3.3. A földhasználat változása a művelési ágak és a felszínborítás tükrében

A tájban lezajló társadalmi-gazdasági folyamatok, az emberi tevékenység, az emberi területhasználat folyamatosan alakítja a tájak szerkezetét, mintázatát, a táji sokszínűséget. A tájhasználat eredményeként, a tájban folytatott emberi tevékenységek területi lenyomataként a tájak változnak, ami leginkább a különböző területhasználati módok (mezőgazdasági földhasználat, természetvédelmi célú területhasználat stb.) megoszlásának változásában érhető tetten.

A kistérségi területhasználat fő meghatározója a kedvező agroökológiai adottságokból következő kiterjedt mezőgazdasági földhasznosítás, különösen a szántóművelés. A vizsgált időszakban a művelési ágak megoszlását a 20. táblázat tartalmazza. Az adatok szerint a kistérség földhasználatát leginkább a szántó, a gyep (rét/legelő), az erdő és a művelésből kivett területek határozzák meg, melyek a kistérség területének csaknem 99%-át tették ki.

20. táblázat: A kistérség földterületének megoszlása művelési ágak szerint (%)
(1990-2005)

Megnevezés	Szántó	Kert	Gyümölcs	Szőlő	Gyep	Mg-i terület	Erdő	Nádas	Halastó	Termőterület	Kivett	Összes terület ¹
Hódmezővásárhely	1990											
	73,80	0,33	0,49	0,21	9,44	84,28	4,00	0,24	0,02	88,54	11,46	100
Mártély	79,57	0,41	0,05	0,00	10,17	90,20	1,07	0,07	0,00	91,34	8,66	100
Mindszent	58,39	0,96	0,66	0,17	13,74	73,92	8,96	0,12	1,99	84,98	15,02	100
Székkutas	72,50	0,02	0,37	0,01	19,78	92,68	0,86	0,12	0,00	93,66	6,34	100
Kistérség	72,62	0,33	0,46	0,16	11,66	85,22	3,69	0,20	0,18	89,30	10,70	100
Hódmezővásárhely	1995											
	73,79	0,33	0,49	0,21	9,44	84,25	3,99	0,23	0,03	88,51	11,49	100
Mártély	79,57	0,41	0,05	0,00	10,17	90,20	1,07	0,07	0,00	91,34	8,66	100
Mindszent	58,39	0,96	0,66	0,17	13,74	73,92	8,96	0,12	1,99	84,98	15,02	100
Székkutas	72,50	0,02	0,37	0,01	19,78	92,68	0,86	0,12	0,00	93,66	6,34	100
Kistérség	72,61	0,33	0,46	0,16	11,65	85,21	3,69	0,19	0,19	89,28	10,72	100
Hódmezővásárhely	2000											
	73,44	0,33	0,47	0,21	9,39	83,84	4,09	0,23	0,01	88,17	11,83	100
Mártély	79,86	0,41	0,05	0,00	9,66	89,98	1,09	0,12	0,00	91,19	8,81	100
Mindszent	57,97	0,98	0,69	0,17	13,54	73,35	8,74	0,37	2,00	84,46	15,54	100
Székkutas	72,23	0,02	0,35	0,01	19,68	92,30	0,92	0,14	0,00	93,35	6,65	100
Kistérség	72,31	0,33	0,44	0,16	11,56	84,80	3,75	0,22	0,18	88,94	11,06	100
Hódmezővásárhely	2005											
	73,16	0,33	0,50	0,17	8,86	83,02	4,48	0,19	0,01	87,71	12,29	100
Mártély	79,85	0,41	0,12	0,00	9,44	89,82	1,02	0,10	0,00	90,94	9,07	100
Mindszent	60,11	0,98	0,61	0,17	10,74	72,61	8,82	0,35	2,00	83,79	16,22	100
Székkutas	72,09	0,02	0,32	0,01	19,63	92,08	0,97	0,16	0,00	93,21	6,79	100
Kistérség	72,27	0,33	0,46	0,13	10,94	84,13	4,03	0,19	0,18	88,53	11,47	100

Forrás: A Csongrád Megyei Földhivatal adatszolgáltatása alapján saját számítás és szerkesztés

¹A települések területe – Hódmezővásárhely: 48322 ha; Mártély: 4121 ha; Mindszent: 5939 ha; Székkutas: 12399 ha.

A Hódmezővásárhelyi kistérségben a vizsgált időszak alatt a települések közigazgatási területe nem változott. A művelési ágak megoszlásának változása alapján a kistérségben 1990 és 2005 között az alábbi földhasználati változások történtek:

- A szántóterület aránya 72,62%-ról 72,27%-ra csökkent, a kert és gyümölcs művelési ágak aránya nem változott, a szőlő művelési ág aránya csak igen kis mértékben 0,16%-ról 0,13%-ra (2000-2005 között) csökkent, a gyepterületek aránya 11,66%-ról 10,94%-ra csökkent, a csökkenések eredményeként a mezőgazdasági terület aránya 15 év alatt 85,22%-ról 84,13%-ra változott;
- Az erdőterület aránya 3,69%-ról 4,03%-ra nőtt, a nádas aránya igen kis mértékben csökkent 0,2%-ról 0,19%-ra, miközben a halastó területek aránya nem változott, a csökkenések és növekedések eredményeként a kistérségben a termőterület aránya 89,3%-ról 88,53%-ra, 0,77 százalékponttal csökkent;
- A művelés alól kivett terület aránya 10,7%-ról 11,47%-ra, 0,77 százalékponttal nőtt.

A kistérségi földhasználat 15 éves változásait értékelve a következők mondhatók el:

- Köszönhetően a kistérség kedvező agroökológiai adottságainak – a kiváló termesztési feltételek az intenzív szántóművelésnek kedveznek – a zömében kiváló minőségű

termőterület termelési szerkezetében a szántóművelés a meghatározó, területének csökkenése ugyan csak kis mértékben, de a vizsgált időszak folyamán tendenciózusan 0,35 százalékponttal csökkent;

- A jellemzően 5-10 AK értékű területeken folyó rét és a legelőgazdálkodás területeinek részaránya 1990 és 2005 között folyamatosan, 0,72 százalékponttal csökkent;
- Kedvező változás, hogy a vizsgált időszakban 0,34 százalékponttal növekedett az erdőterületek által elfoglalt terület aránya a kistérségben. Az erdőterületek nagysága 2005-ben 2 853 ha volt, ami az összterület (70 781 ha) 4,03%-a. A kistérség erdősültsége így messze elmarad az országos átlagtól (19,7%), de a megyei 7,7%-os értéket sem éri el. Az alacsony erdősültség elsősorban a mezőgazdasági termelés kedvező adottságaival magyarázható. Ebből adódóan a térség erdőterületeinek nagyobb hányada, $\approx 85\%$ -a, a Tisza hullámterében található;
- A legjelentősebb változás a művelés alól kivett terület arányának növekedése volt. Összességében elmondható, hogy a kistérségben növekedtek a beépített és belterületbe vont területek, melyek növekedése leginkább az infrastruktúra fejlesztésével, valamint a települések által elfoglalt terület növekedésével magyarázható.

A 20. táblázat adatai rámutatnak arra, hogy a művelési ágak aránya és azok változásának mértéke településenként jelentősen eltér, de a változások iránya is több esetben különböző. A földhasználat változásának konkrét mértékét és irányát a 21. táblázat mutatja be.

21. táblázat: A művelési ágak területének és megoszlásának változása a Hódmezővásárhelyi kistérségben (1990-2005)

Megnevezés	Szántó	Kert	Gyümölcs	Szőlő	Gyep	Mg.-i terület	Erdő	Nádas	Halastó	Termőterület	Kivett
Hódmezővásárhely	<i>hektár</i>										
	-311	-1	5	-17	-283	-607	236	-23	-7	-401	401
Mártély	12	0	3	0	-30	-15	-2	1	0	-16	17
Mindszent	102	1	-3	0	-178	-78	-8	14	1	-71	71
Székkutas	-50	1	-6	0	-19	-74	13	5	0	-56	56
Kistérség	-247	1	-1	-17	-510	-774	239	-3	-6	-544	545
Hódmezővásárhely	<i>százalékpont</i>										
	-0,64	0,00	0,01	-0,04	-0,59	-1,26	0,49	-0,05	-0,01	-0,83	0,83
Mártély	0,28	0,00	0,07	0,00	-0,73	-0,37	-0,05	0,02	0,00	-0,40	0,41
Mindszent	1,72	0,02	-0,05	0,00	-3,00	-1,31	-0,13	0,24	0,02	-1,19	1,20
Székkutas	-0,40	0,01	-0,05	0,00	-0,15	-0,60	0,10	0,04	0,00	-0,45	0,45
Kistérség	-0,35	0,00	0,00	-0,02	-0,72	-1,09	0,34	0,00	-0,01	-0,77	0,77

Forrás: A Csongrád Megyei Földhivatal adatszolgáltatása alapján saját számítás és szerkesztés

A meghatározó földhasználati módok esetében főbb eltérések a következők:

- A szántó művelési ág aránya Mártélyon mintegy 7 százalékponttal nagyobb, Mindszenten 14 százalékponttal kisebb a kistérségi átlagnál. Hódmezővásárhelyen – nagyobb mértékben, 0,64 százalékponttal – és Székkutason csökkent, míg Mindszenten – nagyobb mértékben, 1,72 százalékponttal – és Mártélyon nőtt a szántóterületek aránya.
- A gyepterületek aránya Székkutason és Mindszenten több mint 8 ill. 2 százalékponttal magasabb a kistérségi átlagnál. A gyepterületek aránya minden településen csökkent, legnagyobb mértékben Mindszenten (3 százalékponttal), legkevésbé Székkutason (0,15 százalékponttal).
- Lévéen, hogy a térség erdőterületeinek nagyobb hányada, közel 85%-a, a Tisza hullámtérében található, az erdősültség a hullámtérrel rendelkező településeken magasabb. Mindszenten az erdőterületek aránya 9% körüli, Hódmezővásárhely erdősültsége 4,5%. Ennek magyarázata, hogy a Mártélyi Tájvédelmi Körzet Hódmezővásárhely – s nem Mártély – közigazgatási területének része, azonban a TK-n kívüli településrészekben nagyon kevés a faállomány és azok sem alkotnak nagyobb összefüggő foltokat. A hullámtéri területtel nem rendelkező Mártély és Székkutas erdősültsége különösképpen alacsony, az erdősültségi mutató mindkét településen 1% körüli. Az erdőterületek Mártélyon és Mindszenten 0,05 ill. 0,13 csökkentek, Hódmezővásárhelyen és Székkutason 0,49 ill. 0,1 százalékponttal nőttek.
- A kivett területek aránya Mindszenten a legmagasabb 15%, míg Székkutason a legalacsonyabb 6,34%. Mindez alapvető összefüggésben áll a települések közigazgatási területének méretével – Székkutas területe több mint kétszerese Mindszentének – és a települések népességével – Mindszent lakosainak száma csaknem háromszorosa Székkutasénak –, amit a népsűrűség mutatója is alátámaszt. A kistérségben Mindszenten legmagasabb a népsűrűség (121 fő/km²), Székkutason pedig a legalacsonyabb (20 fő/km²). A kistérségben minden településen nőtt a művelés alól kivett területek aránya, a két városban nagyobb (Hódmezővásárhelyen 0,83, Mindszent 1,2 százalékponttal), a két községben kisebb mértékben (Mártélyon 0,41, Székkutason 0,45 százalékponttal).

A művelési ágak megoszlásának változása alapján a földhasználatban bekövetkezett változásokat értékelve, összességében elmondható, hogy a mezőgazdasági művelés alatt álló területek – főként a gyepter- és szántóterületek – nagysága és aránya csökkent, míg az

erdő és a kivett területek nagysága és aránya nőtt. Ez szántó-erdő, szántó-kivett, ill. a gyep-erdő, gyep-kivett művelési ág változásokat jelentett. A változások pontosabb nyomon követéséhez nyújthat segítséget a földhasználat felszínborítás alapján történő értékelése.

22. táblázat: A kistérség földhasználat a felszínborítás alapján (2000)

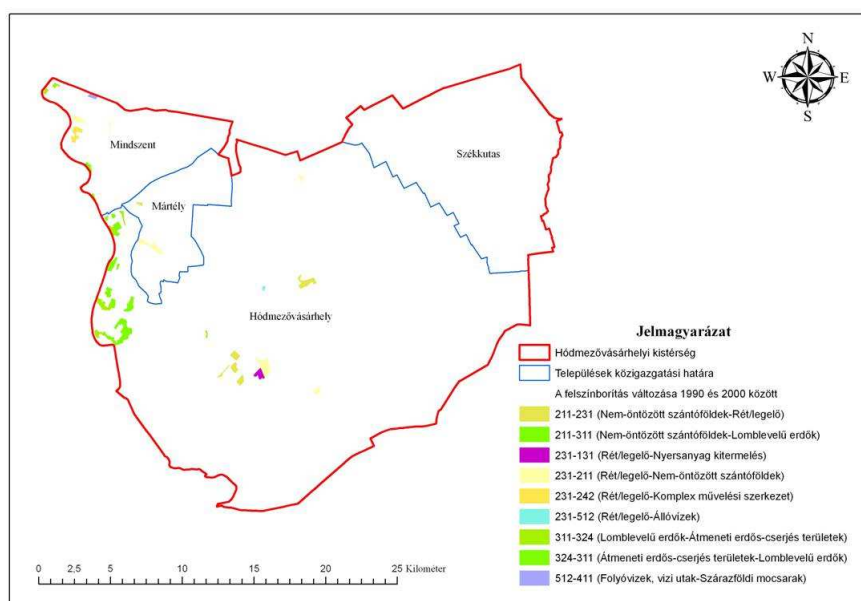
Területhasználati kategória	Megoszlás, %
Mesterséges felszín	4,7
Szántó	77,0
Gyep (rét/legelő)	3,7
Szőlő	0,1
Gyümölcsös	0,0
Erdő	4,0
Nádas	0,5
Egyéb mezőgazdasági terület	2,6
Természetközeli terület	6,7
Felszíni vizek	0,8

Forrás: A FÖMI CLC50 adatbázisa alapján saját számítás

A felszínborítottság alapján a kistérség területhasználati jellemzőit a 3. melléklet, illetve a 22. táblázat mutatja be. A kistérség területének döntő része, 83,4%-a mezőgazdasági művelés alatt áll, melynek nagy részét szántóként hasznosítják. Ebben meghatározó szerepe van a talajok termékenységének, ami igen kedvezően alakul a kistérségben (ld. talajértékszám). A táblázat adatai szerint a szántók foglalják el a kistérség területének több mint háromnegyedét, ezen belül a kis- és nagytáblás szántók a terület 32 ill. 68%-át. A mezőgazdasági tevékenységgel szorosan összefüggő, az Alföldön jellemző területhasználati formát – kisméretű földrészletek, szórt elhelyezkedésű épületek, veteményes kerttel és fákkal – jelentik a tanyák, az általuk lefedett terület aránya 1,15%. A kistérség jelentős gyepterületekkel rendelkezik, a természetes gyep aránya 6,3%, míg az intenzív hasznosítású gyep a terület 3,7%-át teszi ki. A kistérségi táj fában szegény, alacsony erdősültség jellemzi. Az erdőterületek aránya 4%, melyből a természetes erdők aránya 60%-ot meghaladó. A kert, gyümölcs és szőlő művelési ágak részaránya, igen alacsony, mindössze 0,1-0,2%. A kistérség mintegy 70 ha-os szőlőültetvénye a Csongrádi borvidék legkisebb területű részeként Hódmezővásárhely határának sósalmi részén található. Kisebb-nagyobb gyümölcsösök elszórtan találhatók a kistérségben, leginkább Hódmezővásárhelyen és Székkutason. A kistérség felszíni vizekben szegény, területének 0,8%-át borítják jellemzően természetes folyóvizek és tavak. A mesterséges tavak, halastavak területe 120 ha, az összterület 0,16%-a. A

mesterséges térszínek – települések, ipari, kereskedelmi területek, közlekedési hálózatok stb. által elfoglalt terület – aránya csaknem 5%.

Az előzőekben áttekintettem a földhasználat változását most a felszínborításban bekövetkezett változásokat vizsgálom, melyek térképi megjelenítését a 18. ábra mutatja. A földhasználatban bekövetkezett változások a felszínborítás ábrán látható változásait eredményezték. De vajon miben nyilvánulnak meg ezek a változások és milyen volumenűek voltak? A 23. táblázat a CORINE kódoknak megfelelően mutatja be az 1990-2000 között végbement felszínborítás változásokat, a változások magyarázatát és a változással érintett területek nagyságát.

Forrás: EEA Corine land cover changes (CLC1990 - CLC2000) adatbázisa alapján saját szerkesztés

18. ábra: A felszínborítás változása 1990-2000 között a kistérségben

A 18. ábrán jól látható, hogy Hódmezővásárhelyen és Mindszenten változott leginkább a felszínborítás – amit a földhasználat változása is alátámaszt –, Mártélyon alig és Székkutason egyáltalán nem változott a felszínborítás, mindez, leginkább Székkutas vonatkozásában, ellentmondásban van a földhasználat változásával, és a felszínborítás változatlansága Székkutas esetében nem is életszerű.

A táblázat adatai alapján a legjelentősebb változások az erdő-, szántó és gyepterületeket érintették. A CLC2000 felszínborítás változás adatbázisa szerint a kistérség felszínborítás változásai összesen 878 ha-os területet érintettek, ami a kistérség területének 1,2%-a. Ez az érték nagyságrendileg egybeesik a földhasználat ugyanezen időszakra vonatkozó változásaival (684 ha, a kistérség területének 0,97%-a), de

meghaladják azt, ami az adatbázis módszertannál leírt jellemzőivel van összefüggésben (átlagos pontosság: 85%).

23. táblázat: A felszínborítás változása a kistérségben (1990-2000)

Változástípus	Változás megnevezése a CORINE kódoknak megfelelően		Változás magyarázata	Változás, ha
211-231	Nem-öntözött szántóföldek	Rét/legelő	Mezőgazdaság extenzifikációja	142,62
211-311	Nem-öntözött szántóföldek	Lomblevelű erdők	Szántó területek erdősítése	35,49
231-131	Rét/legelő	Nyersanyag kitermelés	Külszíni nyersanyagkitermelés	31,41
231-211	Rét/legelő	Nem-öntözött szántóföldek	Mezőgazdaság intenzifikációja	182,50
231-242	Rét/legelő	Komplex művelési szerkezet	Gyepterület átalakulása mozaikos mezőgazdaságba	43,21
231-512	Rét/legelő	Állóvizek	Új vízfelületek	5,99
311-324	Lomblevelű erdők	Átmeneti erdős-cserjés területek	Lombos erdők kitermelése	119,12
324-311	Átmeneti erdős-cserjés területek	Lomblevelű erdők	Lombos erdők felnövekedése	303,36
512-411	Állóvizek	Szárazföldi mocsarak	Tó átalakulása vizenyős területté	14,12

Forrás: Saját szerkesztés

Megállapítható, hogy a vizsgált időszak (1990-2000, illetve -2005), rövid volta ellenére is jelentős változások – melyek 2000-2005 között felgyorsultak – zajlottak le a kistérség földhasználatában, melyek a művelési ágak és a felszínborítás változásaiban érhetők tetten. Mindenképpen kedvező változásként kell értékelni az erdőterületek növekedését, ugyanakkor a művelés alól kivett területek növekedése – összefüggésben az infrastruktúra fejlesztésével, valamint a települések által elfoglalt terület növekedésével – gondos tájtervezés és tájrendezés hiányában tájhasználati konfliktusokhoz vezethet. Tájhasználati szempontból a földhasználat változásának pozitív eredményeként nőtt az erdők és természetközeli területek, a vizenyős területek és a vízfelületek aránya. Ugyancsak kedvező változásként értékelhető a mezőgazdaság extenzifikációja.

4.4. A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben

A területfejlesztésről és a területrendezésről szóló törvény szerint a kistérség a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszer összessége alapján lehatárolható területfejlesztési-statisztikai egység. A Hódmezővásárhelyi kistérség

településföldrajzi értelemben két falut (Mártély és Székkutas, melyek jogi-közigazgatási szempontból községek) és két várost (Hódmezővásárhely megyei jogú város, Mindszent város) foglal magában. Az egyes településeket nemcsak népességük száma különbözteti meg egymástól, mivel az eltérés, a „nem azonosság” sok más szempontból is megközelíthető, mint például az általuk ellátott funkciók sokszínűsége és szintje alapján. A város-falu fogalompár tartalmát legegyszerűbben a települési funkciók oldaláról határozhatjuk meg. Településföldrajzi értelemben falunak tekinthető az a település, amely részben vagy egészben csak alapfunkciókkal rendelkezik, míg város az a település, amely központi funkciókkal rendelkezik és ezekkel nemcsak saját lakóinak szükségleteit elégíti ki, hanem környéke településeit is. A város és vidéke közötti térkapcsolatok tehát az eltérő hierarchiaszintű települések közötti funkcionális kapcsolatok térben és időben meghatározott viszonyrendszereként értelmezhetők.

A Hódmezővásárhelyi kistérség településeire elvégzett funkcióvizsgálat során központi, és helyi szerepköröket ellátó intézmények jelenlétét, valamint a kiválasztott intézmények előfordulásának gyakoriságát vettem számba. A vizsgálat során 64 intézmény kistérségi jelenlétét vettem figyelembe. Az intézményeket az általuk ellátott feladatköröknek megfelelően csoportosítottam. Ennek megfelelően hét intézményi csoportot alakítottam ki: (1) igazságszolgáltatás és rendvédelem, (2) oktatás és kultúra, (3) egészségügyi és szociális ellátás, (4) szabadidő és sport, (5) kereskedelem és vendéglátás, (6) közigazgatás, hatóságok és hivatalok, (7) vállalkozások, pénzügyintézetek és gazdasági kamarák. A kistérség településeinek intézményi ellátottságára vonatkozó adatait a 24. táblázatban foglaltam össze. A táblázatban feltüntettem az egyes intézmények települési jelenlétét (1) és zárójelben az intézmények előfordulási gyakoriságát. A táblázat jól mutatja, hogy a kistérség legnépesebb települése, Hódmezővásárhely (47 201 fő), valamennyi vizsgálatba vont intézménnyel rendelkezik. A 6 826 lakosú Mindszent – a kistérség másik városa – kevesebb, mint feleannyi, összesen 30 vizsgált intézménynek ad otthont. A kistérség két faluja, Mártély (1 352 fő) és Székkutas (2 396 fő) 15 és 17 vizsgált intézménnyel rendelkezik. Az előbbiekről rámutatnak a lakosságszám és a települési funkciók száma közötti összefüggésre, melyet tovább árnyal az egyes intézmények igénybevételének gyakorisága.

Az igazságszolgáltatási és rendvédelmi feladatköröket ellátó intézmények csoportjában három intézmény települési jelenlétét vettem figyelembe. Mindhárom intézmény székhelyét és illetékeségi területét, így azok települési, kistérségi jelenlétét is törvény

szabályozza. Mindhárom intézmény (bíróház, ügyészség, rendőrkapitányság) székhelye Hódmezővásárhely és illetékességi területe a kistérség.

24. táblázat: Intézményi ellátottság és előfordulási gyakoriság a kistérségben

Intézmény	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas
Igazságszolgáltatás és rendvédelem				
- Városi bíróság	1 (1)			
- Városi ügyészség	1 (1)			
- Rendőrkapitányság	1 (1)	1 (1)	1 (1)	
Oktatás és kultúra				
- Óvoda	1 (21)	1 (1)	1 (2)	1 (1)
- Általános iskola	1 (10)	1 (1)	1 (1)	1 (1)
- Szakközépiskola	1 (5)			
- Gimnázium	1 (4)		1 (1)	
- Felsőoktatási intézmény	1 (1)			
- Könyvtár	1 (25)	1 (1)	1 (1)	1 (1)
- Művelődési ház	1 (1)	1 (1)	1 (1)	1 (1)
- Művelődési központ	1 (1)			
- Muzeális intézmény	1 (5)		1 (1)	1 (2)
- Levéltár	1 (1)			
Egészségügyi és szociális ellátás				
- Kórház	1 (1)			
- Háziorvosi ügyelet	1 (1)			
- Mentőállomás	1 (1)			
- Gyógyszertár	1 (10)	1 (1)	1 (2)	1 (1)
- Ügyeletes gyógyszertár	1 (1)			
- Családsegítő szolgálat	1 (1)		1 (1)	
- Bölcsőde	1 (3)		1 (1)	
- Nappali ellátást nyújtó idősek klubja	1 (4)	1 (1)	1 (1)	1 (1)
- Idősek otthona	1 (1)		1 (1)	
Szabadidő és sport				
- Filmszínház	1 (1)			
- Körzeti tévé és rádió stúdió	1 (1)			
- Termál- és gyógyfürdő	1 (1)			
- Sportuszoda	1 (1)			
- Sportcsarnok	1 (1)		1 (1)	
Kereskedelem és vendéglátás				
- Élelmiszerbolt*	1 (118)	1 (4)	1 (19)	1 (9)
- Elektromos háztartásicikk-szaküzlet*	1 (27)		1 (1)	1 (1)
- Cipő-, bőrárusüzlet*	1 (17)		1 (2)	
- Iparcikk üzlet*	1 (16)		1 (2)	1 (1)
- Ruházati szaküzlet*	1 (94)		1 (8)	1 (3)
- Textilszaküzlet*	1 (14)		1 (1)	
- Hipermarket	1 (2)			
- Autó márkakereskedés	1 (7)			
- Gépjármű kölcsönzőhely*	1 (4)			
- Hotel	1 (3)			
- Panzió	1 (4)	1 (1)		
- Étterem	1 (15)	1 (1)	1 (2)	1 (1)
- Utazási iroda	1 (1)			
- Tourinform-iroda	1 (1)			
Közigazgatás, hatóságok és hivatalok				
- Okmányiroda	1 (1)		1 (1)	
- Gyámhivatal	1 (1)		1 (1)	
- Építésügyi hatóság	1 (1)		1 (1)	
- Földhivatal	1 (1)			
- Közjegyző	1 (2)			
- Növény- és Talajvédelmi Igazgatóság	1 (1)			
- Kerületi főállatorvos	1 (1)			
- Falugazdász Iroda	1 (1)			
- NAV kirendeltség	1 (1)			
- ANTSZ városi intézete	1 (1)			
- Munkaügyi Központ ügyfélszolgálat	1 (1)			
- Helyi Vidékfejlesztési Iroda	1 (1)			
- Tűzoltóság	1 (1)			
- Postahivatal	1 (5)	1 (1)	1 (1)	1 (1)

24. táblázat (folytatás): Intézményi ellátottság és előfordulási gyakoriság a Hódmezővásárhelyi kistérség településein

Intézmény	Hódmezővásárhely	Mártély	Mindszent	Székkutas
Vállalkozások, pénzintézetek és gazdasági kamarák				
- 250-nél több főt foglalkoztató vállalkozás*	1 (6)			
- 50-249 főt foglalkoztató vállalkozás*	1 (25)		1 (1)	1 (1)
- 20-49 főt foglalkoztató vállalkozás*	1 (59)	1 (1)	1 (2)	
- 10-19 főt foglalkoztató vállalkozás*	1 (87)	1 (4)	1 (12)	
- 1-9 főt foglalkoztató vállalkozás*	1 (2803)	1 (81)	1 (317)	1 (94)
- Ipari park	1 (1)			
- Bank, takarékszövetkezet	1 (9)	1 (1)	1 (3)	1 (1)
- Csongrád Megyei Agrárkamara (Információs Pont)	1 (1)		1 (1)	1 (1)
- Csongrád Megyei Kereskedelmi és Iparkamara (Képviselői Iroda)	1 (1)			
Intézmények összesen	64	15	30	17

Forrás: Saját adatgyűjtés alapján saját szerkesztés (a *-gal jelölt intézményekre vonatkozó információk a TeIR adatbázisából származnak).

Megjegyzés: 1 az adott intézmény települési jelenlétét mutatja, a zárójelben szereplő szám pedig az adott intézmény előfordulási gyakoriságát jelzi.

Rendőri szerv a székhelyen kívül két településen található: Mindszenten rendőrőrs, Mártyélyon körzeti megbízott működik, amelyek felettes szerve a kistérség székhelyén található rendőrkapitányság.

Az oktatási és kulturális szolgáltatásokat nyújtó intézmények csoportjában tíz intézmény jelenlétét vizsgáltam. Első körben a hierarchikusan egymásra épülő oktatási intézmények (óvoda → általános iskola → középiskola (szakközépiskola, gimnázium) → felsőoktatási intézmény) jelenlétét és előfordulási gyakoriságát vettem számba. Az oktatási intézmények hierarchikus láncának elején lévő intézmények (óvoda, általános iskola) mind a négy kistérségi településen fellelhetők, lévén, hogy ezen intézmények igénybevétele gyakori, így fenntartásukhoz falusi méretű lakosságszám is elegendő. Nagy különbség adódik azonban az előfordulásuk gyakoriságában (legtöbb Hódmezővásárhelyen – 21, illetve 10 –, míg a falvakban csak egyet-egyet találunk). Szakközépiskola csak a centrumtelepülésen, míg gimnázium Mindszenten is található. Felsőoktatási intézménnyel csak Hódmezővásárhely rendelkezik. A közép- és felsőfokú oktatási intézmények (oktatási) vonzáskörzete túlterjed a kistérség határain is, így azok más térségekben található településeket is ellátnak szolgáltatásaikkal. Települési könyvtár minden településen található, ugyanakkor jelentős különbség van az egyes könyvtárak könyvállománya és az egyes települési könyvtárak beiratkozott olvasóinak száma között. Művelődési ház („kulturális ház”, művelődési otthon) szintén minden településen található, melyek a helyi lakosság számára biztosítanak kulturális szolgáltatásokat. Művelődési központ – mely a helyi lakosság kulturális szükségleteinek

kielégítésén túl más településeknek is nyújt kulturális szolgáltatásokat – azonban csak Hódmezővásárhelyen található. Muzeális intézmény – Mártély kivételével – a kistérség három településén van jelen. Mindszenten (helytörténeti gyűjtemény) és Székkutason (falumúzeum, Hugo Hartung emlékszoba) helyi jelentőségű gyűjtemények és kiállítóhelyek találhatók, míg Hódmezővásárhelyen több múzeumi szakágat felölelő gyűjtőkörrel és gyűjtőterülettel rendelkező muzeális intézmények találhatók. A kistérségben működik a Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi fióklevéltára, mely a köziratok megőrzését és rendszerezését végzi a településen.

Az egészségügyi és szociális ellátást nyújtó intézmények csoportjában kilenc intézmény kistérségi jelenlétét vizsgáltam. A teljes palettával Hódmezővásárhely rendelkezik, Mindszenten öt, Mártélyon és Székkutason két-két intézmény jelenlétét regisztráltam. Minden településen igénybe vehető gyógyszertár és nappali ellátást nyújtó idősek klubja. A vizsgált intézmények másik csoportja csak a városokban van jelen, így azok a kistérség falvainak is szolgáltatást nyújtanak. Kórház, központi orvosi ügyelet, mentőállomás és ügyeletes gyógyszertár csak a centrumtelepülésen működik, így ezen intézmények a kistérség valamennyi települése számára biztosítják a szolgáltatásokhoz való hozzáférést.

A szabadidős és sporttevékenységek csoportjában öt intézményt vettem számba, melyek sajátossága, hogy csak a kistérség városaiban hozzáférhetők. Sportcsarnok Mindszenten is megtalálható, de mozi, körzeti tévé és rádió stúdió, termál- és gyógyfürdő, valamint sportuszoda csak Hódmezővásárhelyen működik. Ennek megfelelően a kistérség falvainak valamennyi, itt felsorolt intézmény által nyújtott szolgáltatást városi intézmények nyújtják. Filmszínház, a termál- és gyógyfürdő, valamint a sportuszoda szolgáltatásainak igénybevételéhez a kistérség határain belül a mindszentieknek is Vásárhelyre kell menniük, a TV és rádió stúdió adásai pedig az „éteren”, illetőleg kábelen keresztül jutnak el a kistérség valamennyi lakójához, ha arra igényt tartanak.

A kereskedelemhez és vendéglátáshoz kapcsolódóan tizennégy intézmény kistérségben való jelenlétét vizsgáltam. A tizennégy intézményből Vásárhelyen valamennyi, Mindszenten hét, Székkutason öt, Mártélyon három intézmény van jelen. Minden településen található élelmiszerbolt és étterem, melyek előfordulási gyakorisága falu-város, illetve a centrumtelepülés és a kistérség többi települése viszonylatban jelenősen különbözik. Hipermarket, autó márkakereskedés, autókölcsönző, szálloda, utazási ügynökség és Tourinform-iroda csak Hódmezővásárhelyen működik, így ezen

intézmények nyújtotta szolgáltatások kistérségen belüli igénybevételére a centrumtelepülésen van lehetőség.

A közigazgatási hivatalok, hatóságok és hivatalok csoportjában tizennégy intézményt vettem számba. Ezen intézmények közül nyolc esetben (okmányiroda, gyámhivatal, építésügyi hatóság, földhivatal, köjegyző, ÁNTSZ városi intézet, munkaügyi kirendeltség, tűzoltóság) jogszabály határozza meg az egyes intézmények székhelyét és illetékességi területét. Mindszent, az előbb felsoroltak közül három esetben (okmányiroda, gyámhivatal, építésügyi hatóság) saját településén önállóan látja el az intézmények működésével kapcsolatos hatósági feladatokat. Más esetekben Mindszent is része a Hódmezővásárhelyen található intézmények illetékességi területének. A Csongrád Megyei Kormányhivatal három vizsgált területi szervének (Növény- és Talajvédelmi Igazgatóság (NTI), kerületi Főállatorvos, Falugazdász Iroda) kijelölése és illetékességi területük meghatározása a hivatal szervezeti és működési szabályzatában történik. Ennek megfelelően az előbbi intézmények székhelye Hódmezővásárhely, illetékességi területük lefedi a kistérséget, az NTI esetében a megyét is, lévén, hogy megyei szakigazgatási szerv. Hasonló a helyzet a NAV hódmezővásárhelyi kirendeltsége esetében is, ahol a Dél-alföldi Regionális Adó Főigazgatóság szervezeti és működési szabályzata határozza meg az ügyfélszolgálat székhelyét (Vásárhely) és illetékességi területét (Hódmezővásárhelyi kistérség). Bár a vidékfejlesztési miniszter 1/2010. (VI. 30.) VM rendelete 2010. július 1-vel felfüggesztette a Helyi Vidékfejlesztési Irodák (HVI) működését, a jelzett dátumig egy Hódmezővásárhelyen működő alapítvány látta el az iroda üzemeltetését, ami kistérségi szinten végezte tevékenységét. A hivatalok közül a posta az egyetlen olyan intézmény, amely mind a négy kistérségi településen megtalálható, így igénybevételük helyben megoldható.

A vállalkozások, pénzintézetek és gazdasági kamarák területén kilenc intézmény jelenlétét vizsgáltam. A munkahelyek fontos szerepet játszanak a települések és térségek népességeltartó és népességmegtartó képességének fenntartásában, hiszen a munkajövedelmek biztosításán keresztül nagymértékben meghatározzák a lakosság szükségleteinek kielégítését a különböző javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség révén. A vállalkozásokat foglalkoztatottsági kategóriánként számba véve rögtön szembetűnik, hogy 250-nél több főt foglalkoztató nagyvállalatok csak a kistérség székhelyén működnek. Középvállalkozások Vásárhelyen kívül egy-egy esetben működnek Mindszenten és Székkutasán. A 10-49 főt foglalkoztató kisvállalkozások csak Székkutasán nincsenek. Mikrovállalkozások mind a négy

településen működnek. A különböző méretkategóriákba tartozó vállalkozások előfordulási gyakorisága alapján Hódmezővásárhely gazdasága rendelkezik a legjelentősebb foglalkoztatási potenciállal, melynek révén munkaerővonzást gyakorol a kistérség településeire. Sajnos Mindszent helyi gazdaságának gyengeségei miatt nem tölti be ezt a szerepkört, és a lakosság egy jelentős részének, a falvakban élőkhez hasonlóan más településen kell munkát keresniük. A gazdaság fejlesztését és szervezését segítő intézmények (ipari park, gazdasági kamarák: Csongrád Megyei Agrárkamara kistérségi szervezetei és a Csongrád Megyei Kereskedelmi és Iparkamara Hódmezővásárhelyi Képviselői Irodája) az agrárkamarai információs pontok kivételével, amelyek Mindszenten, Székkutason és Vásárhelyen hozzáférhetők, a centrumtelepülésen találhatók. Minden településen működik azonban bankfiók, takarékszövetkezet vagy takarékszövetkezeti fiók, így a pénzügyek intézése településenként helyben megoldható.

4.4.1. Az SZTE MFK szerepe és hatásai

A kistérség településinek funkcióvizsgálata során az oktatási és kulturális szolgáltatásokat nyújtó intézmények között vettem számba a tudás- és ismeretközlés hálózatának részeként működő Szegedi Tudományegyetem Mezőgazdasági Főiskolai Karát (továbbiakban: SZTE MFK; mai megnevezése SZTE Mezőgazdasági Kar). Az SZTE MFK mint városi intézmény, a Hódmezővásárhelyi kistérség intézményi infrastruktúrájának eleme, és mint a kistérség gazdaságának egyik erőforrása lehetővé teszi a centrumtelepülés számára a felsőoktatás funkciójának ellátását, befolyásolva ezzel a település, a kistérség, illetve az oktatási vonzáskörzet humán erőforrásainak képzettségét és egyéb minőségi jellemzőit.

Rechnitzer és Smahó (2005) szerint a humán erőforrásokat befolyásoló területi tényezők négy csoportba sorolhatók: emberi tényezők, életminőség, tudás- és ismeretközlés hálózata és a településhálózat. Az egyik ilyen csoport tehát a tudás- és ismeretközlés, átadás hálózata, melybe a különböző szintű – általános, közép- és felsőfokú – iskolai képzés, a kutatás-fejlesztés, valamint azok intézményei, szakemberei tartoznak, melyek jelenléte döntő a települések és térségek humán erőforrásainak alakításában.

Az SZTE MFK által ellátott funkciók (oktatás, képzés; K+F; szaktanácsadás) közül az oktatási tevékenység térségi hatásaival foglalkoztam. A SZTE MFK térségi szerepköre

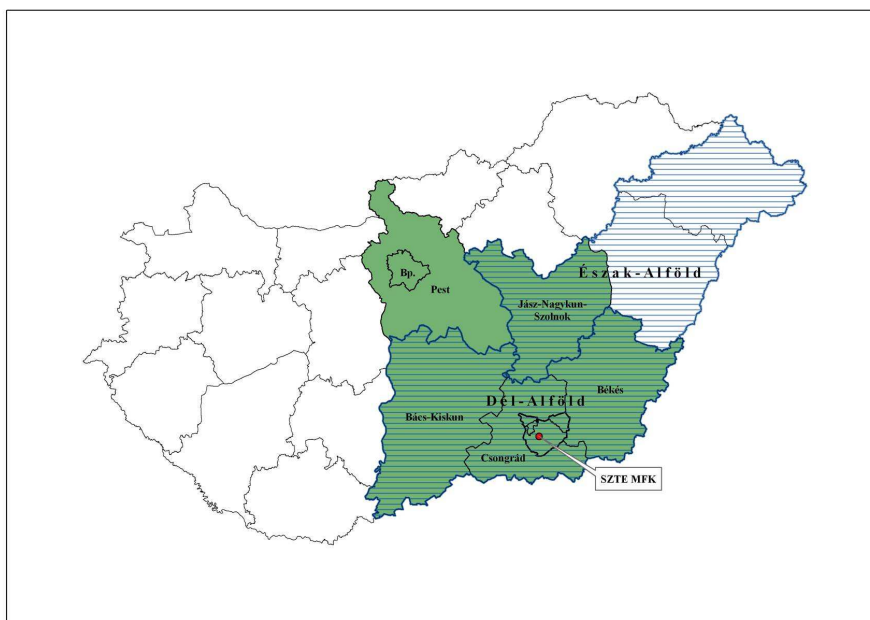
kapcsán két fontos tényezőt kell kiemelni. Egyik, hogy továbbtanulási lehetőséget biztosít a térségben, illetve a Kar oktatási vonzáskörzetében élő mezőgazdaság iránt érdeklődőknek. Másrészt az oktatási tevékenység eredményeként szakemberekkel látja el a térség és az oktatási vonzáskörzetbe tartozó területek gazdaságát.

A kutatás első lépéseként megvizsgáltam a végzett hallgatók végzés előtti állandó lakhelyének regionális megoszlását a régiók és a megyék szintjén⁹. A vizsgálatból kiderül, hogy mindhárom tagozat esetében a Dél-alföldi régióból származott a végzett hallgatók döntő többsége, összességében 57,7%-a. A második legjelentősebb régió az Észak-Alföld, onnan származott a hallgatók 13,5%-a, tagozatonként közel azonos arányban (N: 14,2%; L: 12,3%; T: 14,5%). Az előbbieket alapján a két régió együttes részesedése a végzett hallgatók származását illetően 71,2%, ami azt jelenti, hogy az SZTE MFK oktatási vonzáskörzete leginkább a két alföldi régióra terjed ki (19. ábra). Ebben fontos szerepet játszhat, hogy a két régióban a mezőgazdaság fontos ága a térség gazdaságának, hiszen az ágazat az országos átlagot jóval meghaladó mértékben járul hozzá a területi GDP előállításához, másrészt mindkét régióban az országos átlagot meghaladó az agrárfoglalkoztatottság mértéke. Érdekes, hogy a Nyugat-dunántúli régióból érkezett hallgatók részaránya nem éri el a külföldi hallgatók egyébként is alacsony részarányát. Véleményem szerint mindez leginkább a távolsággal, illetve a térségben található agrár-felsőoktatási intézmények (Mosonmagyaróvár, Keszthely) jelenlétével magyarázható. Szintén érdekes jelenség a Központi régió és azon belül is Budapest viszonylagosan magas aránya (8 illetve 3,9%). Ezzel kapcsolatosan érdemes kiemelni, hogy ebből a térségből elsősorban a levelező (9,4%) és a távoktatási tagozaton (12%) volt magasabb a végzett hallgatók aránya. A végzett hallgatók végzés előtti lakhelyének régiószintű vizsgálata további érdekességre mutatott rá. A két legjelentősebb hallgatót adó alföldi régióon kívülről átlagosan a végzettek 28,8%-a érkezett. Ehhez hasonló értéket kaptam a nappali (27,9%) és a levelező (27,5%) tagozatra is. A távoktatási tagozat esetében azonban az átlagos mértéket mintegy 10 százalékponttal meghaladó értéket (38,4%) regisztráltam, ami kifejezi a távoktatásos hallgatók nagyobb mobilitását. Mindez azt jelenti, hogy a távoktatási tagozaton 2001-2005 között végzett hallgatók nagyobb arányban érkeztek a fő vonzáskörzetet adó

⁹ Megjegyzés: a 2001 és 2005 közötti öt évben a főiskolai képzés három tagozatán összesen (Ö) 852 hallgató végzett, melyből 12 fő magyarjű külföldi állampolgár volt. Nappali tagozaton (N) 459 fő (a külföldi állampolgárok mindegyike e tagozaton végzett), levelező tagozaton (L) 310 fő és távoktatási tagozaton (T) 83 fő szerzett agrármérnöki diplomát. A 12 határon túli magyar diákból 11-en Vajdaságból, egy fő pedig Felvidékről érkezett az MFK-ra.

régiókon kívülről. Ebben véleményem szerint meghatározó szerepet játszik a távoktatási tagozat képzési rendszere, ami lehetőséget ad a hallgatóknak arra, hogy nagyobb távolságból, akár család és munka mellett is folytathassák tanulmányaikat a Karon.

A régiókat követően a megyék szintjén vizsgáltam a végzett hallgatók lakóhely szerinti megoszlását, Budapesttel és külfölddel együtt. Az eredmények tanúsága szerint a Dél-alföldi régió mindhárom megyéjének részaránya kimagaslik a megyék rangsorában (Békés megye: 12,8%; Bács-Kiskun megye: 9,3%; Csongrád megye: 35,7%). A dél-alföldi megyék mellett egyedül Jász-Nagykun-Szolnok megye részesedése (8,2%) haladja meg az 5%-ot, azonban Budapestet és Pest megyét együtt véve 8%-os részesedést kapunk, ami éppen csak alatta marad Jász-Nagykun-Szolnok megye részesedésének.

Forrás: Saját szerkesztés

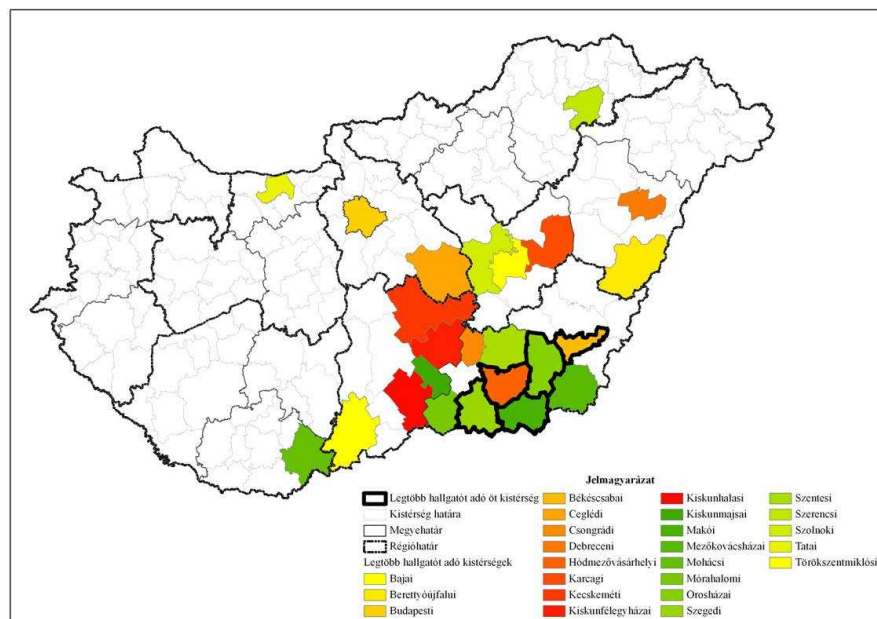
19. ábra. Az SZTE MFK fő oktatási vonzáskörzete a régiók és a megyék szintjén

Az előbbieknél megfelelően a végzett hallgatók lakóhelyének megyei szintű vizsgálata alapján az SZTE MFK oktatási vonzáskörzete módosul, hiszen az előbbi öt megye Budapesttel együtt a végzett hallgatók lakhelyének 73,9%-át adja (19. ábra). Nappali tagozaton 72,5%, levelező tagozaton 77,1% és távoktatási tagozaton 69,9%, ami szintén rámutat a tagozatok közötti különbségre a hallgatók származását illetően. Az előbbi számok még elgondolkodtatóbbak, ha figyelembe vesszük, hogy a levelező tagozaton nem volt hallgató Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből és külföldről, távoktatási tagozatra pedig Veszprém és Zala megyéből, valamint külföldről sem érkezett hallgató. Mindez

rámutat a területi folyamatok nagyobb területi egységek vizsgálatánál tapasztalható összevonási információvesztésre.

A megyei szintű vizsgálat többek között arra is rámutat, hogy miért olyan alacsony a Nyugat-dunántúli régió részesedése a végzett hallgatók származását illetően. Ennek legfőbb oka, hogy Győr-Moson-Sopron és Vas megye egyáltalán nincs rajta a Kar oktatási vonzáskörzetének térképén, ugyanis egyetlen hallgató sem érkezett a Karra az előbbi megyékből. Ehhez járul hozzá, hogy Zala megyéből a végzettek mindössze 0,2%-a (2 fő) származott.

A kutatás második lépésében a végzett hallgatók lakóhelyének kistérségenkénti megoszlását vizsgáltam (20. ábra). A kistérségi szintű elemzés még inkább alátámasztja a nagyobb területi egységek vizsgálatánál tapasztalható összevonási információvesztést és rámutat arra, hogy az összefüggések, illetve a területi különbségek sokszor finom szerkezetűek és csak kistérségi keretben írhatók le. A vizsgált időszakban (figyelmen kívül hagyva a külföldről érkezetteket) 100 kistérségben volt lakhelye a Karon végzeteknek.

Forrás: Saját szerkesztés

20. ábra. A végzett hallgatók lakóhelyének kistérségek szerinti megoszlása

Az ábrán azt a 24 kistérséget tüntettem fel, melyből a legtöbb végzett hallgató (70,8%) érkezett az SZTE MFK-ra. Mindez újfent módosítja a Kar oktatási vonzáskörzetének térségi kiterjedését. A vizsgálat eredményeként sikerült pontosabban lehatárolni a Kar hatásának lehetséges színtereit és egy jellemzően Csongrád és Békés megyei

érintettséget feltárni, ugyanis a végzettek 38%-a e két megye kilenc kistérségéből érkezett. Az ábrán, vastagon szedett sötét határvonallal jelöltem azt az öt kistérséget (Békéscsabai, Hódmezővásárhelyi, Makói, Orosházai és Szegedi), melyből a végzett hallgatók legnagyobb hányada, 35,9%-a (N: 36,1%; L: 36,1%; T: 33,6%), tehát többen mint Csongrád megyéből, érkezett. Érdekes, hogy a Kar oktatási vonzáskörzetébe tartozó két legjelentősebb, Hódmezővásárhelyi és Szegedi kistérségből a végzettek 11,2–11,2%-a (95–95 fő) érkezett. Szintén a tagozatok közötti különbségre hívja fel a figyelmet, hogy a nappali tagozaton végzett 459 hallgató (ebből 12 fő külföldi) 84 (+ külföld), a levelező tagozaton végzett 310 hallgató 72, míg a távoktatási tagozaton végzett 83 hallgató 38 kistérségből származott. Mindezt tovább árnyalja, hogy a hallgatók származását tekintve a 2%-ot elérő, illetve azt meghaladó részesedésű kistérségek száma a nappali tagozaton 9 (+ külföld), levelező tagozaton 12, távoktatási tagozaton pedig 16. Külfölddel együtt az előbbi kistérségekből származott a megfelelő tagozatok hallgatóinak 50,8, 61 és 73,5 százaléka. Érdekességgéppen jegyzem meg, hogy mindössze öt, a 20. ábrán vastag határvonallal jelzett kistérségből volt mindhárom tagozaton hallgató.

A kutatás harmadik lépésében azt vizsgáltam, hogy mi történt (elszármazott(?), dolgozik(?) stb.) a Hódmezővásárhelyi kistérségből érkezett végzett hallgatókkal, hiszen az SZT MFK valós hatása az ő térségi jelenlétüktől és tevékenységüktől függ. A vizsgálat során a következő eredményeket kaptam: a végzettek 81,1%-a a kistérségben maradt, akiknek 65,3%-a dolgozik, 35,8%-uk az agrobiznisz valamely szférájában, 29,5%-uk pedig egyéb nem-agrár területen.

4.5. Egyéb erőforrások vizsgálata

A Hódmezővásárhelyi kistérség gazdasága egyéb erőforrásainak vizsgálata során két meghatározó erőforrás tanulmányozására fókuszálok. Először az első Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) operatív programjai által 2004-2006 közötti időszakban nyújtott támogatások területi allokációját, ezen keresztül a kistérség és annak települései forrásabszorpciók képességét vizsgálom. A Fehér-féle erőforrás osztályozásnak megfelelően a területi szereplők által a vidékgazdaság működése és fejlesztése során elnyert és felhasznált támogatások az egyéb erőforrások között a pénzügyi erőforrásokon belül vehetők számba.

Ezt követően a kistérség nonprofit szektorának elemzésével foglalkozom. A szektort alkotó civil (nonprofit) szervezetek, mint az állampolgárok önkéntes szerveződéseik funkcióik révén jelentős szerepet játszanak a területi folyamatok alakításában. A helyi közösségeket képviselve érdekeltek a helyi gazdaság és társadalom fejlődésének előmozdításában, továbbá ehhez szorosan kapcsolódva a helyi erőforrások működtetésében és fenntartható használatában. Jelentős társadalomszervező és érdekérvényesítő képességük által pedig maguk is helyi erőforrások.

4.5.1. Az első Nemzeti Fejlesztési Terv támogatásainak vizsgálata

A kistérségbe 2004-2006 közötti időszakban az NFT I. keretén belül mintegy 3,6 Mrd Ft támogatás érkezett. A települések közül a legnagyobb összegű támogatást Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város részére ítélték meg, melyet a másik három település nagyságrenddel, illetve nagyságrendekkel kisebb támogatásai követnek. A 25. táblázatból kitűnik, hogy a kistérségbe érkező támogatások jelentős része (91,3%-a) a kistérség központját, Hódmezővásárhelyt érintik. Ez az arány jóval felülmúlja Vásárhely részesedését a kistérség területéből (68%) és annak népességéből (81%). Mindez rámutat a kistérségbe érkezett támogatások erős koncentrációjára, Vásárhely többi települést jóval meghaladó forrásabszorpciós képességére.

25. táblázat: A támogatások megoszlása a kistérségben

Területi egység	Támogatás összege (Ft)	Támogatások megoszlása (%)	Egy főre jutó támogatás (Ft/fő)
Hódmezővásárhely	3 263 403 280	91,3	68 239
Mártély	164 679 221	4,6	125 709
Mindszent	94 658 141	2,6	12 498
Székkutas	51 163 703	1,4	20 523
Hódmezővásárhelyi kistérség	3 573 904 345	100	60 370

Forrás: A TeIR adatbázisa alapján saját számítás

Az egy főre jutó támogatások tekintetében változik az abszolút összegben felállított települési sorrend. A fajlagos értékeket vizsgálva a második legmagasabb összegű támogatást elnyerő, a kistérség legkevesebb állandó népességű (1310 fő) települése, Mártély esetében kaptam az egy főre jutó támogatások legmagasabb értékét: 125 709 Ft/fő. Ez az érték jóval meghaladja az egy főre jutó támogatások dél-alföldi összegét (73701 Ft, Gordos, 2007). Vásárhely, Mindszent és Székkutas fajlagos adatai, valamint

a kistérségi átlag az előbbi érték alatt maradnak. Ebből a szempontból a kistérség másik városa, Mindszent és Székkutas emelendő ki, hiszen e két településen nemcsak a régiós, hanem a kistérségi átlagtól is jelentősen elmaradnak a fajlagos támogatási értékek. Az előbbieket felhívják a figyelmet a kistérség, de főként az említett települések támogatásvonzó képességének hiányára, illetve gyengeségeire, ami hátráltathatja, visszavetheti a települések és a kistérség társadalmi-gazdasági fejlődését.

Az egyes operatív programokat, mint támogatási csoportokat külön-külön vizsgálva (26. táblázat) rögtön kitűnik, hogy a kistérségben a KIOP egyetlen támogatási rendszere, illetve prioritása mentén sem volt elnyert támogatás a vizsgált időszakban. Ehhez kapcsolódóan jegyzem meg, hogy beadott pályázat sem volt a KIOP pályázati rendszereibe.

Az AVOP keretében érkezett a legnagyobb összegű támogatás a kistérségbe – 79 beadottból – 47 nyertes pályázat finanszírozásán keresztül. Az kistérség agrár- és vidékfejlesztési támogatásainak 84,7%-át (39 projektet, a projektek 83%-át) Hódmezővásárhely részére ítélték meg. Az egy főre jutó támogatás tekintetében Mártély áll a rangsor élén 86 396 forinttal, amit Vásárhely (25 441 Ft/fő), Székkutas (11 156 Ft/fő) és Mindszent (10 468 Ft/fő) követ. A kistérségi átlag: 24 273 Ft/fő.

26. táblázat: A támogatások megoszlása a kistérségben operatív programok szerint

Területi egység	AVOP	GVOP	HEFOP	KIOP	ROP
	Támogatás (e Ft)				
Hódmezővásárhely	1 216 684	1 009 524	508 582	0	528 614
Mártély	113 179	500	51 000	0	0
Mindszent	79 288	15 371	0	0	0
Székkutas	27 811	23 352	0	0	0
Hódmezővásárhelyi kistérség	1 436 962	1 048 747	559 582	0	528 614
	Támogatások értékének megoszlása (%) és a támogatott projektek száma (x)				
Hódmezővásárhely	84,7 (39)	96,3 (73)	90,9 (15)	0,0 (0)	100 (3)
Mártély	7,9 (3)	0,0 (1)	9,1 (1)	0,0 (0)	0,0 (0)
Mindszent	5,5 (4)	1,5 (4)	0,0 (0)	0,0 (0)	0,0 (0)
Székkutas	1,9 (1)	2,2 (1)	0,0 (0)	0,0 (0)	0,0 (0)
Hódmezővásárhelyi kistérség	100 (47)	100 (79)	100 (16)	0 (0)	100 (3)

Forrás: A TeIR adatbázisa alapján saját számítás

Megjegyzés: A zárójelben szereplő szám az adott OP-n belül támogatott projektek számát jelzi.

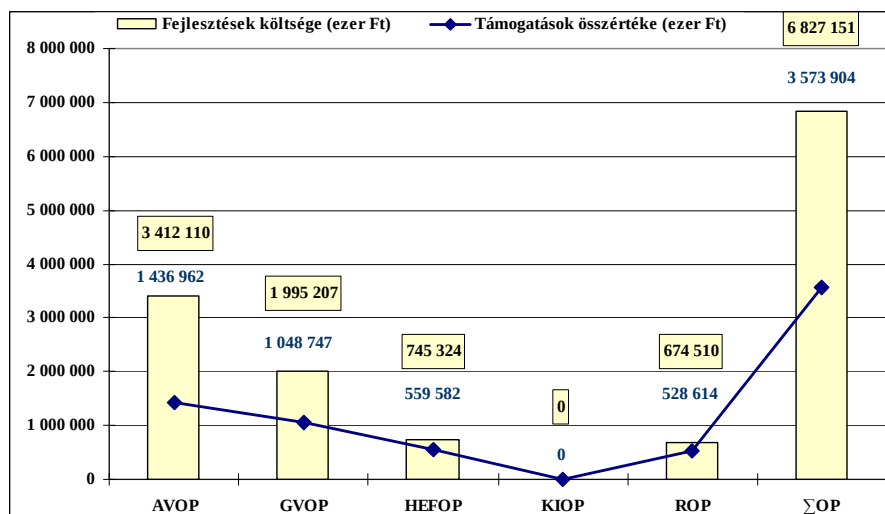
A második legnagyobb összegű, legtöbb projektet (159 beadott pályázatból 79 nyertes) magába foglaló támogatási csoport a kistérségben a GVOP volt. A Gazdaság és Versenyképesség OP támogatásainak tetemes részét (73 projektet, a projektek 92,4%-

át), több mint 96%-át Vásárhely részére ítélték meg. A kistérség többi településének részesedése a támogatásokból elenyésző, amit a fajlagos támogatási paraméterek is alátámasztanak (Vásárhely: 21 110 Ft/fő, Mártély: 382 Ft/fő, Mindszent: 2 029 Ft/fő, Székkutas: 9 367 Ft/fő).

HEFOP-os támogatások a kistérség két települését, Hódmezővásárhelyt és Mártélyt érintették. A beadott 48 pályázatból 16 esetben nyerték el a támogatást különböző kistérségi szereplők. A humánerőforrás-fejlesztési támogatások csaknem 91 %-át Hódmezővásárhelyi érdekeltségű pályázók realizálták, ennek ellenére a fajlagos támogatás Mártélyon (38 931 Ft/fő) jóval meghaladja a Vásárhelyre (10 635 Ft/fő) kapott értéket, amit a kis népességszám melletti magas (51 M Ft) támogatás magyaráz.

A Regionális Fejlesztés OP-n belül 13-ból 3 nyertes pályázaton keresztül ítélték meg támogatást a kistérségnek, amelyek által finanszírozott projektek mindegyike Hódmezővásárhelyen valósult meg. A megnyert ROP-os pályázatok egy főre jutó értéke itt: 11 054 Ft, a kistérségben: 8 929 Ft.

A fentieknek megfelelően az NFT I. operatív programjain keresztül 2004-2006 közötti időszakban 3 573 904 345 Ft támogatás érkezett a kistérségbe, ami 6 827 151 360 Ft összköltségű fejlesztést indukált (21. ábra).

Forrás: A TeIR adatbázisa alapján saját számítás

21. ábra: A fejlesztési források nagysága és a fejlesztések költsége a Hódmezővásárhelyi kistérségben (2004-2006)

Amint az ábrából is kiderül a kistérségbe érkezett támogatások legnagyobb része az Agrár- és Vidékfejlesztési, valamint a Gazdasági Versenyképesség operatív programokból származott, amiket a HEFOP és a ROP követ. Az egyes OP-kból

származó támogatások megoszlását, a támogatási intenzitás alakulását és a fejlesztési költség nagyságát mutatja be a 27. táblázat.

27. táblázat: A kistérségi támogatások és az általuk generált fejlesztések megoszlása OP-k szerint

Megnevezés	AVOP	GVOP	HEFOP	KIOP	ROP
Támogatás (Ft)	1 436 962	1 048 747	559 582	0	528 614
Támogatások megoszlása (%)	40	29	16	0	15
Fejlesztések költsége (Ft)	3 412 110	1 995 207	745 324	0	674 510
Támogatási intenzitás (%)	42,1	52,6	75,1	-	78,4

Forrás: A TeIR adatbázisa alapján saját számítás

A támogatások 40%-a az AVOP támogatási rendszereiből származott, melynek magas aránya közvetetten utal a kistérség agrárjellegére. Különösen igaz ez akkor, amikor az átlagos támogatási intenzitást vizsgálva az AVOP támogatások esetében kaptam a legalacsonyabb támogatási rátát.

Az AVOP támogatások célját vizsgálva megállapítható, hogy azok mindegyike fizikai infrastruktúra-fejlesztés volt. A támogatások 40,1%-át fordították gépbeszerzésre, 26,8%-át magtár, illetve terménytároló építésére, 12,1%-át útépítésre, 10,3%-át belvíz- és öntözőcsatorna fejlesztésre. A fennmaradó részt (10,7%) trágya- és szennyvíztárolók építésére, növényház korszerűsítésére, termőföld vásárlására, silótér és belső út kiépítésére, egy cserépkályha műhely kialakítására, Hódmezővásárhely új állatvásárterének kiépítésére és Mindszent város LEADER+ támogatásból megvalósult fejlesztéseire fordították. A fejlesztések megvalósításában résztvevő területi szereplők a következők voltak: 26 esetben gazdasági szervezetek (Rt., Kft., mg-i szövetkezet, BÉSZ), 14 esetben magánszemélyek (egyéni vállalkozó, őstermelő) 6 esetben települési önkormányzatok (Hódmezővásárhely, Mindszent) és 1 esetben vízgazdálkodási társulat. A GVOP támogatások célterületeit vizsgálva elmondható, hogy a fizikai infrastruktúra-fejlesztések kapták a főszerepet, de emellett a szervezeti és intézményi infrastruktúra-fejlesztések és az innováció is szerephez jutott. A támogatások 37,5%-át építésre, gép- és eszközbeszerzésre, 27,7%-át elektronikus ügyfélszolgálat bevezetésére, 14,3%-át termelési és tervezési technológiák adaptálására, 10,8%-át termékfejlesztésre, 7,6%-át logisztikai szolgáltatásfejlesztésre és kapacitásbővítésre használták fel. A támogatások fennmaradó része (2,1%) minőségirányítási rendszerek kiépítését, vállalati stratégia kialakítását, piackutatást és vezetést támogató módszerek bevezetését szolgálta. A fejlesztési támogatások kedvezményezettjei 70 esetben gazdasági társaságok (Rt., Kft.),

8 esetben egyéni vállalkozók és 1 esetben települési önkormányzat (Hódmezővásárhely) volt.

A HEFOP támogatásai egyaránt szolgáltak fizikai és humán infrastruktúra-fejlesztéseket. A támogatások 52,1%-át szociális ellátó intézmények kialakítására, 20,4%-át foglalkoztatási projektek finanszírozására, 18,7%-át általános- és középiskolai oktatás, képzés és tanácsadás fejlesztése, 4,5%-át szociális területen dolgozó szakemberek képzése és 4,3%-át a vállalkozói szférában lebonyolított képzések finanszírozására fordították. A projektek megvalósítói 5 esetben gazdasági társaságok (Rt., Kft.), 9 esetben települési önkormányzat (Hódmezővásárhely) és 2 esetben civil szervezetek (alapítvány, egyesület) voltak.

A ROP keretében megvalósult projektek fizikai infrastruktúra-fejlesztéseket szolgáltak. A fejlesztési források 12,2%-át panzió, illetve fogadó kapacitásbővítésére, fejlesztésére és 87,8%-át útfelújításra fordították. A kedvezményezettek gazdasági társaságok (Rt., Kkt.) és az Útgazdálkodási és Koordinációs Igazgatóság voltak.

4.5.2. A kistérség civil (nonprofit) szervezeteinek vizsgálata

A fejezetben a Hódmezővásárhelyi kistérség nonprofit szektorának strukturális és működési jellemzőinek bemutatása mellett a szektor 1994 és 2006 közötti fejlődése során lezajlott folyamatok feltárására törekszem. Ennek során az adatokat, mutatókat és tendenciákat összevetem a kistérséget magukba foglaló területi egységek (Csongrád megye, Dél-Alföld, Magyarország) nonprofit szektorát jellemző paraméterekkel.

4.5.2.1. A nonprofit szektor fejlődése

A civil szervezetek aktivitásuk és befolyásuk révén maguk is erőforrásai a vidékgazdaságoknak. Lényegükből fakadóan érdekeltek a helyi társadalmi-gazdasági és ökológiai folyamatok előmozdításában, ezzel összefüggésben pedig a helyi erőforrások működtetésében és fenntartható használatában. Ebből kifolyólag igen fontos, hogyan alakul számuk s méretük az adott téregységekben.

A nonprofit szektor rendszerváltást követő újjáéledése után 1994-2006 között az ide sorolható szervezetek száma nagymértékben növekedett. A 28. táblázatból látható, hogy ez a szám 2006-ban minden területi egységben jóval meghaladta az 1994. évi értékeket. A növekedés volumenében azonban jelentős különbségek adódtak mind az egyes

területi egységek, mind a vizsgált időhorizont jól elkülönülő szakaszai között. Legjelentősebb változás az országos számokban következett be, ahol több mint háromszorosára nőtt a szervezetek száma, miközben a Dél-Alföldön pontosan háromszorosára, Csongrád megyében két és félszeresére, a Hódmezővásárhelyi kistérségben pedig valamivel több mint kétszeresére. A szervezetek számának változása alapján az extenzív növekedés szakasza 1997-ig tartott. 1994 és 1997 között országosan két és félszeresére, a régióban a kétszerest meghaladóan, a megyében duplájára, a kistérségben pedig valamivel kevesebb mint kétszeresére nőtt a vizsgált szervezetek száma. Ezt követően jelentősen csökkent az alapítási kedv: a szervezetek száma alig változott (országosan csökkent is) 1997 és 2000 között. 2000-től 2006-ig terjedően ismét nőtt a szervezetek létrehozásának aktivitása, de ebben az időszakban lassú szervezetszám-emelkedés jellemezte a szektort (Hódmezővásárhelyi kistérség: 2%, Csongrád megye: 17%, dél-alföldi régió: 10%, Magyarország: 10%).

Az 1000 lakosra jutó szervezetek száma alapján elmondható, hogy 1994-ben a Hódmezővásárhelyi kistérségben volt a legmagasabb, 2,3 szervezet jutott ezer lakosra, 10–35%-kal haladva meg a megyei, a régiós és az országos átlagot. Mindez részben megmagyarázza azt, hogy miért volt sokkal alacsonyabb a növekedés üteme és volumene a területi összevetésben. A mutatószám értékei 1997-re 5-15%-os különbséggel nagymértékben közeledtek (4,0-4,6 szervezet ezer lakosra), s 2006-ra 5-10%-os különbséggel gyakorlatilag kiegyenlítődték (5,2-5,8 szervezet jutott ezer lakosra).

28. táblázat: A nonprofit szervezetek számának változása, 1994–2006

Területi egység	1994	1997	2000	2003	2006
A szervezetszám abszolút értéke					
Hódmezővásárhelyi kistérség	144	267	278	295	302
Csongrád megye	926	1 854	1 871	2 087	2 449
Dél-Alföld	2 387	5 594	5 743	6 528	7 153
Ország	18 926	47 365	47 144	53 022	58 242
A szervezetek 1000 lakosra jutó száma					
Hódmezővásárhelyi kistérség	2,3	4,4	4,6	5,0	5,2
Csongrád megye	2,1	4,3	4,3	4,9	5,8
Dél-Alföld	1,7	4,0	4,2	4,8	5,3
Ország	1,8	4,6	4,6	5,2	5,8

Forrás: KSH nonprofit statisztikai adatbázis (1994, 1997, 2000, 2003, 2006) és saját számítás.

A társadalmi-gazdasági környezetben bekövetkezett jelentős változásokat illusztrálja, hogy a vizsgált térségekben a nonprofit szervezetek mintegy 90%-a a rendszerváltást

követően jött létre. 1990-től 2006-ig arányaiban a Hódmezővásárhelyi kistérségben jött létre a legtöbb szervezet (a szervezetek 92%-a), ami jelzi az önszerveződések iránti fokozott igényt, illetve kifejezi a helyi társadalom átlagon felüli aktivitását.

4.5.2.2. A nonprofit szektorban végzett tevékenységek

A kistérségben működő nonprofit szervezeteket vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy tevékenységi területeik a hazai nonprofit statisztikában használatos besorolás valamennyi szakterületét felölelik (29. táblázat). Ezek a tevékenységek konkrét megnyilvánulását jelenítik azoknak a területek, amelyeken a civil szervezetek a helyi társadalmi-gazdasági és ökológiai folyamatok előmozdítása érdekében erőfeszítéseket fejtenek ki. A társadalmi szükségletek kielégítésében betöltött szerepüknél fogva jelentős mértékben hozzájárulnak a vidéki térségek népességmegtartó képességéhez.

29. táblázat: A működő nonprofit szervezetek megoszlása tevékenységcsoportok szerint, 2006

Tevékenység-csoport	A nonprofit szervezetek száma				A nonprofit szervezetek aránya, %			
	Hódme- zővásár- helyi kistérség	Csong- rád megye	Dél- Alföld	Ország	Hódme- zővásár- helyi kistérség	Csong- rád megye	Dél- Alföld	Ország
Kultúra	42	273	741	6 527	13,9	11,1	10,4	11,2
Vallás	5	32	129	1 457	1,7	1,3	1,8	2,5
Sport	42	284	921	7 190	13,9	11,6	12,9	12,3
Szabadidő, hobbi	42	421	1 337	9 739	13,9	17,2	18,7	16,7
Oktatás	59	433	1 106	8 107	19,5	17,7	15,5	13,9
Kutatás	1	49	71	1 189	0,3	2,0	1,0	2,0
Egészségügy	16	148	318	2 739	5,3	6,0	4,4	4,7
Szociális ellátás	36	208	685	5 136	11,9	8,5	9,6	8,8
Polgárvédelem, tűzoltás	2	29	95	864	0,7	1,2	1,3	1,5
Környezetvédelem	4	49	151	1 398	1,3	2,0	2,1	2,4
Településfejlesztés	12	131	384	3 637	4,0	5,3	5,4	6,2
Gazdaságfejlesztés	6	56	156	1 288	2,0	2,3	2,2	2,2
Jogvédelem	0	20	75	823	0,0	0,8	1,0	1,4
A közbiztonság védelme	5	65	259	1 995	1,7	2,7	3,6	3,4
Többcélú adományozás, nonprofit szövetségek	4	30	80	766	1,3	1,2	1,1	1,3
Nemzetközi kapcsolatok	4	30	74	811	1,3	1,2	1,0	1,4
Szakmai, gazdasági érdekképviselés	18	161	511	4 070	6,0	6,6	7,1	7,0
Politika	4	30	60	506	1,3	1,2	0,8	0,9
Összesen	302	2 449	7 153	58 242	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Nonprofit statisztikai adatbázis (2006) és saját számítás.

A kistérségi nonprofit szektorra leginkább jellemző tevékenységi területek, amelyekhez 2006-ban a szervezetek 88%-a kötődött, a következők: kultúra, sport, szabadidő és hobbi, oktatás, egészségügy, szociális ellátás, településfejlesztés, valamint a szakmai és gazdasági érdekképviselés. Alacsonyabb arányban, de ugyanezen tevékenységi területek

jellemzik leginkább a megyei, a régiós (84-84%), valamint az országos (81%) nonprofit szektort is.

A társadalmi szükségletek 1994 és 2006 között bekövetkezett változását jól mutatja a szervezetek tevékenységi területük szerinti megoszlásának változása. A Hódmezővásárhelyi kistérség nonprofit szektorában végbement változások leginkább a következő tevékenységi köröket érintették: sport, szabadidő és hobbi, szociális ellátás, polgárvédelem, településfejlesztés, szakmai, gazdasági érdekképviselő, gazdaságfejlesztés, vallás, egészségügy. A társadalmi önszerveződés politikai és jogi legitimitásának visszaállítása – a társadalmi szükségletekkel összefüggésben – több irányban is lehetőséget adott a szervezetek alapítására, ami természetesen a különböző területeken eltérő mértékben növelte a civil kezdeményezések számát és arányát. Ilyen határozott terület például a településfejlesztés, ahol több mint három százalékponttal nőtt a szektoron belül az e tevékenységet végzők aránya. Szintén nőtt – két százalékpont körüli mértékben – a szabadidő és hobbi, a szociális ellátás, a gazdaságfejlesztés, az egészségügy, valamint a vallás terén szerepet vállaló szervezetek aránya. Csökkent viszont a sport (4,8 százalékponttal), a szakmai, gazdasági érdekképviselő (4,5 százalékponttal), valamint a polgárvédelem (2,8 százalékponttal) területén működő szervezetek aránya. Összességében elmondható, hogy a kistérségben lezajlott változások egybeesnek a megyei, a regionális és országos trendekkel. Ennek eredményeként a vizsgált területi egységekben hasonló tevékenységi struktúra mentén szerveződött nonprofit szektor alakult ki.

4.5.2.3. A lakosság és a nonprofit szféra kapcsolata

A társadalom és a nonprofit szektor kapcsolatát jól reprezentálja az öntevékeny szervezetekben való lakossági részvétel mértéke. A társadalmi részvétel, azaz a magánszemélyek e szervezetek tevékenységében való részvétele többféle formában nyilvánulhat meg, amelyek közül a tagsági viszonyt, az önkéntességet és a szektor foglalkoztatási szerepét vizsgáltam.

A tagsági viszony lehetővé teszi az embereknek, hogy az általuk választott közösségekben tevékenykedjenek, ezáltal formálják, befolyásolják a helyi társadalmat, és szolgálják a tágabb közösség érdekeit. A Hódmezővásárhelyi kistérségben működő nonprofit szervezetek mintegy 53%-ának volt magánszemély tagja 2006-ban. Hasonló, illetve közel azonos arányokat találunk a többi területi egységben is (Csongrád megye:

53%, dél-alföldi régió: 55%, Magyarország: 51%). Ez az arány 1994-hez viszonyítva, a nonprofit szervezetek számának nagyarányú növekedése mellett kismértékben, mintegy 3-4 százalékponttal csökkent valamennyi területi egységben.

A 2006-os adatok szerint a szektor 13 500 fős tagságot tudhatott maga mögött a kistérségben. Mindez azt jelenti, hogy a taglétszám 1994-hez viszonyítva 6 százalékponttal, mintegy 900 fővel csökkent, miközben más területi egységekben ellenkező előjelű változás következett be. A megyei szinttől haladva 1994-2006 között 6, 60, illetve 32 százalékponttal nőtt a nonprofit szervezetek tagjainak száma (30. táblázat).

30. táblázat: Tagsággal összefüggő jellemzők a nonprofit szektorban, 1994-2006

Területi egység	1994	1997	2000	2003	2006
A tagsággal rendelkező nonprofit szervezetek száma					
Hódmezővásárhelyi kistérség	81	133	142	162	161
Csongrád megye	516	1 036	1 002	1 164	1 299
Dél-Alföld	1 416	3 320	3 254	3 776	3 927
Ország	10 240	26 191	24 748	28 658	29 588
A tagsággal rendelkező nonprofit szervezetek aránya a szektort alkotó szervezetekből, %					
Hódmezővásárhelyi kistérség	56	50	51	55	53
Csongrád megye	56	56	54	56	53
Dél-Alföld	59	59	57	58	55
Ország	54	55	52	54	51
A nonprofit szervezetek tagjainak száma, fő					
Hódmezővásárhelyi kistérség	14 404	10 605	11 870	13 481	13 488
Csongrád megye	89 249	116 936	105 939	107 998	94 241
Dél-Alföld	213 399	391 439	379 249	379 279	340 647
Ország	2 837 297	4 860 541	4 913 697	4 421 561	3 755 406
A nonprofit szervezetek átlagos taglétszáma, fő/szervezet					
Hódmezővásárhelyi kistérség	178	80	84	83	84
Csongrád megye	173	113	106	93	73
Dél-Alföld	151	118	117	100	87
Ország	277	186	199	154	127
A nonprofit szervezetek tagjainak aránya a lakónépességből, %					
Hódmezővásárhelyi kistérség	23	17	20	23	23
Csongrád megye	20	27	25	25	22
Dél-Alföld	15	28	27	28	25
Ország	27	47	48	44	37

Forrás: KSH Nonprofit statisztikai adatbázis (1994, 1997, 2000, 2003, 2006) és saját számítás.

A táblázat adatai szerint a Hódmezővásárhelyi kistérség lakosainak mintegy negyede tagja valamilyen öntevékeny szervezetnek. A lakossági részvétel ezen formájának hasonló arányát tapasztalhatjuk Csongrád megyében és a régióban, míg országosan a lakosok több mint harmada vesz részt tagként különböző önszerveződésekben. 1994 és 2006 között a nonprofit szervezetek magánszemélytagjainak aránya a lakónépességből

kistérségi és megyei szinten nem, vagy alig változott, ugyanakkor a régió és az ország lakosságának 10 százalékponttal nagyobb része vett részt önszerveződésekben, mint 1994-ben. Az állampolgárok többsége tehát távol marad a civil szervezetek munkájától, tagként nem vállal közösséget azokban.

A vizsgált időszak alatt nagymértékben változott az egy szervezetre jutó tagok száma. 1994-hez képest az átlagos taglétszám mintegy 40-60%-kal csökkent valamennyi térségben. Míg 1994-ben az átlagos taglétszám a kistérségben 178 fő volt, addig ez az érték 2006-ra 84 főre csökkent. Ez nagyságrendileg megegyezik a megyei (73 fő) és a régiós (87 fő) szervezetek átlagos tagsági létszámával, azonban jelentősen elmarad az országos szervezetekétől (127 fő). Az átlagos tagsági létszám csökkenése visszavezethető arra, hogy a tagsággal rendelkező szervezetek száma jóval nagyobb mértékben bővült, mint ahogyan a tagság nőtt volna, sőt a kistérségben még csökkent is a tagok száma 1994-hez képest. Ennek megfelelően sok újonnan megalakult szervezet kisebb tagsággal jött létre, illetve a meglévő szervezetek tagsága lemorzsolódott és másik szervezethez csatlakozott, vagy mint azt az abszolút számok is mutatják, a tagok egy része kivonult a nonprofit szektorból. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kistérségben – a vizsgált egyéb területi egységektől eltérően – az utóbbi években növekszik a civil szervezetekben tagságot vállalók száma, ami a szektor társadalmi beágyazottságának javulását, a társadalmi részvétel növekedését jelzi. A taglétszám azonban még így is alatta marad az 1994. évinek.

A lakosság önkéntes tevékenysége a társadalom és a nonprofit szektor kapcsolatának fontos dimenzióját jelenti. Az öntevékenység mint az önszerveződések fontos sajátossága két okból is nélkülözhetetlen szerepet játszik a szektor és a társadalom viszonyában. Egyrészt, mert az önkéntes tevékenységet végzők erőforrásul szolgálnak a civil szféra számára, másrészt, mert az önkéntesség társadalmi integrációs szerepének betöltéséhez többnyire a civil szervezetek biztosítják a legmegfelelőbb intézményes kereteket (Czike és Kuti, 2006).

A szektor önkéntes segítőinek számát vizsgálva (31. táblázat) megállapítható, hogy a Hódmezővásárhelyi kistérségben 1997-től 2003-ig jelentős mértékben, mintegy négyötödével csökkent az önkéntesek száma, míg 2003 és 2006 között emelkedett a létszám, ami öröndetes, de még így is csak az 1997-es érték harmadára. Megyei, regionális és országos szinten az önkéntes munkát végzők száma 2000-ben volt a legmagasabb, ami 2003-ra mintegy harmadára-negyedére csökkent, majd a kistérséghez

hasonlóan 2003 és 2006 között ismét növekedett, de így is csak az 1997-es értékek közel felét teszi ki. 1997-ben az önkéntes munkát végzők aránya a kistérségben megközelítette az országos átlagot. (A dél-alföldi és a csongrád megyei értékek mintegy 10 fővel elmaradtak ettől.) Az önkéntesek és a lakónépesség számában bekövetkezett változások eredőjeként az önkéntesek lakosságon belüli aránya 2006-ra tulajdonképpen kiegyenlítődött. A lakosság önkéntes munkavégzésben való részvétele a vizsgált területi egységekben 12-15 fő volt ezer lakosra vetítve. Mindez azt jelenti, hogy 1997 és 2006 között felére-harmadára esett vissza a lakosság önkéntes munkára való hajlandósága, e formában megnyilvánuló részvétele a civil szervezetek működésében.

31. táblázat: Az önkéntes tevékenység jellemzői a nonprofit szektorban, 1997-2006

Területi egység	1997	2000	2003	2006
<i>Az önkéntes segítőket alkalmazó szervezetek száma</i>				
Hódmezővásárhelyi kistérség	136	220	92	116
Csongrád megye	797	1 344	641	922
Dél-Alföld	2 349	4 102	1 788	2 643
Ország	19 599	32 547	14 005	21 217
<i>Az önkéntes segítőket alkalmazó szervezetek aránya, %</i>				
Hódmezővásárhelyi kistérség	51	79	31	38
Csongrád megye	43	72	31	38
Dél-Alföld	42	71	27	37
Ország	41	69	26	36
<i>Az önkéntes segítőik száma, fő</i>				
Hódmezővásárhelyi kistérség	2 100	1 938	443	682
Csongrád megye	11 490	13 332	4 556	6 003
Dél-Alföld	35 042	41 330	13 460	18 405
Ország	381 221	408 237	101 280	155 652
<i>Az önkéntes tevékenységet végzők ezer lakosra jutó száma, fő</i>				
Hódmezővásárhelyi kistérség	34	32	7	12
Csongrád megye	26	31	11	14
Dél-Alföld	25	30	10	14
Ország	37	40	10	15
<i>Az önkéntes segítőket alkalmazó szervezetek önkénteseinek átlagos száma, fő/szervezet</i>				
Hódmezővásárhelyi kistérség	15	9	5	6
Csongrád megye	14	10	7	7
Dél-Alföld	15	10	8	7
Ország	19	13	7	7

Forrás: KSH Nonprofit statisztikai adatbázis (1997, 2000, 2003, 2006) és saját számítás.

Megjegyzés: 1994-es kérdőíves adatfelvétel során még nem szerepelt kérdés az önkéntes tevékenységre.

Valamennyi területi egységben 1997-től 2000-ig nőtt, majd jelentősen csökkent, 2003-tól 2006-ig pedig újra növekedett az önkéntes segítőket alkalmazó szervezetek száma. 1997-ben az ilyen szervezetek aránya a nonprofit szektorban 40-50% volt a különböző területi egységekben, míg 2000-ben az arányuk 70-80%-ra nőtt úgy, hogy közben a szektor szervezeteinek a száma ugyan csak kismértékben, de növekedett. A 2000-es

évet követően a már megismert változások eredőjeként csökkent az önkéntes munkát igénybe vevő szervezetek aránya, majd 2003 után kismértékben nőtt, s 2006-ban a szervezetek 36-38%-a támaszkodott önkéntesek munkájára.

Az önkéntesek és a munkájukat igénybe vevő szervezetek számában bekövetkezett változás eredményeként nagymértékben változott az egy szervezetre jutó önkéntesek száma. Míg 1997-ben 15-20, addig 2006-ban már csak 6-7 ember segítségére számíthattak az őket alkalmazó szervezetek, ami újfent alátámasztja a lakosság önkéntes tevékenység formájában megnyilvánuló aktivitásának csökkenését.

A nonprofit szervezetek amellett, hogy tevékenységeik révén fontos feladatokat látnak el a társadalmi szükségletek kielégítésében (ld. tevékenységek vizsgálata), s gyakorlatilag az élet minden területén jelen vannak, színesítik és segítik az emberek életét, jelentős gazdasági erőt képviselhetnek, bár működésük nem profitorientált¹⁰. Az önkéntes munkavégzés mellett komoly szerepük lehet a részmunkaidős vagy teljes állású foglalkoztatásban, azaz munkahelyteremtéssel is hozzájárulhatnak a vidékgazdaságok stabilizálásához, népességtartó képességük javulásához.

A Hódmezővásárhelyi kistérségben működő nonprofit szervezetek 393 fizetett munkaerőt alkalmaztak 2006-ban, akiknek négyötöde főállású, teljes munkaidős alkalmazott volt. Más területi egységekben az ugyanezen kategóriába tartozó foglalkoztatottak aránya a szektor által alkalmazott fizetett munkaerőnek mintegy háromnegyedét tette ki. Ez a létszám Csongrád megyében 2 684, Dél-Alföldön 6 594, országosan 75 413 fő volt 2006-ban.

A nonprofit szektor foglalkoztatásban betöltött szerepe számottevően bővült a vizsgált időszak alatt (32. táblázat). 1994 és 2006 között a kistérségben 15,5-szeresére nőtt a szektorban foglalkoztatott főállású munkavállalók száma. Ennél egy nagyságrenddel kisebb mértékű, 2,3-3,6-szeres volt a szektor főállású, teljes munkaidőben foglalkoztatottjainak gyarapodása a megyében (3,6-szeres), a régióban (3,2-szeres) és országos szinten (2,3-szeres). A táblázat adatai azonban rámutatnak arra, hogy a vizsgált időszakban a főállású foglalkoztatottak számának bővülése az országos szint kivételével nem volt töretlen, sőt a 2000-es, illetve a 2003-as évhez képest visszaesés következett be. A legnagyobb mértékű visszaesés a kistérségben volt, ahol 2000-hez képest 2006-ra 63%-kal csökkent a főállású foglalkoztatottak száma. Csongrád

¹⁰ A profitszerzés ugyanakkor nem tilos, de azt kizárólag a tevékenységük fejlesztésére, céljaik megvalósítására vagy a szervezeten kívüli személyek támogatására, adományozására használhatják fel.

megyében, ugyanezen évek vonatkozásában mintegy 4 százalékos volt a visszaesés, míg a dél-alföldi régióban 2003-hoz képest 10%-kal csökkent a főállásúak száma.

32. táblázat: A nonprofit szervezetek foglalkoztatási szerepének változása, 1994-2006

Területi egység	1994	1997	2000	2003	2006
<i>A főállású, teljes munkaidőben foglalkoztatottakat alkalmazó szervezetek száma</i>					
Hódmezővásárhelyi kistérség	23	23	24	21	22
Csongrád megye	188	224	212	224	272
Dél-Alföld	478	631	628	703	807
Ország	4 426	5 575	5 735	6 003	7 141
<i>A főállású, teljes munkaidőben foglalkoztatottakat alkalmazó szervezetek aránya, %</i>					
Hódmezővásárhelyi kistérség	16	9	9	7	7
Csongrád megye	20	12	11	11	11
Dél-Alföld	20	11	11	11	11
Ország	23	12	12	11	12
<i>A főállású, teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma, fő</i>					
Hódmezővásárhelyi kistérség	20	288	507	476	311
Csongrád megye	739	2 270	2 803	2 764	2 684
Dél-Alföld	2 068	4 808	5 858	7 228	6 594
Ország	33 393	47 709	56 004	63 302	75 413
<i>A főállású, teljes munkaidős alkalmazottat foglalkoztató szervezetre jutó alkalmazottak száma, fő/db</i>					
Hódmezővásárhelyi kistérség	1	13	21	23	14
Csongrád megye	4	10	13	12	10
Dél-Alföld	4	8	9	10	8
Ország	8	9	10	11	11
<i>A nonprofit szervezeteknél főállású, teljes munkaidejű alkalmazottként foglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakból, %</i>					
Hódmezővásárhelyi kistérség*	0,1	1,1	1,9	1,8	1,2
Csongrád megye	0,4	1,4	1,7	1,8	1,7
Dél-Alföld	0,4	1,0	1,2	1,5	1,4
Ország	0,8	1,3	1,5	1,6	1,9

Forrás: KSH Nonprofit statisztikai adatbázis (1994, 1997, 2000, 2003, 2006) és saját számítás.

*Megjegyzés: A foglalkoztatottak becslésére az adózók számát használtam (TeIR, SZJA–APEH).

2006-ban a nonprofit szervezetek 7%-a rendelkezett főállású, teljes munkaidőben foglalkoztatott munkavállalóval a Hódmezővásárhelyi kistérségben. Ugyanez a megyében és a régióban 11-11 százalék, míg országosan 12 százalék volt. Eszerint a szektorra általában jellemző alacsony foglalkoztatási képesség mellett a kistérségben működő nonprofit szervezetek 4-5 százalékponttal kisebb része alkalmaz főállású teljes munkaidős foglalkoztatottat, mint a másik három területi egység szervezetei. Mindez

rámutat a kistérség nonprofit szektorának alacsonyabb foglalkoztatási képességére, amelynek fokozása hozzájárulna a kistérség foglalkoztatási problémáinak enyhítéséhez és a szektor hatékonyabb működéséhez. Megfigyelhető, hogy a főállásúakat foglalkoztató szervezetek aránya a vizsgált évek alatt valamennyi területi egységben 1994-ben volt a legmagasabb, ezt követően jóval alacsonyabb szintre esett vissza és állt be a szervezetek szektoron belüli aránya.

A 32. táblázat tanúsága szerint 2006-ban a főállású, teljes munkaidős alkalmazottat foglalkoztató szervezetek átlagosan 14 főt alkalmaztak a kistérségben. Más területi egységekben ennél 3-6 fővel kevesebb volt az egy szervezetre jutó alkalmazottak száma. A nonprofit szervezetek foglalkoztatási szerepét jól illusztrálja, hogy az e szervezeteknél főállású, teljes munkaidejű alkalmazottként foglalkoztatottak aránya a foglalkoztatottakból területi egységenként eltérően 1,2-1,9% közötti. Sajnos a nonprofit szervezetek foglalkoztatóként való fellépése a Hódmezővásárhelyi kistérségben jellemző legkevésbé. Az adatok tehát azt mutatják, hogy a nonprofit szektor munkahelyteremtő szerepe egyik vizsgált területi egységben sem meghatározó annak ellenére, hogy a 1994-hez képest 2006-ra jelentősen bővült a szektorban alkalmazottak száma.

4.5.2.4. A nonprofit szervezetek finanszírozási jellemzői

A nonprofit szervezetek kiszámítható, stabil működéséhez, funkcióik, feladataik színvonalas ellátásához – más szervezetekhez hasonlóan – megfelelő finanszírozásra, anyagi háttérre van szükség. Ennek egyik fontos eleme a kellő nagyságú bevételi források megszerzése, realizálása. 1994 és 2006 között a szektor bevételeinek összértéke közel 18-szorosára nőtt a kistérségben. Ehhez hasonló mértékű volt a bevételek növekedése Csongrád megyében (17-szeres), míg a régióban 14-szeresükre, országosan pedig 13-szorosukra nőttek a bevételek. 2006-ban a nonprofit szektor bevételi szerkezetét az állami támogatások és az alaptevékenységből származó bevételek határozták meg. Arányuk az összes bevételből mintegy 70% volt a vizsgált területi egységekben. Az állami támogatások aránya a régióban, míg az alaptevékenység bevételeinek aránya a Hódmezővásárhelyi kistérségben volt a legmagasabb (33. táblázat). A bevételeknek ez a fajta struktúrája mutatja, hogy a szervezetek működése nagymértékben függ a központi állami és önkormányzati támogatásoktól. Az állami

támogatás mint bevételi forrás tehát meghatározó jelentőséggel bír a szektort alkotó szervezetek finanszírozásában.

A nonprofit szektor társadalmi támogatottságának pozitív irányú változását mutatja, hogy 1994 és 2006 között a belföldi magántámogatások (ezen belül a lakosságiak), valamint a tagdíjbevételek és 1997-től a személyi jövedelemadó 1%-ának felajánlásaiból származó bevételek többszörösükre emelkedtek. A Hódmezővásárhelyi kistérségben például a belföldi magántámogatások 8-szorosukra, míg a lakossági támogatások több mint 26-szorosukra nőttek. Növekedésük ellenére a bevételi szerkezetben játszott szerepük jellemzően csökkent (ld. belföldi magántámogatások és tagdíjbevételek) vagy nem változott (lakossági támogatások).

33. táblázat: A nonprofit szektor bevételei és forrásainak megoszlása eredetük szerint, 2006

Bevételi források	Hódmezővásárhelyi kistérség	Csongrád megye	Dél-Alföld	Ország
	<i>A bevételek összege, ezer forint</i>			
	2 067 622	24 030 419	56 745 823	896 244 147
	<i>A bevételek megoszlása, %</i>			
Állami támogatás	38,2	41,6	43,4	42,2
Magánadomány	9,6	9,7	14,8	14,1
Alaptevékenység bevétele	33,8	29,8	24,2	26,3
Gazdálkodási tevékenység bevétele	17,8	18,6	16,7	16,4
Egyéb bevétel	0,5	0,3	1,0	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH Nonprofit statisztikai adatbázis (2006) és saját számítás.

Az szja 1%-ának felajánlására 1997-től van lehetőségük az állampolgároknak. E támogatási formának a jelentőségét elsősorban az adja, hogy lehetővé teszi az adózók számára akaratuk kinyilvánítását a közpénzek elosztásával kapcsolatban, kiszélesítve ezzel az állampolgárok beleszólási jogát a civil szféra állami támogatásával kapcsolatos döntésekbe (Kuti 1998). Ezzel együtt az szja 1%-os felajánlása fontos pótlólagos bevételekhez juttatja a nonprofit szervezeteket, hozzájárulva ezzel működésük fenntartásához. 1997 és 2006 között az 1%-os felajánlások összértéke a vizsgált területi egységekben 4-4,3-szeresére nőtt, miközben arányuk a bevételi struktúrában – a támogatás nevének, mértékének megfelelően – valamennyi vizsgált évben 1% volt. A szektor pályázati úton elnyert bevételei 1994 és 2006 között szintén jelentős mértékben nőttek; a Hódmezővásárhelyi kistérségben 11,8-szeresükre, Csongrád megyében 17,4-

szeresükre, Dél-Alföldön 21,5-szeresükre és országosan 19,7-szeresükre. 2006-ban a pályázatból származó bevételek összes bevételhez viszonyított aránya Csongrád megyében és a dél-alföldi régióban volt a legmagasabb (11-11%), országosan 9%, és a kistérségben volt a legkisebb (7%), ami a kistérségben működő nonprofit szervezetek alacsonyabb forrásabszorpciós képességére utal.

2006-ban a vizsgált területi egységekben működő nonprofit szervezetek 92-93 százaléka realizált valamilyen forrásból származó bevételt. Belföldi magántámogatásban a szervezetek 46-49%-a részesült a vizsgált téregységekben. Ezen belül, lakossági támogatáshoz legnagyobb arányban (35%) a kistérségben működő nonprofit szervezetek jutottak. Ez az arány 5-6 százalékponttal haladja meg a vizsgált egyéb területi egységekben lakossági támogatásban részesült szervezeteinek arányát. Tagdíjbevételekkel a szervezetek 38-44%-a rendelkezett, legnagyobb arányban a kistérségben, míg országosan a szervezetek 38%-ának volt ilyen eredetű bevétele. Nagy különbségek tapasztalhatók az szja 1%-os felajánlása révén bevételekhez jutó szervezetek arányában a kistérség és a másik három területi egység között. A Hódmezővásárhelyi kistérségben 8-11 százalékponttal nagyobb ugyanis azon szervezetek aránya, amelyek az állampolgárok döntése alapján ilyen formán bevételekhez jutottak, ami mindenképpen öröndetes, hiszen így módon több, esetenként kisebb méretű és más forrásokból kevesebb bevételhez jutó szervezet is pótlólagos forrásban részesülhetett. 2006-ban az szja 1%-ának egy lakosra jutó összege a kistérségben és Csongrád megyében egyaránt 480 Ft volt. Ennél 20%-kal több felajánlás jutott egy lakosra Dél-Alföldön, és mintegy 60%-kal országosan. A pályázati forrásokból bevételhez jutott szervezetek aránya a kistérségben volt a legalacsonyabb (28%), 5-9 százalékponttal kevesebb, mint az egyéb vizsgált területi egységekben. *Ez újfent rámutat a kistérségi nonprofit szervezetek alacsonyabb szintű forrásabszorpciós képességére.*

Az egy szervezetre jutó bevételek nagyságát vizsgálva elmondható, hogy a kistérségben működő szervezetek kevesebb mint feleannyi összegből gazdálkodhattak 2006-ban, mint az országos átlag, de a dél-alföldi és a Csongrád megyei átlagtól is mintegy 1,2-3,3 millió forinttal – fajlagos bevételük arányában 17-45%-kal – kevesebb volt az átlagos bevételek nagysága. Kedvező tendencia érvényesült ugyanakkor az egy szervezetre jutó bevételek alakulásában, mivel 1994 és 2006 között folyamatosan és jelentősen, négy-nyolcszorosukra növekedtek az átlagos bevételek, legnagyobb mértékben a

kistérségben, legkevesbé országos szinten, ahol a legmagasabb volt az egy szervezetre jutó bevétel összege.

A nonprofit szektor kiadásai 2006-ban 2,1 milliárd forintot tettek ki a kistérségben, ami 33 millió forinttal haladta meg a szektor bevételeit. Ugyancsak veszteséggel zárták a 2006-os évet a Csongrád megyei nonprofit szervezetek – kiadásai csaknem 617 millió forinttal haladták meg bevételeiket –, de a szektor kiadásai országos szinten is (mintegy 11,7 milliárd forinttal) meghaladták a bevételek összértékét. A vizsgált területi egységek közül a dél-alföldi régióban zárt pozitív egyenleggel a szektor, bevételei majdnem 3 milliárd forinttal haladták meg a kiadásait. Ez természetesen nem kecsegtet kedvező kilátásokkal, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a kistérségben és Csongrád megyében 2000-ben és 2003-ban is negatív volt a bevételek és kiadások szaldója. (Azokban az években még a régió nonprofit szektora is veszteséggel zárt.) Mindez felhívja a figyelmet a szektor, ezen belül is leginkább a kisebb területi egységek nonprofit szervezeteinek finanszírozási problémáira, ami ezen szervezetek törekénységét mutatja, jóllehet az általuk végzett feladatok, szolgáltatások biztosításához stabil, kiszámítható finanszírozásra van szükség.

A nonprofit szervezetek foglalkoztatási potenciálját jellemzi, hogy azoknak csak kis része képes fizetett munkaerőt alkalmazni, ugyanakkor az általuk munkabérekre, megbízási díjakra, társadalombiztosítási járulékra és egyéb személyi jellegű költségek címén kifizetett összegek (a munkaerő költsége) a szektor teljes kiadásának mintegy 30%-át tette ki valamennyi vizsgált területi egységben.

4.6. A vidéki erőforrások hasznosításának kritikus pontjai és új lehetőségei a Hódmezővásárhelyi kistérségben

Elöljáróban is fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy a kistérség fejlődésének, így a vidékgazdaság kiépítésének és stabilizálásának kulcsa magában a kistérségben keresendő. E tekintetben az egyik legfontosabb tényezőnek a szereplők közötti együttműködést és az így létrejövő, hasznosítható társadalmi tőkét vélem. Teljes mértékben azonosulok ugyanis Csath Magdolna 2002-ben írott cikkében foglaltakkal, melynek címe: „Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet”, amit jelen esetben a következőképpen adaptálhatnánk: „Erős társadalmi tőke, sikeres kistérség”. A szerző nyilvánvaló társadalmi és gazdasági sikertényezőnek mondja ki a társadalom tagjainak együttműködését, illetve az arra való készséget, képességet, a meglévő bizalmat és a

társadalom szervezettségét (Csath, 2002). Ennek megfelelően először társadalmat kell „építeni”, amely minden másnak az alapja. A fentieket a LEADER-program kínálta lehetőségek vizsgálatán keresztül próbálom megvilágítani.

A LEADER-program fő célja, hogy a kistérségek belső erőforrásaira építve, az ott élőket támogassa térségük hosszabb távú fejlődési lehetőségeinek átgondolásában, és a közösen kidolgozott tervek megvalósításában. A szubszidiaritás elvének megfelelően a fejlesztési program kidolgozói és irányítói a kistérségi szinten megalakult fejlesztő csoportok, a helyi akciócsoportok (HACS-ok), amelyek a térség vállalkozóinak, civil szervezeteinek és a közszférának a képviselőit fogják össze az ott élők bevonásával. A LEADER tehát szakít a centralizált, központilag irányított, felülről lefelé (top-down) kialakított támogatási rendszerekkel, amelyek egyik sajátossága, hogy a helyi problémák, lehetőségek és megoldások központi szinten nem ismertek, így azok sok esetben nem kínálnak reális fejlődési utat, mivel nem teszik lehetővé a helyi igényekre alapozott fejlesztési programok megvalósítását.

A LEADER-rel korábban több vonatkozásban is foglalkoztam. A következőkben programhoz kapcsolódó hazai és kistérségi vizsgálataimnak a legfontosabb eredményeit mutatom be. Ennek során értékelem a HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezőket, továbbá a HACS-ok, mint belső fejlesztési tényezők szerepét a program megvalósításának folyamatában.

4.6.1. A LEADER-térségek fejlődését akadályozó tényezők vizsgálata

A fejezet elkészítése során a HACS-ok körében elvégzett országos felmérés részeredményeire támaszkodom. Annak érdekében, hogy meghatározzuk a LEADER-térségek fejlődését leginkább akadályozó tényezőket, arra kértük a HACS-ok munkaszervezeti vezetőit, hogy az alábbi 16 válaszlehetőség közül fontosságuk szerint rangsorolják a tényezőket, ahol az 1 a térség fejlődésének legfontosabb akadályozó tényezőjét jelöli. A felmérés eredményét a 34. táblázat mutatja.

A táblázat alapján elmondható, hogy a kistérségi LEADER-menedzsment értékítélete némileg eltér az országos átlagértékektől. E szerint a térség fejlődésének mindössze néhány, ugyanakkor markánsnak mondható akadályozó tényezője van. A tökehiány és a támogatási források első és második helyen való szerepeltetése úgy látszik országosan is a legfontosabb kerékkötői az egyes térségek fejlődésének.

34. táblázat: A HACs-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők fontossági sorrendje

Akadályozó tényezők	Országos átlag	Kistérségi adatok
Tőkehiány	1,8	1
Támogatási források hiánya	2,7	2
Együttműködési készség hiánya	3,4	-
Fejletlen infrastruktúra	3,6	5
Ismeretek hiánya	3,6	-
Érdektelenség	4,2	-
Innovativitás hiánya	4,3	4
Jogszabályi korlátok	4,7	-
Bizalom hiánya	4,7	-
Kulcsfontosságú személyek/kulcs emberek hiánya	4,7	-
Információk hiánya	5,0	-
Kedvezőtlen földrajzi adottságok	5,7	-
Nagyobb térségi vagy országos politikai viszonyok	5,9	-
Elkötelezettség hiánya	6,4	-
Helyi politikai viszonyok	6,6	3
Kedvezőtlen természeti adottságok	7,0	-

Forrás: Saját adatgyűjtés.

A továbbiakban az országostól eltérően alakul az egyes tényezők megítélése, bár az infrastruktúra fejletlensége közel azonos helyen áll a kistérségben (5) és az országos összesítésben (4) is. A következő rangsorolt fejlődést gátló tényező a kistérségben az innovativitás hiánya, ami országosan a 7. helyen áll, s úgy tűnik helyi sajátosság, hogy a lokális politikai viszonyok nem a fejlődés mellett, hanem az ellen hatnak.

Úgy gondolom nagyon nehéz, sőt nem is lehetséges aképpen értékelni a táblázat adatait, hogy ne vizsgáltam volna a helyi vagy az országos viszonyokat az egyes tényezők vonatkozásában. Ezért erre nem is vállalkozhatom. A LEADER-rel kapcsolatban azonban néhány dolog kiemelhető, kapcsolódva a kistérségi adatokhoz. Bizton állítható, hogy a program nem fogja, nem tudja megoldani a térség tőkehiányából eredő problémáit, s még csak a támogatási források hiányát sem. Egyébként pedig közhely, de igaznak vélem, hogy a tőke és a támogatási források önmagukban nem oldják meg a térségek, vidékgazdaságok problémáit. Ezért ahhoz, hogy a LEADER valóban hatásos fejlesztési módszer legyen, az elvárásokat mindenképpen hozzá kell igazítani a program alapelveihez és lehetőségeihez. Ahogy Ray (2000) írja, a LEADER lényege éppen az, hogy viszonylag kis összegek felhasználásával, a helyi erőforrások mobilizálásával és hasznosításával serkentse a társadalmi-gazdasági fejlődést az érintett területeken. A hangsúly tehát a helyi erőforrásokon van, amelyek mint láttuk igen sokfélék, és igen sokoldalúan hasznosíthatók. A válaszokból úgy tűnik azonban, hogy a kistérségi menedzserek gondolkodásában ez még nem egészen így jelenik meg.

A program megintcsak nem nyújt, nem nyújthat segítséget az infrastruktúra hiányainak, fejletlenségének kiküszöbölésére. Legfeljebb ténylegesen kisléptékű fejlesztésekre, amelyek önmagukban, helyi vagy térségi infrastruktúra hiányában nem számolhatják fel az ebből eredő hátrányokat. Az innovativitásnak, az arra való hajlandóságnak már nagyobb jelentősége van. Az innováció jelenthet olyan új erőforráskombinációkat, új szervezeteket, új tevékenységeket, új termékeket, amelyek kedvezőbb helyzetbe hozhatják a közösségeket, hozzájárulhatnak a vidékgazdaság kiépítéséhez, stabilizálásához, valamint az erőforrások hatékonyabb és eredményesebb hasznosításához. Az innovációk Rechner (1994) szerint a korábbiaktól eltérő, azok megváltoztatásából, átalakításából következő jelenségek vagy objektumok, amelyek nemcsak a gazdasági életben, hanem a társadalmi és politikai szférában is érvényesülhetnek. Adaptálásukkal a befogadók más, vélhetően magasabb szinten végzik tevékenységüket. A helyi politikáról szólva anélkül, hogy mélyebben belebonyolódna ennek megítélésébe elmondható, hogy a kedvezőtlen helyi politikai viszonyok, különösen a LEADER esetében jelentős mértékben gátolhatják a fejlődés folyamatát. A helyi hatalom ugyanis erőforrásokkal rendelkezik, illetve önmaga is erőforrás, miként képes a helyi társadalom tevékenységét szervezni, illetve befolyásolni a lakosság és a szervezetek különböző dolgokhoz való viszonyát, hozzáállását.

Lévén, hogy a táblázatban szereplő tényezők nem függetlenek egymástól, és azok egyenként történő értékelése, a közöttük lévő relációk feltárása a fent említettek okán ehelyütt nem lehetséges, ezért a továbbiakban a LEADER-program alapelveivel, filozófiájával összefüggésben, néhány ún. szoft tényezőt, a vidéki embereket és közösségeiket jellemző sajátosságot emelek ki, amelyek nagymértékben befolyásolják a program megvalósításának hatékonyságát és sikerét.

Az együttműködésnek, az arra való készségnek igen nagy jelentősége van a vidéki térségek fejlődésében. Különösen igaz ez, amikor a LEADER-típusú fejlesztésekről beszélünk, melynek egyik alapeleme, alapelve az együttműködés. Az embereknek az együttműködésre való képessége kéz a kézben jár a társadalmi tőke megteremtésével, létrehozásával. A társadalmi tőke a közösségek, partnerségek erőforrása és egyben indikátora a társadalomban és a gazdaságban létrejövő kapcsolatoknak, együttműködéseknek. Az előbbiekből következően a társadalmi tőke egyfajta fokmérője egy közösség, illetve a társadalom összetartozásának, s mint ilyen, a közösségben és a társadalomban létező kohézió kifejezője, mely megnyilvánul az emberek, a közösségek közötti kapcsolatokban, normákban, bizalomban, együttműködésben a közös érdekek és

haszon elérése érdekében. Az együttműködés nem más, mint a kölcsönös hasznok és előnyök realizálása érdekében emberek (egyének) és szervezetek között létrejövő összehangolt kapcsolatok és tevékenységek rendszere. Esetünkben a fő cél az adott vidéki térségben élő emberek életminőségének javítása, amihez a LEADER-program jó alapot biztosít.

Az együttműködés és a bizalom egymással szorosan összefüggő rendszert alkotnak, ugyanis az együttműködés alapja a bizalom. Általános tapasztalat, hogy akkor vagyunk képesek másokkal együttműködni, ha megbízunk egymásban, legyen az akár egy másik ember vagy egy szervezet. Ennek megfelelően az együttműködések kialakulásának, fejlődésének és fennmaradásának legfőbb akadály a különböző okokra visszavezethető bizalomhiány. Az emberek közösségi ügyek iránt – és ha valami az, akkor az alulról építkező vidékfejlesztés tényleg az – tanúsított érdektelensége többféle forrásból táplálkozhat. Ezek között említhetjük meg a csalódottságot, a bizalomhiányt, az ismeretek és az információk hiányát. A közügyekkel szembeni érdektelenség kedvezőtlenül befolyásolja a civil aktivitást és a társadalmi részvételt, ami nem kedvez a témánk szempontjából kitüntetett jelentőségű együttműködések kialakulásának és kibontakozásának. Ez visszaveti a társadalmi versenyképességet és rövidebb-hosszabb távon a társadalom fenntarthatósága kérdőjeleződik meg.

Az alulról építkező, közösségi irányítású (vidék)fejlesztési programok tervezése és megvalósítása során igen fontosak az egyéni, illetve közösségi kezdeményezések. Ahhoz azonban, hogy közösségi kezdeményezésekről beszélhessünk, mindenképp lenniük kell közösségeknek, ami aktív, tenni akaró emberek részvételét és együttműködését feltételezi. Ebben fontos szerepe van a közösségi értékek és érdekek elfogadásának, az azokkal való azonosulásnak. Ehhez szükség van párbeszédre, kommunikációra, az információk megfelelő áramlására, az ismeretek gyarapítására, mások elfogadására, bizalomra, kölcsönösségre és tenni akarásra, amelyek segítségével javítható, fejleszthető a közösség kezdeményező-, cselekvő- és érdekérvényesítő képessége. Ez az alapja annak, hogy az emberek, illetve közösségeik képesek legyenek megfogalmazni jövőjüket és tenni annak megvalósítása érdekében.

Kovács (2003) rámutat arra, hogy a helyi fejlesztésekben megnőtt az innovatív, modernizációra képes, helyi érdekeket képviselő egyének (innovatív vezetők, ügyes vállalkozók) és – az érdekeiket érvényesíteni képes – közösségek szerepe. Ehhez kapcsolódóan fontos megjegyezni, hogy a vidékfejlesztés elsősorban nem technikai, gazdasági kérdés, hanem a humán erők mozgásba hozása, ami lendületet adhat a

megrekedt fejlődésnek (Font, 1998). Ehhez szükség van vezető erőre, mert segítségével a helyi társadalom mozgósítható, cselekvésre ösztönözhető, a helyi szereplők kapcsolatai, tevékenysége szervezhető, ezáltal megnő a helyi közösségek cselekvőképessége. A vezető erő szerepét betölthetik mindazon helyi érdekeket képviselő személyek, vállalkozók, önkormányzati és civil szervezetek, valamint ezek valamilyen kombinációban létrejövő csoportja (pl. LEADER HACS-ok), amelyek elkötelezettek közösségük együttműködésen alapuló, fenntartható fejlesztésének megvalósításában.

A fentiek felhívják a figyelmet arra, hogy az egyes tényezők nem függetlenek egymástól, azok sokszor komplexen, együtt és egymásra is hatva fejtik ki kedvezőtlen vagy – jellegük pozitív megváltozása esetén – kedvező hatásukat a térségek fejlődésére.

4.6.2. A HACS-ok mint belső fejlesztési tényezők szerepe a helyi szintű vidékfejlesztés megvalósításában

A HACS-ok körében elvégzett országos felmérésben csokorba szedtük azokat a feladatokat, teendőket, amelyeket véleményünk szerint a HACS-oknak fel kell vállalniuk annak érdekében, hogy az előbbi kihívásnak megfeleljenek, és térségük valós szervező erőivé váljanak. A kérdés kapcsán arra kértük az akciócsoportokat, hogy fontosságuk szerint, 1-9-ig terjedő skálán értékeljék feladataikat (ahol 1 a legfontosabb, a 9 pedig a legkevésbé fontos feladatot jelöli). A felmérés eredményei alapján a HACS-ok a 35. táblázatban foglaltaknak megfelelően határozták meg az általuk ellátandó feladatok fontossági sorrendjét.

Az országos és kistérségi adatok alapján levonható az a következtetés, miszerint az akciócsoportok legfontosabb feladatuknak a pályázatok finanszírozását, támogatások nyújtását gondolják. Véleményem szerint a Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák megvalósításában az akciócsoportok szerepe nem szűkülhet be csupán az általuk koordinált fejlesztési források elosztására, hiszen ez azt is jelenetene (jelenti?), hogy az akciócsoportok lemondanak a helyi erőforrások mobilizálásáról, az erőforrások hatékonyabb, eredményesebb és fenntartható hasznosításának előmozdításáról. Az Európai Számvevőszék (European Court of Auditors, ECA) 2010-es jelentése felhívja a figyelmet arra, hogy a LEADER esetében nem lehet magától értetődőnek tekinteni a többletértéket, illetve a helyi stratégiák megvalósításának hatékony és eredményes voltát. A Számvevőszék véleménye, hogy a LEADER-megközelítés alapelveinek

betartása és tiszteletben tartása mindenképpen szükséges ahhoz, hogy a helyi vidékfejlesztés megvalósítása során realizálhatók legyenek az elvárt eredmények és a többletértékek (ECA, 2010). Az előbbieknél megfelelően a HACS-ok működése jóval szélesebb tevékenységi kört fog át (kellene, hogy átfogjon!), melyben a helyi közösség aktivizálása, a partnerségépítés, az együttműködések generálása, a képességek fejlesztése, a fenntartható fejlődés előmozdítása, a fejlesztések összekapcsolására, komplexitására való törekvés fontos szempontként kell, hogy megjelenjenek. A stratégia hatékony végrehajtásához ugyanis szükség van a helyi szereplők cselekvőkészségének és együttműködésének fokozására, amely többféle feladat ellátását teszi szükségessé.

35. táblázat: A HACS-ok feladatai az általuk meghatározott fontossági sorrendben

Feladat megnevezése	Országos átlag	Kistérségi adatok
Támogatási források nyújtása, odaítélése	2,2	1
A helyi gazdaság élénkítése információk áramoltatásán keresztül	2,9	2
Térségi kapcsolatok erősítése partnerségépítés a térségi szereplők körében (a helyi szereplők összehozása)	3,3	7
A helyi szereplők ösztönzése közös projektek, multiszektorális tevékenységek létrehozására, szinergikus hatás kiváltása	3,9	8
A helyi szereplők kapacitás építése	5,1	3
Konzultáció, véleménycsere biztosítása	5,3	6
Fenntartható fejlődés koncepciójának elterjesztése és gyakorlatba való átültetésének előmozdítása	5,4	5
A jó gyakorlatok megosztása és elterjesztése	5,6	4
Hálózatépítés más térségekben működő akciócsoportokkal	6,9	9

Forrás: Saját adatgyűjtés.

Az alábbiakban a kistérségben működő HACS szerepét betöltő „A Vásárhelyi Vidék Jövőjéért Egyesület” (AVVJE) ezirányú tevékenységeit mutatom be. Az előbbiekkal összhangban az AVVJE tevékenységei között fontos szerepet kap az összefogás és az együttműködés hangsúlyozása, a LEADER által kínált lehetőségek bemutatása, és az Akciócsoport tevékenységeivel összefüggő tájékoztatás nyújtása különböző rendezvényeken (tájékoztató fórumok, népszerűsítő rendezvények), illetve a helyi és térségi médiákban (Hódmezővásárhelyi Szuperinfó, Délvilág, Hódmezővásárhelyi VTV, Rádió 7, Mártélyi Kaláris, Kutasi Élet). Emellett az Egyesület saját kiadványt (LEADER hírek) jelentet meg és honlapot üzemeltet (<http://vasarhelyert.eu>). Az AVVJE ügyfélfogadás, konzultációs napok és fórumok szervezésével vesz részt a projekttervezésben. A heti rendszerességgel megtartott fogadóórákon a munkaszervezet

munkatársai személyre szabott tanácsadással segítik a konkrét projektek előkészítését és kidolgozását, a feltételek, igények és lehetőségek figyelembevételével. Korábban az Akciócsoport a HVS végrehajtásában közreműködők felkészítésére, projektjeik, pályázataik színvonalas kidolgozását és végrehajtását segítő képzéseket szervezett és tartott pályázatírás és projektmenedzsment témakörökben.

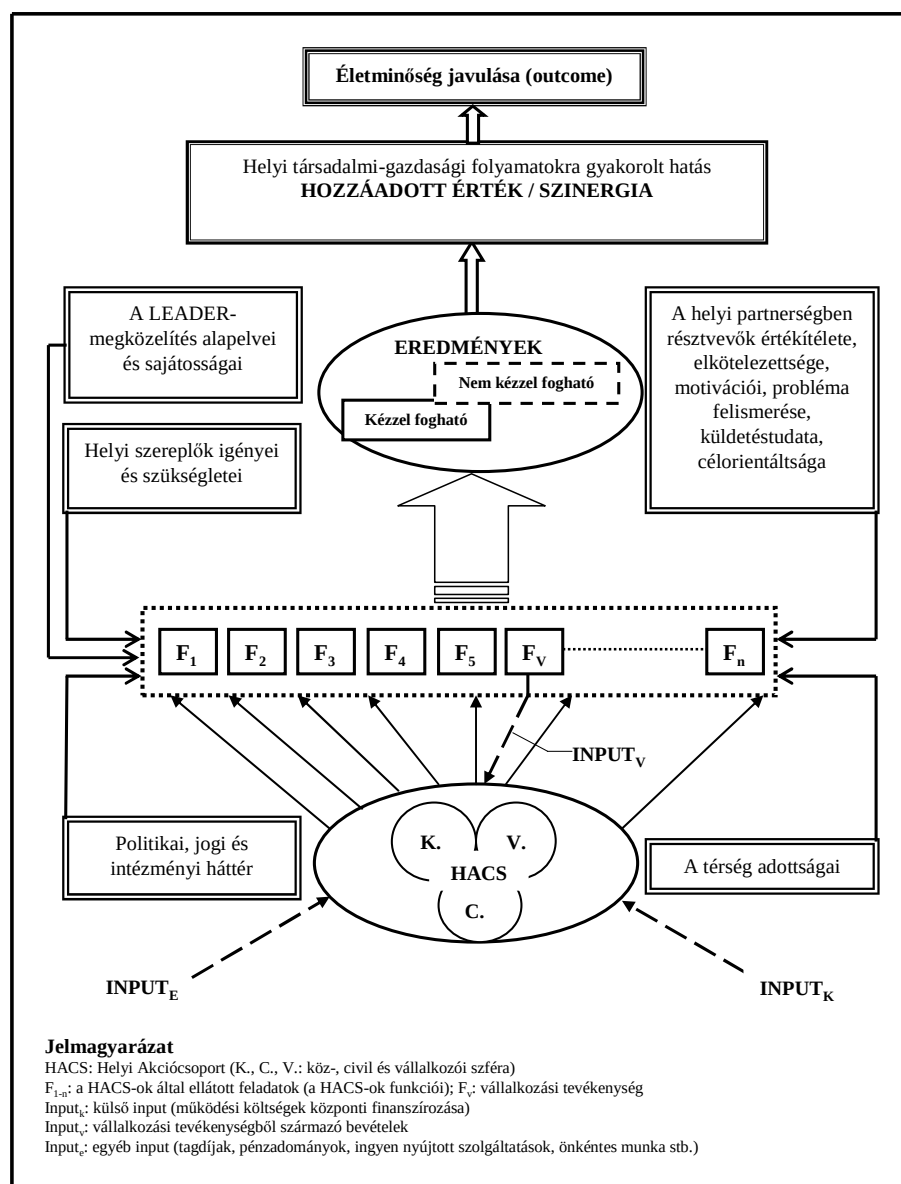
A közösség aktivizálását, a helyi cselekvők együttgondolkodásra, együttműködésre sarkallását szolgálják a HACS által több-kevesebb sikerrel megszervezett tematikus fórumok, workshop-ok. Példaként említhető a „Fogjunk Össze!” konferencia- és fórumorozat, amit ezidáig három alkalommal rendeztek meg. Az első, „A Vidék Turizmusáért” elnevezésű rendezvényen magam is részt vettem. A fórum sikerességét bizonyítja a nagyszámú érdeklődő mellett, hogy a megjelentek egy közös turisztikai adatbázis létrehozásában egyeztek meg, mely minden, a megyében működő HACS honlapján elérhető lesz. A rendezvény résztvevői kezdeményezték továbbá, hogy közös turisztikai programcsomag kidolgozását vállalja fel az AVVJE, illetve keressen lehetőséget az ágazat szereplőinek további tájékoztatására, tapasztalat cseréjére. Sajnos a kezdeti lelkesedés alábbhagyott e tekintetben, s nemigazán történt előrelépés az említett ügyekben.

Elmondható, hogy a HACS napjainkban nem vesz részt aktívan a közösség életének szervezésében, jobbra a pályázati lehetőségekkel és feltételekkel kapcsolatos tájékoztatási „kötelezettségének” tesz eleget (ld. prioritások).

A HACS, illetve a HACS-ok mellett szól, hogy az ellátott feladatokkal kapcsolatban felmerülő működési kiadásaik finanszírozása központi (nemzeti és uniós) forrásokból történik, az elszámolható kiadások teljesítésének függvényében. A LEADER Munkacsoport (2010) által készített háttér tanulmány alapján elmondható, hogy a HACS-ok működési költségeiknek más bevételi forrásból való finanszírozása nem realitás, ugyanakkor a működésre fordítható pénzeszközök nagy részét a kérelemkezelés és az ahhoz kapcsolódó adminisztráció köti le, ami nem teszi lehetővé, de legalábbis finanszírozási oldalról jelentősen nehezíti más feladatok ellátását. Mindez kétséggé teszi, hogy az akciócsoportok elérjék céljaikat és térségük valós belső fejlesztési tényezőivé váljanak, s ne csak forráselosztóként működjenek. Az akciócsoportok működése tehát nagymértékben függ a központi források rendelkezésre állásától és igénybevételének feltételeitől. A fentiekből következik, hogy az akciócsoportok működésének kritikus pontja, hogy milyen módon és mennyi forráshoz jutnak feladataik, funkcióik ellátásához. Ezzel együtt az akciócsoportoknak fel kellene

ismerniük küldetésüket, finanszírozási és szabályozási oldalról pedig lehetővé kellene tenni, hogy a tőlük elvárt feladatokat, funkciókat elláthassák.

A következőkben a 22. ábra segítségével mutatom be a HACS-ok működésének hatásmechanizmusát és a működésüket meghatározó tényezőket. A modell lényeges részét képezheti egy olyan monitoring és értékelési rendszernek, amely megfelelő iránymutatásul szolgál az akciócsoportoknak és lehetővé teszi azok teljesítményének mérését és nyomon követését.

Forrás: Saját szerkesztés

22. ábra: A HACS-ok működésének determinációi és hatásmechanizmusa

A HACS-ok működésükhöz többféle erőforrást, inputot használhatnak fel, s az általuk ellátott vagy ellátandó feladatok körét több tényező befolyásolja, amelyeket jellegük szerint öt fő csoportba sorolhatunk: 1.) a LEADER-megközelítés alapelvei és sajátosságai; 2.) a helyi szereplők igényei és szükségletei; 3.) a térség adottságai; 4.) a HACS tagjait jellemző tulajdonságok (a helyi partnerségben résztvevők értékítélete, elkötelezettsége, motivációi, probléma felismerése, küldetéstudata, célorientáltsága); 5.) politikai, jogi és intézményi háttér.

A konkrét feladatok természetesen helyben realizálódnak, hiszen a térség adottságai, a fejlesztési szükségletek, a HACS tagjait jellemző tulajdonságok településenként, térségenként változhatnak. Így nehéz azokat konkrétan leírni, megfogalmazni. A HACS-ok működését, ily módon a LEADER-módszer alkalmazásának sikerét, nagymértékben befolyásolja a vidékfejlesztési program megvalósítását irányító hatóság (IH) és az abban közreműködő szervezetek jogszabályalkotó- és alkalmazó, valamint együttműködő és koordináló szerepe is. Mégis elmondhatjuk, hogy adott keretek között a LEADER-program sikere nagymértékben a helyi társadalom cselekvőképességén, érdekérvényesítő képességén múlik, ezért mindenképpen szükséges ennek előmozdítása, amelyben a HACS-oknak kiemelt szerepe van. A HACS-ok proaktív működése lehetővé teszi, illetve hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi változások segítsék a gazdasági célok megvalósítását, ami eredményesebb és hatékonyabb fejlesztőmunkát eredményez. A helyi vidékfejlesztési stratégiák kialakítása és hatékony végrehajtása megköveteli, hogy a központi hatalom világos alapelvek és értékek mentén, jól definiált, átlátható szabályozást, finanszírozást és intézményi struktúrát alakítson ki.

A HACS-ok tevékenységeik, feladataik, funkcióik révén szinergiahatást váltanak ki, ami voltaképpen a HACS-ok pozitív hozzájárulását jelenti a területi folyamatok alakításához. Ilyen módon a szinergia a HACS-ok működésének hozzáadott értéke (többletérték), az érintettek közötti kapcsolatok javítása révén létrejövő többleteredmény, együttes hatás. A hozzáadott érték természetesen nem egyenlő a HACS-ok forráselosztó szerepével, ennél többről van szó. Ez a többlet vagy szinergikus hatás pedig aktív közreműködéssel (közösség aktivizálása, közösségfejlesztés, kapacitásépítés, folyamatsegítés) hozható létre. A szinergia eredményeként új struktúrák jönnek létre, új mechanizmusok indulnak be, amelyek a helyi társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt kedvező hatásuk révén az életminőség javulását eredményezik.

5. KÖVETKEZTETÉSEK, JAVASLATOK

A fejezetben, kiegészítve a kutatás eredményeinek értékelése során leírtakat a vizsgált erőforrásokhoz kapcsolódóan mutatom be főbb következtetéseimet és megállapításaimat, illetve az azok alapján megfogalmazott javaslataimat. Itt kerül bemutatásra a hipotézisek értékelése is.

1. A humán erőforrások hierarchia-rendszerű vizsgálata

Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város kistérségi dominanciája meghatározza, illetve jelentős mértékben befolyásolja a kistérség társadalmi-gazdasági folyamatait, mely vizsgálataim számos eredményében is megmutatkozik. A kistérség lakónépessége évtizedek óta fogy, melynek hátterében elsősorban a természetes népességcsökkenés áll. A lakónépesség csökkenése mellett kiemelt problémaként kezelendő a kistérség népességének előregedési folyamata, ami a helyi társadalom megújulásának, újratermelésének és fenntartásának problematikáját vetíti előre. Fontos megállapítani, hogy a kistérség társadalmi-gazdasági folyamatai visszahatnak az azokat befolyásoló, indukáló tényezőkre és folyamatokra, melyek kedvezőtlen tendenciák (egy részére vizsgálataim is rámutatnak) érvényesülése esetén kedvezőtlenebb folyamatokat hoznak létre. Mindenképpen fontosnak és szükségesnek tartom a szegénység, a kirekesztődés elleni küzdelmet, az életminőség javítását ennek érdekében a hozzáférhetőség jobbítását a szükségletkielégítést biztosító szolgáltatások valamennyi dimenziójában. A kistérség valamennyi településén alacsony a foglalkoztatottság és magas a gazdasági inaktivitás, ami a lokális gazdaságra visszahatván csökkenti annak teljesítményét. A kistérségben Hódmezővásárhelyt kivéve jóval az országos átlag alatti a képzett, diplomával és érettségivel rendelkezők aránya, ami kedvezőtlenül értékelhető, úgy is mint ok és mint okozat. A kistérségben élők jövedelmi helyzete aggasztó képet mutat, ugyanis az adófizetők csaknem 30%-a minimálbérnek megfelelő vagy az alatti jövedelemmel rendelkezik, melyből kétharmad (az adófizetők több mint 20%-a) azoknak az aránya, akik a létminimumnak megfelelő vagy annál kevesebb jövedelemmel bírnak. Mindez utal a lokális és kistérségi gazdaság alacsony népességeltartóképességére és a szegénységre. Szükségesnek tartom a további helyi szintű kutatások végzését a kistérségben, melyekre azért van szükség, mert általuk olyan releváns információkhoz juthatunk, melyek hiányoznak a statisztikákból. Ezek olyan, sokszor nehezen mérhető

és számszerűsíthető, ugyanakkor nagyon fontos jellemzők, mint az innovatív hajlam, a kreativitás, a települési vagy térségi identitás, jövőkép, szükségletek és igények, melyek befolyásolják az egyének és egyéb területi szereplők döntéseit és cselekedeteit, s nagymértékben meghatározzák a vidéki települések és térségek fejlődését, jövőjét. De ide sorolhatnám például a társadalmi tőkét, mely egyrészt jelent gazdasági folyamatokba bevonható új erőforrást, másrészt társadalomfejlődést meghatározó tényezőt.

2. A természeti erőforrások vizsgálata

A talajok termékenységét meghatározó fontosabb talajtani tényezők vizsgálata alapján a kistérség talajadottságai kedvezőek – kivétel ez alól a talaj vízgazdálkodási tulajdonsága –, ebből adódóan a kistérség talajtakarója az átlagosnál jobb feltételeket nyújt a mezőgazdasági földhasználat számára. Mindez megnyilvánul a talajok magas szervesanyag-tartalmában, mély termőrétegében, kedvező kémhatásában, összességében átlagot meghaladó termékenységében, amit az aranykoronaérték és a talajértékszám is alátámaszt. Ugyanakkor a talajtulajdonságok megőrzése, fenntartása és (főként a vízgazdálkodás) javítása alapvető célként tűzhető ki, úgy a gazdálkodó szervezetek, mint a kistérség intézményei részére. Az energetikai célú biomassza-potenciál meghatározása alapján a kistérség jelentősnek mondható biomasszakészletekkel rendelkezik. A fenntartható gazdálkodás és használat szempontjainak érvényesítése, valamint az évente megtermelt és képződött biomassza, amely jelentős mennyiségű és gyakorlatilag kifogyhatatlan, sokféle hasznosítási módja behatárolja az energiaforrásként történő felhasználás lehetőségét. Ennélfogva a kistérség biomassza-készletének mintegy 40%-a, az újrafelhasználható biomassza mennyiségének 60%-a az energetikai célra ténylegesen javasolható biomasszamennyiség.

3. A táj, mint erőforrás hasznosítás szempontú vizsgálata

A kiterjedt szántóföldi gazdálkodásnak köszönhetően a kistérség területe homogén agrártáj, jellemzően nagytáblás szántókkal, ahol fasor is alig van (ld. erdősültség mértéke az egyes tájrészleteken; a Mártélyi TK, az Alsó-Tisza-völgy, ill. az Alsó-Tisza hullámtér kivételével). Nem is oly rég a lakóhelyet és a „mezőgazdasági kisüzemet” egyesítő tanyák meghatározó szerkezeti és funkcionális elemei voltak a kistérségi

tájnak, tagolták a tájat és a mozaikos tájszerkezethez jobban illeszkedő művelést valósítottak meg. Mára a tanyák száma, így a tanyás gazdálkodás – extenzív, mozaikos, kisparcellás gazdálkodási rendszer –, amely a tájhasználat szempontjából természetközeli, nagymértékben visszaszorult s helyét a nagyüzemi, nagytáblás szántók vették át. Ezen okból indokolt a megmaradt gazdasági funkciójú tanyák megőrzése és fejlesztése.

A jelentős mezőgazdasági hasznosítású területeket figyelembe véve fontos az agroökológiai feltételekkel szinkronban lévő mezőgazdasági földhasználat megvalósítása, amelyhez a földhasználati zónarendszeren alapuló agrár-környezetgazdálkodás biztosít megfelelő alapot. Alkalmazkodó, fenntartható mezőgazdasági tevékenység folytatása, olyan földhasználat esetén valósulhat meg, amely az agroökológiai adottságoknak legjobban megfelel, mindemellett a legkevésbé terheli a természeti környezetet.

A kistérség erdőben szegény táj, így mindenképpen szükséges a terület erdősítése, főként a gyenge termőképességű, valamint a környezet- és természetvédelmi szempontból érzékeny területeken, de az utak, csatornapartok, táblaszélek fásítása is indokolt. A kistérségben az ökológiai gazdálkodásnak nincs hagyománya, ugyanakkor a mezőgazdaság termékeivel szemben megnyilvánuló változó igények generálta diverzifikációs kényszer, illetve ezen gazdálkodási forma tájhasználat szempontjából mindenképpen kedvező hatásai indokoltá teszik a földhasználatban betöltött szerepének növekedését. Elsősorban a mesterséges térszínek (települések, infrastruktúra stb.) területhasználata kapcsán tartom fontosnak a létesített ingatlanok tájbaillesztését, s lehetőség szerint minimális környezetterhelését, amely szempontok tájtervezés és tájrendezés hiányában nem érvényesíthetők, így tájhasználati konfliktusok kialakulásához vezetnek. Ebből a szempontból fontos szerepet játszik az önkormányzatok területhasználatot szabályozó tevékenysége, melynek kiemelt jelentőségű dokumentuma a településrendezési terv.

Lényeges, hogy a művelési ág megváltoztatása, más célú hasznosítása a táj jellegének, szerkezetének, a történelmileg kialakult természetkímélő használat által meghatározott adottságok és a természeti, táji értékek figyelembevételével történjen.

Mindenképpen szükséges és indokolt a természetes illetve természetközeli területek megőrzése és fejlesztése, melyben fontos szerepe van a környezettudatos gondolkodásnak, a természeti értékek és érdekek elfogadásának, azokkal való azonosulásnak. Mindez nagymértékben segítheti a természetvédelem és a

mezőgazdálkodás, illetve egyéb területhasználati módok közötti konfliktusok elkerülését, feloldását.

A védett természeti területek helye és szerepe vizsgálata kapcsán megállapítható, hogy az önkormányzatok és a védett területek kezelői közötti kapcsolatok alapvetően formálisak és a legtöbb esetben jogszabályi háttéren alapulnak (a nemzeti park igazgatóságok – NPI-ok – látják el a védett területek természetvédelmi kezelését). Az NPI-ok területük és tevékenységük által érintett szereplőkkel egyrészt területek bérbeadójaként, szolgáltatások igénybevevőjeként és természetvédelmi kezelőként, másrészt természetvédelmi oktatás, környezeti nevelés és ismeretterjesztés, valamint az idegenforgalom, rekreáció és kutatás révén kerülnek kapcsolatba. A szakértői válaszok alapján elmondható, hogy a jelenlegi körülmények és feltételek között a lehetséges és indokolt együttműködés keretei nincsenek megfelelően kihasználva. A települési és a természetvédelmi szakemberek véleménye szerint a személyes kapcsolatok megléte és jellege nagymértékben befolyásolja az intézményes kapcsolatokat, így az együttműködések kialakulását is. Mindez az illetékes szakemberektől nagyobb odafigyelést és több felelősségérzetet követel meg. A települések szakemberei egybehangzóan úgy vélik, hogy a településkörnyezetükben található védett területek egyfajta presztízst jelentenek a településüknek, illetve a kistérségnek, ami fontos momentumként értékelhető a jövőt illetően. A vélemények alapján elmondható, hogy a védett területek területi folyamatokra gyakorolt hatása kistérségi szinten elhanyagolható, de a települések szintjén sem jelentős. Mindezek alapján megállapítható, hogy a védett területek önmagukban, megfelelően kidolgozott a felek érdekeit figyelembe vevő, célorientált együttműködések hiányában nem tudnak fejlődést generálni. Ahhoz, hogy a védett területek jelentette lehetőségeket a települések kihasználhassák szemléletváltozásra, tudatos közeledésre és aktív szerepvállalásra van szükség mindkét fél részéről. A védett területek funkciói a természeti és a táji értékek megőrzésén túl, az oktatási és nevelési feladatok, a pihenés és rekreáció, a kutatás szolgálata, az idegenforgalom szervezése, valamint a mezőgazdaság helyi struktúráinak megteremtése révén kiterjednek a társadalmi és gazdasági szférákra is. A jövőbeni együttműködések és a területhasznosítás legfontosabb területeinek a turizmust, illetve ennek preferált típusát az ökoturizmust, az oktatási-nevelési tevékenységet és a rekreáció szolgálatát (a KMNPI esetében a természetvédelmi gazdálkodás is) jelölték meg az érintettek.

4. A települések vizsgálata funkcionális megközelítésben

A vizsgálat eredménye alapján kijelenthető, hogy Hódmezővásárhely minden vizsgált települési funkciót ellátó intézménnyel rendelkezik, ami egy megyei jogú várostól el is várható. A település lakosságszáma, funkciói és azok előfordulási gyakorisága alapján középváros. Mindezek ellenére – összefüggésben az Alföldre jellemző településszerkezettel – Vásárhely vonzáskörzete tulajdonképpen egybeesik a kistérséggel, hinterlandján a kistérség népességének 18,3%-a él. A kistérség másik városa a mintegy 6 800 lakosú Mindszent, amely a vizsgált intézmények kevesebb, mint felével rendelkezik. Lakosságszáma és települési funkciói alapján Mindszent gyakorlatilag vonzáskörzet nélküli funkcióhiányos kisváros. A kistérség falvai, Mártély és Székkutas 15, illetve 17 intézménynek szolgálnak „telephelyül”, melyek jó része helyi szerepkörű ún. falusi intézmény. Alacsony hierarchiaszintű és kevés számú intézményi ellátottságuk miatt a szolgáltatások nagyobb részét a városokban veszik igénybe, melynek színhelye jellemzően Hódmezővásárhely. Az elvégzett funkcióvizsgálat megállapította, hogy kistérségi szinten minden lakos számára hozzáférhetőek a vizsgált intézmények által ellátott funkciók, hiszen Hódmezővásárhely, mint a kistérség centrumtelepülése, lakossága és környezete számára lehetővé teszi valamennyi vizsgált intézményhez kapcsolódó szolgáltatás igénybevételét.

Az SZTE MFK szerepe és hatásai vizsgálata szerint a Kar hatása túlterjed a kistérségen, a megyén, a régión s még az országhatáron túlra is. Hatásának jelentős része azonban jellemzően öt kistérségre (ezen belül leginkább a Hódmezővásárhelyi és Szegedi kistérségre, együttes részesedésük 22,4%), Csongrád megyére, illetve a Dél-alföldi régióra koncentrálódott. A vizsgálat során kimutattam a Kar szakember-kibocsátásának kistérségi jellemzőit és hatását a Hódmezővásárhelyi kistérség humán erőforrásaira. Megállapítható, hogy a kistérségből származó és ottmaradt végzettek több mint négyötöde a kistérségben maradt, akiknek mintegy kétharmada az agobiznisz, illetve egyéb, nem-agrár területen helyezkedett el.

5. Egyéb erőforrások vizsgálata

Az NFT I vizsgálatának eredményei tükrében kitűnik, hogy a kistérség területi szereplői által elnyert, számukra megítélt támogatások jelentős része (91,3%-a) – támogatási csoportonként eltérően – Hódmezővásárhelyen realizálódott. A forrásallokáció aránya jóval felülmúlja a központi település részesedését úgy a kistérség területéből, mint annak népességéből, ami Vásárhely többi települést jóval meghaladó forrásabszorpciós képességére hívja fel a figyelmet. Mindez rontja a kistérség többi településének felzárkózási esélyeit.

A támogatások egy főre jutó értékeit vizsgálva igen nagy különbségek fedezhetők fel a települések között. Az abszolút értékben felállított sorrend Mártély javára módosul, ahol a kistérségi átlagot kétszeresen meghaladó fajlagos értéket számoltam. Különösen aggasztónak tartom, hogy Mindszent és Székkutas fajlagos támogatási paraméterei jelentősen elmaradnak a régiós, de a kistérségi átlagtól is. Mindez a két település alacsony támogatásvonzó képességére utal, ami kedvezőtlenül befolyásolja nemcsak az adott települések, de a kistérség társadalmi-gazdasági fejlődését is. A kistérség fajlagos támogatási értéke, mintegy 13 ezer Ft-tal maradt a régiós szint alatt. Ez véleményem szerint két dologra vezethető vissza. Egyrészt – az előbbiekkal összhangban – a kistérség gazdaságának gyengeségeire, a területi szereplők alacsony potenciáljára, ami kedvezőtlenül befolyásolja a pénzszerzést, a támogatások abszorpcióját. Másrészt az NFT I. kiegyenlítő szándékára, hiszen a kistérség nem tartozott a kedvezményezett térségek sorába sem társadalmi-gazdasági, sem ipari szerkezetátalakítási, sem pedig vidékfejlesztési szempontból, így a kistérségi pályázókat területileg nem preferálták. Mindezt azonban jelentős mértékben befolyásolja Hódmezővásárhely kistérségi dominanciája, hiszen a kistérség másik három települése több szempontból is hátrányos helyzetben van.

Az eredmények alapján mindenképpen javasolható, hogy a területi szereplők bevonásával, a források jobb koordinálása végett – összhangban a területi különbségek mérséklésével és az erőforrások hatékony hasznosításával – készüljön kistérségi fejlesztési terv, integrált térségi program. Erősíteni szükséges a kistérségi együttműködések, melynek keretében a többcélú kistérségi társulás szerepének bővítése határozott célként aposztrofálható. Mindez hozzájárulhat a támogatások nagyobb arányú lehívásához és hatékonyabb felhasználásához, rajtuk keresztül pedig az életképes társadalmi-gazdasági elemek és struktúrák megerősítéséhez és kialakításához.

A nonprofit szektor újjáéledése és rendszerváltást követő fejlődése a Hódmezővásárhelyi kistérséget sem kerülte el. Az önszerveződések iránti fokozott igényt, illetve a lakosság aktivitását mutatja, hogy a 2006-ban működött civil szervezetek 92%-át 1990 után alapították, amelynek eredményeként a kistérségben működő civil szervezetek száma valamivel több, mint kétszeresére nőtt a vizsgált időszak alatt. A társadalmi önszerveződések politikai és jogi legitimitásának visszaállítása, összefüggésben a társadalmi szükségletekkel több irányban is lehetőséget adott a szervezetek alapítására, ami természetesen a különböző területeken eltérő mértékben növelte a civil kezdeményezések számát és arányát. A kistérség nonprofit szektorának tevékenységi szerkezetét a heterogenitás, a sokszínűség jellemzi, az önszerveződések az élet valamennyi területén fellelhetők fontos szerepet vállalva a helyi társadalom, a települések és a kistérség életében. A társadalom és a nonprofit szektor kapcsolatát mutatja, hogy milyen az öntevékeny szervezetekben való lakossági részvétel mértéke, melynek legáltalánosabb formáját a tagsági viszony jelenti. 2006-ban a kistérség lakosainak mintegy negyedének volt tagsági viszonya a szektort alkotó szervezetek valamivel több, mint felében. Ennél jóval kisebb arányban vett részt a kistérség lakossága önkéntesként és alkalmazottként valamely öntevékeny szervezet működésében. Az önkéntes tevékenységet végzők lakosságon belüli aránya alig haladta meg az 1%-ot, miközben a szervezetek 38%-a számíthatott munkájukra, ahol az önkéntesek átlagos száma 6 fő volt. Ilyen formán az önkénteseket igénybe vevő szervezetek jelentős lakossági szerepvállalásra, és ennek megfelelő önkéntes segítségre támaszkodhattak. A kistérség nonprofit szektorának foglalkoztatási szerepét jellemzi, hogy a szervezeteknek csak kis része, mindössze 7%-a volt képes főállású, teljes munkaidőben alkalmazottak foglalkoztatására és az e státuszban foglalkoztatottak aránya a kistérségben foglalkoztatottak csupán 1,2%-a. A szektor foglalkoztatási kapacitásának tehát jelentős tartalékai vannak, melynek jövőbeni kiaknázása mind a kistérségi foglalkoztatási problémák enyhítése, mind a szektor hatékonyabb működése szempontjából egyaránt kívánatos. A civil szervezetek növekvő szerepvállalásához, feladataik társadalom által elvárt színvonalas teljesítéséhez megfelelő finanszírozásra van szükség. A szektor bevételi struktúráját a központi állami és önkormányzati támogatások, illetve a tagdíjbevételek és az alaptevékenység bevétele határozza meg. A nonprofit szektor társadalmi támogatottságának pozitív irányú változását mutatja, hogy 1994 és 2006 között a belföldi magán támogatások – ezen belül a lakossági támogatások

–, valamint a tagdíjbevételek és 1997-től a személyi jövedelemadó 1%-ának felajánlásaiból származó bevételek többszörösére emelkedtek a kistérségben. Kedvezőtlen és nyugtalanító viszont, hogy a szektor kiadásai 33 millió forinttal haladták meg a bevételeket. Mindez felhívja a figyelmet a kistérség nonprofit szektorának finanszírozási problémáira és pénzügyi sérülékenységre.

6. A vidéki erőforrások hasznosításának kritikus pontjai és új lehetőségei a Hódmezővásárhelyi kistérségben

A magyarországi HACS-ok körében végzett országos felmérésből kiderül, hogy az akciócsoportok vezetőinek értékítélete szerint a HACS-ok által lefedett térségek fejlődését leginkább a tőke és a támogatási források hiánya gátolják, és csak kevésbé a LEADER-program alapelveivel, filozófiájával összefüggésben lévő szoft tényezők (értem ez alatt a vidéki embereket és közösségeiket jellemző sajátosságokat) hiányosságai. Ennek ellentmondó véleményem szerint az említett szoft tényezők, mint az együttműködési készség, bizalom, ismeretek és információk, érdektelenség, innovativitás, kulcsfontosságú személyek, valamint az elkötelezettség megléte vagy hiánya igenis jelentős mértékben befolyásolják a térségek fejlődését és a HACS-ok által végzett fejlesztőmunka sikerességét.

A felmérés rámutat továbbá arra is, hogy az akciócsoportok legfontosabb feladatuknak a pályázatok finanszírozását, támogatási források odaítélését tartják. Megítélésem szerint e feladat ellátása mindenképpen szükséges, de koránt sem elégséges ahhoz, hogy a tőlük elvárt, a helyi fejlesztésben betöltendő katalizátor szerepüket ellássák. A Helyi Vidékfejlesztési Stratégiák megvalósításában az akciócsoportok szerepe nem szűkülhet be csupán az általuk koordinált fejlesztési források elosztására, működésük jóval szélesebb tevékenységi kört fog át, melyben a helyi közösség aktivizálása, a partnerségépítés, az együttműködések generálása, a képességek fejlesztése, a fenntartható fejlődés előmozdítása, a fejlesztések összekapcsolására, komplexitására való törekvés fontos szempontként kell, hogy megjelenjenek. A stratégia hatékony végrehajtásához ugyanis szükség van a helyi szereplők, a helyi közösség cselekvőkészségének és együttműködésének fokozására, ami a LEADER-program megvalósulásának záloga. Mindez többféle feladat ellátását teszi szükségessé.

Álláspontom szerint a HACS-ok egyik kiemelt feladata, az adott térségben hozzáférhető társadalmi tőke fejlesztése, melynek tényleges erőforrásként való hasznosítása a területi

szereplők együttműködésén alapul. Az együttműködéssel lehetővé válik a társadalmi tőke, mint cselekvést elősegítő erőforrás bevonása a területi folyamatokba, létrehozva ezzel az erőforrások egy új kombinációját, ami jelentősen hozzájárulhat a LEADER-program sikeréhez, illetve a HACS-ok által érintett települések és térségek belső erőforrásokon alapuló fejlődéséhez.

7. A hipotézisek értékelése

A következőkben a kutatást megalapozó hipotéziseket értékelem az elért eredmények tükrében.

1.) Az erőforrások vizsgálatának több eredménye is alátámasztja, hogy Hódmezővásárhely fejlődési pályája elválaszthatatlan a kistérségétől, hiszen hatalmas súlyánál fogva determinálja azt. Kistérségi összesítésben érvényesül Hódmezővásárhely dominanciája az erőforrások mennyiségi és minőségi paramétereit illetően. Mindez megmutatkozik a humán erőforrások vizsgált jellemzőiben, a területhasználatban, Vásárhely településhálózaton belül elfoglalt helyzetében vagy a többi települést jóval felülmúló forrásabszorpciós képességében. Ennél fogva Hódmezővásárhely, mint a kistérség gazdasági, kulturális és szolgáltató központja szigetszerűen emelkedik ki szűkebb környezetéből, s valamennyi szempontból meghatározza a kistérség átlagjellemzőinek alakulását. A kistérség gazdaságának szereplői és az erőforrások a közöttük levő szerteágazó kapcsolatok miatt nem függetlenek egymástól. Így a centrumtelepülés túlsúlyából adódóan annak helyzete, valamint az ott lejátszódó társadalmi-gazdasági folyamatok dinamikája alapvetően meghatározza az egész kistérség helyzetét és fejlődési lehetőségeit. A kutatás eredményei alapján *az első hipotézisem bizonyítottnak tekinthető.*

2.) A humán erőforrások maguk is hierarchizáltak, s fenntartásuk különböző szintű humán erőforrások sorát feltételezi. Ezzel párhuzamosan az egyes falvaknak és városoknak a településhierarchiában elfoglalt pozíciójuknak megfelelően jelentős különbségek mutathatók ki a humán erőforrások jellemzőiben, különösen igaz ez a humán erőforrások második és harmadik szintjére. Alapvető különbségek megmutathatók ki egyrészt a városok és a falvak, másrészt a centrumtelepülés és a többi település között a munkaerő (foglalkoztatottság, gazdasági aktivitás és inaktivitás), a

települések (az általuk ellátott szerepkörök), valamint az életmóddal kapcsolatos szükségletek és elvárások tekintetében. Mindeközben az előbbiektől eltérő sajátosságok is érvényesülnek (ld pl. Mindszent esetében a foglalkoztatás és a munka hozzáférhetőségének eredményeit). Ismételten érvényesül ugyanakkor Vásárhely dominanciája, különösképpen a foglalkoztatás, a munka hozzáférhetősége, az iskolai végzettség és a települési funkciók terén. Az eredmények alapján *a második hipotézisem is igaznak bizonyult.*

3.) A kistérség területének mezőgazdasági termelésre való alkalmasságát, alapvetően meghatározza, hogy a Hódmezővásárhelyi kistérség az átlagosat meghaladó természeti-földrajzi adottságokkal rendelkezik a mező- és erdőgazdasági tevékenységeket illetően. A talajok termékenységét meghatározó fontosabb talajtani tényezők vizsgálata alapján megállapítást nyert, hogy a kistérség talajadottságai – a vízgazdálkodási tulajdonságok kivételével –, kedvezőek. Ezt támasztja alá a talajtermékenységet kifejező aranykoronaérték és a talajértékszám is. Ennek megfelelően a kistérségi területhasználat fő meghatározója a mezőgazdasági földhasználat, melynek aránya kistérségi szinten 84%. A kiterjedt mezőgazdasági területek mellett a természetvédelmi területek jóval kisebb arányt képviselnek a területhasználatban (8,5%). A védett természeti területek kistérségben betöltött szerepének vizsgálata alapján megállapítható, hogy erőforrásként való hasznosításuk a bennük rejlő lehetőségekhez képest messze kihasználatlanok. Így a természeti és táji erőforrásokat ötvöző területek jobbára csak hasznosítható lehetőségként, egyfajta potenciálként vehetők számba a kistérség gazdaságában. Hasznosításuk lehetőségei, összefüggésben a védett területek funkcióival, a természeti és a táji értékek megőrzésén túl, az oktatási és nevelési feladatok, a pihenés és rekreáció, a kutatás szolgálata, az idegenforgalom szervezése, valamint a mezőgazdaság helyi struktúráinak megteremtése révén kiterjednek a társadalmi és gazdasági szférákra is. Mindezeknek megfelelően *a harmadik hipotézisem szintén bizonyítottnak tekinthető.*

4.) Tekintettel a kistérség kedvező agroökológiai adottságaira és a mezőgazdasági földhasználat magas arányára, a mezőgazdasági termelés jelentős mennyiségű biomassa előállítására képes. Az energetikai célú biomassa-potenciál meghatározása alapján a kistérség jelentősnek mondható biomasszakészletekkel rendelkezik, ami 1,2 millió tonnára tehető (60% a mezőgazdaságban, ezen belül 35% a növénytermesztésben előállított biomassa aránya), ebből az újra felhasználható (regenerálódó,

újratermelhető), biomassza mennyisége mintegy 800 000 tonna/év. A fenntartható erőforrásgazdálkodás szempontjainak érvényesítése, valamint az évente megtermelt és képződött biomassza sokféle hasznosítási módja behatárolja az energiaforrásként történő felhasználás lehetőségét. Ennélfogva a kistérség biomassza-készletének mintegy 40%-a, az újrafelhasználható biomassza mennyiségének 60%-a, azaz mintegy 470 ezer tonna az energetikai célra ténylegesen javasolható biomasszamennyiség. A kutatás eredményei alapján *a negyedik hipotézisem is bizonyítottnak fogadható el.*

5.) A civil szervezetek aktivitásuk és befolyásuk révén maguk is erőforrásai a vidékgazdaságoknak. Lényegükből fakadóan érdekeltek a helyi társadalmi-gazdasági és ökológiai folyamatok előmozdításában, ezzel összefüggésben pedig a helyi erőforrások működtetésében és fenntartható használatában. A nonprofit szektor fejlődési folyamatának, valamint strukturális és működési jellemzőinek elemzése alapján megállapítható, hogy civil szervezetek száma a rendszerváltást követően nagymértékben nőtt, ami jelzi az önszerveződés iránti fokozott igényt és kifejezi a helyi társadalom aktivitását. Mindeközben a társadalmi szükségletekkel összefüggésben sokszínű tevékenységi struktúra mentén szerveződött nonprofit szektor alakult ki. Nyolc olyan tevékenységi terület jelölhető meg, amelyekhez a vizsgált időszak végén a szervezetek 88%-a kötődött: kultúra, sport, szabadidő és hobbi, oktatás, egészségügy, szociális ellátás, településfejlesztés, valamint a szakmai és gazdasági érdekképviselés. Sajnos az állampolgárok többsége azonban távol marad a civil szervezetek munkájától. A Hódmezővásárhelyi kistérség lakosainak csak mintegy negyede tagja valamilyen civil szervezetnek. Ennél jóval kisebb, egy százalék körüli arányban vett részt a kistérség lakossága önkéntesként és alkalmazottként valamely öntevékeny szervezet működésében. Szintén negatívum, hogy a civil szervezetek tevékenységét folyamatos finanszírozási gondok nehezítik, amik működésüket törekennyé, kiszolgáltatottá, feladatellátásukat pedig kérdésessé teszik. Az utóbbiak egyértelműen korlátozzák az erőforrások hasznosítását előmozdító működésük lehetőségeit. A civil szférához hasonlóan a HACS is fontos szerepet játszik, illetve játszhatna a helyi társadalom építésében, a társadalmi tőke növelésében, illetve az akciócsoportoktól elvárt hozzáadott érték, többletérték létrehozásában. A vizsgálataimból kiderül azonban, hogy a kistérségben működő akciócsoport legfontosabb feladatának a pályázatok finanszírozását, támogatási források odaítélését tartja, ami mindenképpen szükséges, de megítélésem szerint koránt sem elégséges ahhoz, hogy a tőle elvárt, a helyi

fejlesztésben betöltendő katalizátor szerepét ellássa, és a térség valós fejlesztési tényezőjévé váljon. A kutatás eredményei alapján *az ötödik hipotézisemben megfogalmazott várakozások csak részben, illetve felemásan realizálódtak*. Mindez következik abból, hogy a civil szervezetek száma és tevékenységei, ugyan bővültek, de működésük feltételei semmiképpen nem javultak. Az akciócsoporthoz pedig szimpla támogatás elosztóként működik, s feladatai között nem élveznek prioritást a fent jelzettek ellátása. Mindezek kétségessé teszik, hogy a civil szervezetek és a HACS betölthessék a tőlük elvárt szerepet.

Összegzőképpen elmondható, hogy a kistérség vidéki erőforrásai hasznosításának jelentős tartalékai vannak, ugyanakkor az is kiderül, hogy azok nem csak tényezői a kistérség gazdaságának, hanem több vonatkozásban fejlesztendő területei is egyben. A meglévő problémák orvoslásában és az új kihívásokra való reagálás folyamatában, a kistérség alkalmazkodási készségének magasabb szintre emelésében nélkülözhetetlen az erőforrások eredményes, hatékony és fenntartható hasznosítása.

6. AZ ÉRTEKEZÉS FONTOSABB MEGÁLLAPÍTÁSAI, ÚJ, ILLETVE ÚJSZERŰ EREDMÉNYEI

Tudományos eredményeim közül újak, illetve újszerűnek kérem elfogadni a következőket:

1. Elsőként vettem számba és rendszereztem, illetve értékeltem a Hódmezővásárhelyi kistérség vidéki erőforrásait, s **feltártam** egymáshoz kapcsolódásukat, valamint közöttük meglévő több új és újszerű összefüggést.
2. Rámutattam, hogy **a kistérség humán erőforrásainak gyengeségei a népességcsökkenésben, a romló korösszetételben, az alacsony legális jövedelmekben, a szegénység fenyegető terjedésében jelentkeznek.** A kistérség valamennyi településén alacsony a foglalkoztatottság és magas a gazdasági inaktivitás, ami a lokális gazdaságra visszahatván csökkenti annak teljesítményét. Jelentős különbségek mutatkoznak Hódmezővásárhely és a másik három település között az előbbi javára, a munka hozzáférhetősége és a lakosság különböző szintű iskolázottsága között. Ugyanakkor **a humán erőforrások erősségét jelentik a hódmezővásárhelyi magasabb iskolázottsági értékek és a város intézményeinek elérhetőségével a kistérségben élők fontosabb szükségleteinek kielégíthetősége.**
3. A kistérség falvai és városai településhierarchiában elfoglalt pozíciójának megfelelően jelentős differenciákat mutattam ki a humán erőforrások jellemzőiben, különösen igaz ez a humán erőforrások második és harmadik szintjére. **A kistérség átlagjellemzői csak a településenkénti jellemzőkkel értékelve mutatnak reális helyzetképet, amit a stratégiaalkotásban sem szabad szem előtt téveszteni.**
4. A talajok termékenységét meghatározó fontosabb talajtani tényezők vizsgálata alapján **megállapítottam, hogy a kistérség kedvező talajadottságaiból fakadóan az átlagosnál jobb feltételeket nyújt a mezőgazdasági földhasználat számára.** Ezen természeti erőforrás hasznosításával összefüggésben előnyként azonosítottam a kistérség jelentős biomaszapotenciálját. Ehhez kapcsolódó **számításaim szerint a kistérség teljes biomaszákészlete 1,2 millió tonnára tehető, melyből az újra felhasználható (regenerálódó, újratermelhető) biomasz mennyisége mintegy**

800 000 tonna/év, s **az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza-mennyiség 472 583 tonna.**

5. A táj mint erőforrás hasznosítási szempontú vizsgálatához kapcsolódóan a térség adottságait, a táj szerkezetét, funkcióit, valamint fenntarthatósági szempontokat figyelembe véve **földhasználati javaslatokat fogalmaztam meg. Megállapítottam** továbbá, hogy **a védett természeti területek** mint sajátos területhasználatot megtestesítő térkategóriák, egyfajta presztízst, „többlet lehetőséget” jelenthetnének az érintett településeknek, illetve a kistérségnek. **Ennek ellenére erőforrásként való hasznosításuk a bennük rejlő lehetőségekhez mérten messze kihasználatlanok, így a védett területek hatása a kistérségben ma még elhanyagolható.** Ebből adódóan e természeti és táji erőforrásokat ötvöző területek jobbára **csak hasznosítható lehetőségként, egyfajta potenciálként vehetők számba a kistérség gazdaságában.**
6. Az erőforrások vizsgálatának több eredménye alapján **igazoltam, hogy a kistérség gazdasága és annak belső erőforrásai elválaszthatatlanok Hódmezővásárhelytől.** Kistérségi összesítésben érvényesül Hódmezővásárhely dominanciája az erőforrások mennyiségi és minőségi paramétereit illetően. **Mindez megmutatkozik a humán erőforrások vizsgált jellemzőiben, a területhasználatban, Hódmezővásárhely településhálózaton belül elfoglalt helyzetében vagy a többi települést jóval felülmúló forrásabszorpciók képességében.** Ennél fogva a kistérség gazdasági, kulturális és szolgáltató központja szigetszerűen emelkedik ki szűkebb környezetéből, s **valamennyi szempontból meghatározza az átlagjellemzők alakulását.**
7. A LEADER Helyi Akciócsoportoknak fontos szerepet játszanak a helyi erőforrásokra alapozott vidékfejlesztés folyamatában. Ennek javításában használható sémaként **szintetizáltam és ábrázoltam a HACS-ok működési hatásmechanizmusát és az azt meghatározó tényezőket.** Ez részét képezheti egy olyan monitoring és értékelési rendszernek is, amely megfelelő iránymutatásul szolgál az akciócsoportoknak és lehetővé teszi azok teljesítményének pontosabb mérését és nyomon követését.

ÖSSZEFOGLALÁS

A „Vidéki erőforrások helyzete és szerepe a Hódmezővásárhelyi kistérség gazdaságában” című témához kapcsolódó kutatásom alapvető célja a kistérség gazdaságára vonatkozó ismeretek szintetizálása, új ismeretek, összefüggések keresése, a helyi vidéki erőforrások rendszerezése, elemzése és értékelése.

A vidékgazdasággal és a vidéki erőforrásokkal kapcsolatos hazai ismeretek nem túlságosan bővek. Ezért azt gondolom, hogy munkám hozzájárul a vidékgazdasággal és a vidéki erőforrásokkal kapcsolatos tudás bővítéséhez. A témához kapcsolódó számos hazai és külföldi szakirodalmi forrás feldolgozása, szintetizálása és az elért kutatási eredmények egy egységes egészé állnak össze, s így mint egyfajta bevezetés a vidékgazdaság tanulmányozásába (elméleti alapok és empirikus elemzések) több területen (tervezés, oktatás, kutatás) is hasznosítható sokrétű ismereteket nyújt.

A kutatás során mindenképpen előtérbe kellett helyeznem a téma interdiszciplináris megközelítését, ami egyaránt következik az erőforrások több tudományterületet érintő, azokkal összefüggő jellegéből, sokszínűségéből és a vidékgazdaság komplexitásából. Kutatásom a kistérség erőforrásainak vizsgálatára fókuszál, ami azonban a téma komplexitását figyelembe véve természetszerűleg nem terjedt, nem terjedhetett ki minden lehetséges szempontra.

A kistérség erőforrásai helyzetének és szerepének vizsgálatát szakirodalmi kutatással kezdtem. Ennek során az empirikus kutatásokat megalapozó szakirodalmi forrásokat gyűjtöttem össze és elemeztem.

Az empirikus kutatás eredményeinek bemutatását a vizsgált erőforrásoknak megfelelően öt különálló alfejezetben végeztem el.

Az első rész a humán erőforrások helyzetének és változásának hierarchia-rendszerű vizsgálatával foglalkozik. A második részben vizsgálom a talaj mint ökológiai főjellemző, az egyes térségek ökológiai adottságait jelentős mértékben meghatározó természeti erőforrás jellemzőit, valamint kísérletet teszek a kistérség biomassza-potenciáljának meghatározására, mely alapját képezi az energetikai célra ténylegesen javasolható biomassza-mennyiség megállapításának. A harmadik rész bemutatja a kistérség tájszerkezetének jellemzőit, különös tekintettel a természetes és természetközeli élőhelyek elhelyezkedésére és összekapcsoltságára, a kistérség ökológiai hálójátára. Vizsgálom továbbá a védett természeti területek területhasználati jellemzőit, valamint e területek helyét és szerepét a kistérségben. Ezeken túlmenően

elemzem és értékelem a földhasználat változását a művelési ágak és a felszínborítás tükrében. A negyedik rész a kistérség települései által ellátott szerepkörök vizsgálatával foglalkozik. Ennek keretében kitérek az SZTE MFK szerepének és hatásainak értékelésére. Az ötödik részben a Hódmezővásárhelyi kistérség gazdaságának egyéb erőforrásait vizsgálom. Elsőként az első Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT I.) operatív programjai által 2004-2006 közötti időszakban nyújtott támogatások területi allokációját, ezen keresztül a kistérség és annak települései forrásabszorpciós képességét vizsgálom. Ezt követően a kistérség nonprofit szektorának elemzésével foglalkozom. Végezetül a vidéki erőforrások kritikus pontjai és hasznosításuk új lehetőségeinek témakörén belül vizsgálom a HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezőket, továbbá a HACS-ok, mint belső fejlesztési tényezők szerepét és feladatait a versenyképességi és fenntarthatósági célokat kitűző vidékfejlesztési politika helyi szintű megvalósításának folyamatában.

Áttekintve és értékelve az egyes erőforrásokat kiderül, hogy a *legtöbb gyengeséggel a humán erőforrások jellemezhetők*. Itt kiemelhető a folyamatos, évtizedek óta tartó *népességcsökkenés, ezzel együtt a romló korszerkezet, az alacsony foglalkoztatottság és a magas gazdasági inaktivitás, a legális jövedelmek alacsony szintje és a szegénység terjedése*. Ezek rontják a kistérség népességmegtartó és népességtartó képességét. Az orvoslás igen sürgető feladat. Ennek érdekében kiemelten fontosnak tartom a *foglalkoztatási helyzet és a helyi gazdaság jövedelemtermelő képességének javítását*. Erősségként értékelhető, hogy a vizsgált települési szerepkörökhöz kapcsolódó *szükségletek kielégítésének lehetőségei adottak a kistérségben*, ami nagyrészt a centrumtelepülésen telephellyel rendelkező intézményeknek köszönhető.

A kistérség további *erősségei* között vehetjük számba a vizsgált *természeti erőforrásokat, a kedvező talajadottságokat és a jelentősnek mondható biomassza-potenciált*. A természeti erőforrásokkal, de általában az erőforrásokkal való fenntartható gazdálkodás igénye és szükségessége azonban jelentős *kihívások* elé állítja e termelési tényezők használóit is, gondoljunk csak a *talajok, illetve az érintett területek vízgazdálkodásának javítására, vagy az energiaforrásként felhasználható biomassza jobb integrálására a kistérség gazdaságába*. A kistérség területének csaknem 10%-a minősül *védett természeti területnek*, de ahhoz, hogy e területeket, azok komplex természeti és táji értékeivel együtt valós erőforrásként, és ne csupán potenciálként vehessük számba, *újfajta gondolkodásra van szükség* a hasznosításban érintett, és vélhetően érdekelt felek részéről. A kistérségi táj használatában dominál az egyenmű

mezőgazdasági földhasználat, jellemzően nagytáblás szántókkal, ami homogén agrártáj kialakulását eredményezte. Mindez tekintettel a táj adottságaira és terhelhetőségére *gyengeségként* vehető figyelembe, hiszen kedvezőtlenül befolyásolja a természeti erőforrások (talaj, víz, ökológiai-biológiai erőforrások) megőrzését és fenntartását.

A támogatások mint külső pénzügyi erőforrások felhasználása kistérségi koordináció hiányában és Hódmezővásárhely többi települést jóval meghaladó forrásabszorpciók képességéből következően *aránytalanul koncentrált*. Mindez *rontja a kistérség többi településének felzárkózási esélyeit* és korlátozza az életképes társadalmi-gazdasági elemek és struktúrák kialakulását és megerősödését a kistérségben. Ezen struktúrák részeként vehetők számba a *civil szervezetek*, melyek *erősséget* jelentenek annyiban, hogy számuk a rendszerváltást követően nagymértékben nőtt, miközben sokszínű tevékenységi struktúra mentén szerveződött nonprofit szektor alakult ki. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy az állampolgárok többsége távol marad a civil szervezetek munkájától, illetve hogy tevékenységüket finanszírozási gondok nehezítik. Az utóbbiak egyértelműen *gyengeségként* vehetők figyelembe.

A kistérség vidéki erőforrásai tehát nem csak tényezői a kistérség gazdaságának, hanem több vonatkozásban *fejlesztendő területei is egyben*. Ebből adódóan *hasznosításuknak jelentős tartalékai vannak*. Ehhez kapcsolódóan fontosnak tartom kiemelni, hogy az *erőforrások hasznosításának kistérségi koordinációja hiányos vagy teljes mértékben hiányzik*. A fentiek ugyanakkor *nem csak az erőforrások hasznosításának kritikus pontjaira hívják fel a figyelmet, hanem a fejlesztések során követendő irányelvekre is*. Abból kiindulva, hogy a kistérség gazdaságának *szereplői és az erőforrások* a közöttük levő szerteágazó kapcsolatok miatt *nem függetlenek egymástól* mindenképpen az javasolható, hogy a területi szereplők bevonásával, az erőforrások jobb hasznosítása és koordinálása végett készüljön kistérségi fejlesztési terv, integrált térségi stratégia. Ennek keretében *erősíteni szükséges a kistérségi együttműködések*et, hiszen a stratégia kialakításának és magvalósításának, így a helyi fejlődés előmozdításának sikere a szereplők együttműködésén múlik. Ezt figyelembe véve értekezésemben kiemelten foglalkoztam a LEADER program nyújtotta lehetőségek kihasználásával. Ez azért fontos, mert úgy vélem, hogy a stratégia megtervezett, koordinált és sok esetben új típusú tevékenységek megvalósítását jelenti, ami az erőforrások eredményesebb és hatékonyabb hasznosításához vezet.

SUMMARY

The basic objective of my research connected to the topic of "The situation and role of rural resources in the economy of Hódmezővásárhely micro-region" is the synthesis of the knowledge concerning the economy of the micro-region and seeking new knowledge and the organization, analysis and evaluation of local rural resources,

The knowledge relating to rural economy and rural resources are not overly abundant in Hungary. Therefore, I think that my work contributes to widening the knowledge of rural economy and rural resources. The procession and synthesis of numerous Hungarian and foreign sources of literature, and the research results come together into a coherent whole and thus act as an introduction to the study of the rural economy (theoretical foundations and empirical analysis) in several areas (planning, teaching, research) provide multiple insights.

During the research it seemed necessary to put forward the subject of an interdisciplinary approach, which derives from both the number of interdisciplinary resources, associated with the nature, diversity and complexity of the rural economy. My research focuses on the investigation of the resources of the micro region which, however, due to the complexity of the topic, could not cover every possible aspect.

I started the investigation of the situation and role of the micro-regional resources with professional literature research. In doing so, I collected and analysed literature sources the empirical studies can be based upon.

The results of the empirical research were presented in accordance with the investigated resources in five separate subsection.

The first part deals with the hierarchy-based investigation of the human resources and their changes. In the second part I examine features of the soil as an ecological key characteristics determining the ecological endowments of each region, and I also attempt to determine the biomass potential of the micro-region, which is the basis of the determination of the recommended quantity of biomass to utilise. The third section presents the landscape structure characteristics of the micro-region particularly the locations and connectedness of natural and semi-natural habitats, the ecological network of the micro-region. Furthermore I examine the land use characteristics of the protected natural areas and place and role of these areas in the economy of the micro-region. In addition, I also analyze and evaluate the land use change in the light of land use categories and land cover. The fourth part deals with the assesment of the roles of the

settlements in the micro-region. In this context I also evaluate the role and impact of the SZTE MFK. In the fifth part I study the other resources of the economy of Hódmezővásárhely micro-region. First of all, I examine the spatial allocation of the subsidies provided by the first National Development Plan (NDP I) between 2004 and 2006, through that the resource-absorption ability of the micro-region and its settlements. Subsequently, I analysed the non-profit sector of the micro-region. Finally, within the theme of the critical points of the rural resources and the new opportunities of their utilization, I examine the factors hindering the development of the territory covered by LAGs and the role and task of the LAGs as internal development factors in the process of the local implementation of the rural development policy aiming at competitiveness and sustainability.

Reviewing and evaluating the investigated resources it turns out that *human resources can be characterized by most of the weaknesses*. Here we can highlight the *ongoing population decline, which goes back for decades, along with the deteriorating age structure, low employment and high economic inactivity and low level of legal income and the spreading of poverty*. These adverse effects impair the population retaining ability and the ability to economically provide for population of the micro region. So, the need of a remedy is very urgent. In this respect, I consider the most important *to improve the employment situation and income-generating capacity of the local economy. It is a strength that the opportunities of fulfilment the needs* in relation with the functions of settlements *are given in the micro-region*, due to the institutions providing various services located in the central settlement.

Additional strength is natural resources such as the favourable soil characteristics and the significant amount of biomass potential. The requirements of sustainable management of natural and other resources create significant challenges for users of factors of production; *just think of improving the water management of soils in certain areas, or to better integration of biomass for energetic purpose into the economy of the micro-region*. Almost 10% of the micro-region's territory can be considered as *protected natural areas*, but to take this areas with its complex natural and landscape values into consideration as 'real resources', not just potentials, *new thinking is needed* on the part of actors involved and presumably interested in the utilization. The landscape use is dominated by agricultural land use in the micro-region typically with large plots of arable, which resulted in formation of a homogeneous agrarian landscape. Having regard to the characteristics and resilience of the landscape *can be considered*

among weaknesses because it negatively affects the preservation and maintenance of natural resources (soil, water, ecological and biological resources).

Utilization of grants as external financial resource disproportionately concentrated due to the lack of coordination and the resource absorption ability of Hódmezővásárhely well exceeding that of the other settlements. *This reduces the chances of catching up of other settlements*, and limit the formation and strengthening of viable socio-economic elements and structures in the micro-region. *Civil organization can be a part of these structures*, which represents *strength* as their number increased significantly after the change of the regime, and in the meantime a non-profit sector was organised along with a colourful activity structure related to social demands. Along with the above, it can be observed that the majority of the citizens do not take part in the work of the non-profit organisation, and permanent financial problems hindering their activity. *Latter are clearly weaknesses*.

So, *the rural resources are not only factors of the economy of the micro-region but also fields to be developed in many respects*. Therefore, *there are considerable potentials of the utilisation of the rural resources* in the micro-region. In this context, I find it important to emphasize the *poor micro-regional coordination of the utilization of resources, or the complete lack of coordination*. However, the above mentioned *are not only raise awareness to the critical points of resource utilization, but also to the guidelines to be followed during development activities*. Based on that *the actors of the micro-regional economy and the resources are not independent of each other* because of the diverse relationships between them, it is recommended that with the involvement of territorial actors a development plan, integrated strategy should be prepared in order to improve the utilization and coordination of resources. Within this framework, *micro-regional cooperation should be strengthen* as the success of the creation and implementation of the strategy, such as promotion of local development depends on cooperation of local actors. Considering this, in my thesis I dealt with implementation issues and the possibilities offered by the LEADER programme. This is important because I believe that the strategy means the implementation of planned, coordinated, and in many cases, new types of activities, which leads to a more efficient and effective utilization of resources.

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra: A humán erőforrások hierarchiája	37
2. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség és településeinek közigazgatás-földrajzi elhelyezkedése	61
3. ábra: A lakónépesség változása a kistérségben (1990-2009)	73
4. ábra: A természetes népmozgalom alakulása a kistérségben (1990-2009)	74
5. ábra: A vándorlási egyenleg alakulása a kistérségben (1990-2009).....	74
6. ábra: A korszerkezet változása a kistérségben 1990 és 2009 között	77
7. ábra: A kistérség településein élők korszerkezete 1990-ben és 2009-ben.....	78
8. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség genetikai talajtérképe	92
9. ábra: A talajok szervesanyag-készlete (t/ha) a Hódmezővásárhelyi kistérségben	94
10. ábra: Talajértékszám alakulása a Hódmezővásárhelyi kistérségben	96
11. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség erdőterületeinek élőfakészlete	104
12. ábra: A kistérség tájszerkezete a felszínborítás fő csoportjainak megfelelően	112
13. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség tájökológiai mátrixa	113
14. ábra: Tájökológiai foltok és folyosók a Hódmezővásárhelyi kistérségben	114
15. ábra: A Hódmezővásárhelyi kistérség ökológiai hálózata.....	117
16. ábra: Natura 2000 területek a kistérségben.....	118
17. ábra: A kistérség országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett természeti területei	120
18. ábra: A felszínborítás változása 1990-2000 között a kistérségben.....	130
19. ábra: Az SZTE MFK fő oktatási vonzáskörzete a régiók és a megyék szintjén....	139
20. ábra: A végzett hallgatók lakóhelyének kistérségek szerinti megoszlása	140
21. ábra: A fejlesztési források nagysága és a fejlesztések költsége a Hódmezővásárhelyi kistérségben (2004-2006)	144
22. ábra: A HACs-ok működésének determinációi és hatásmechanizmusa	166

TÁBLÁZATJEGYZÉK

1. táblázat: A kistérség és településeinek népessége, területe és népsűrűsége (2009) ..	71
2. táblázat: A külterületen élő lakónépesség száma és aránya a kistérségben (2001)...	71
3. táblázat: A lakónépesség és a népmozgalom a kistérségben (1970-2001).....	76
4. táblázat: A fiatal, felnőtt és időskorú népesség aránya az össznépességen belül.....	79
5. táblázat: A rendszeres szociális segélyezés főbb paramétereinek alakulása a kistérségben 2006 és 2009 között	80
6. táblázat: A foglalkoztatottság alakulása a kistérségben (2001).....	81
7. táblázat: Gazdasági aktivitás és inaktivitás a kistérségben (2001).....	82
8. táblázat: Az életminőséget meghatározó tényezők.....	83
9. táblázat: A lakások fontosabb jellemzői a Hódmezővásárhelyi kistérségben, %.....	84
10. táblázat: A kistérségben élők iskolai végzettsége a megfelelő korú népesség százalékában (2001).....	86
11. táblázat: A helyben dolgozók, a más településre dolgozni eljárók és bejáró foglalkoztatottak aránya a kistérségben (2001)	87
12. táblázat: Az egy adófizetőre jutó jövedelem és az adófizető népesség megoszlása jövedelemkategóriánként (2009)	89
13. táblázat: Az aranykoronában (AK) kifejezett hektáronkénti átlagos földminőség művelési ágaknak megfelelő alakulása a kistérségben (2005)	95
14. táblázat: A fontosabb szántóföldi növények vetésterülete, termésátlaga és összes termésmennyisége a kistérségben	101
15. táblázat: A kistérség erdőterületét alkotó fafajcsoportok megoszlása.....	103
16. táblázat: A Hódmezővásárhelyi kistérség becsült állatállománya.....	105
17. táblázat: Az állatállomány által termelt éves szerves trágya-mennyiség a Hódmezővásárhelyi kistérség kistérségben	106
18. táblázat: A Hódmezővásárhelyi kistérség biomassa-potenciálja.....	109
19. táblázat: A Mártélyi TK és a Kardoskúti Fehértó területhasználati jellemzői	122
20. táblázat: A kistérség földterületének megoszlása művelési ágak szerint (%) (1990-2005).....	126
21. táblázat: A művelési ágak területének és megoszlásának változása a Hódmezővásárhelyi kistérségben (1990-2005)	127
22. táblázat: A kistérség földhasználat a felszínborítás alapján (2000).....	129
23. táblázat: A felszínborítás változása a kistérségben (1990-2000)	131

24. táblázat: Intézményi ellátottság és előfordulási gyakoriság a kistérségben	133
25. táblázat: A támogatások megoszlása a kistérségben	142
26. táblázat: A támogatások megoszlása a kistérségben operatív programok szerint.	143
27. táblázat: A kistérségi támogatások és az általuk generált fejlesztések megoszlása OP-k szerint	145
28. táblázat: A nonprofit szervezetek számának változása, 1994–2006	147
29. táblázat: A működő nonprofit szervezetek megoszlása tevékenységcsoportok szerint, 2006.....	148
30. táblázat: Tagsággal összefüggő jellemzők a nonprofit szektorban, 1994-2006	150
31. táblázat: Az önkéntes tevékenység jellemzői a nonprofit szektorban, 1997-2006	152
32. táblázat: A nonprofit szervezetek foglalkoztatási szerepének változása, 1994-2006	154
33. táblázat: A nonprofit szektor bevételei és forrásainak megoszlása eredetük szerint, 2006	156
34. táblázat: A HACS-ok által lefedett térségek fejlődését akadályozó tényezők fontossági sorrendje	160
35. táblázat: A HACS-ok feladatai az általuk meghatározott fontossági sorrendben .	164

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik ösztönözték, építő jelleggel segítettek kutatásom véghezvitelét és jelen dolgozat elkészülését.

Mindenekelőtt családomnak, feleségemnek és gyermekeimnek tartozom köszönettel, akik kitartóan elviselték a családfő hiányát. Odaadó áldozatvállalásuk, szerető segítségük, biztatásuk és a családi háttér nagyban hozzájárult, hogy ez a dolgozat elkészülhessen.

Külön köszönet illeti meg témavezetőmet, Dr. Fehér Alajos Professzor Urat ösztönzéséért, türelméért, ötleteiért és javaslataiért. Iránymutatása és támogatása nagy segítség volt számomra a kezdetektől az értekezés lezárultáig.

Megköszönöm Dr. Szabó Gábor Professzor Úrnak, a Doktori Iskola korábbi vezetőjének, valamint Prof. Dr. Berde Csabának a Doktori Iskola jelenlegi vezetőjének szakmai és emberi segítségnyújtását. Külön köszönöm Kállai-Rácz Andreának, a Doktori Iskola ügyintézőjének sokirányú segítségét.

Köszönettel tartozom a Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar, Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet munkatársainak és Dr. Gál József Intézetvezető Úrnak, valamint Prof. Dr. Véha Antal Dékán Úrnak, amiért támogatták és segítettek munkámat.

Köszönöm továbbá szerzőtársaimnak a közös munkát, a kutatásaimban résztvevő, általam megkeresett, megkérdezett szervezetek és személyek adat- és információszolgáltatását, értékes segítségét.

IRODALOMJEGYZÉK

- 1.1996. évi LIII. törvény a természet védelméről.
http://jogszabalykereso.mhk.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=26063.332429
- 2.1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és területrendezésről.
http://jogszabalykereso.mhk.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=25619.418337
- 3.Abonyiné Palotás Jolán (2003): Infrastruktúra. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- 4.Andorka Rudolf (2003): Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest.
- 5.András Nábrádi, Károly Pető, Viktória Balogh, Erika Szabó, Andrea Bartha, Krisztián Kovács (2009):
Efficiency indicators in different dimension. Abstract, Vol. 3. No. 1-2. pp. 7-22.
- 6.Ángyán József és Menyhért Zoltán (Szerk.) (1997): Alkalmazkodó növénytermesztés, ésszerű környezetgazdálkodás. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest.
- 7.Ángyán József, Fésüs István, Podmaniczky László, Tar Ferenc (1999): Nemzeti Agrár-környezetvédelmi Program. A környezetkímélő, a természet védelmét és a táj megőrzését szolgáló mező-gazdasági termelési módszerek támogatására. I. kötet. Alapok. FVM, Budapest.
<http://www.fvm.hu/doc/upload/200407/nakp.pdf>
- 8.Ángyán József, Tardy János, Vajnáne Madarassy Anikó (Szerk.) (2003): Védett és érzékeny természeti területek mezőgazdálkodásának alapjai. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- 9.Antal József (1987): Növénytermesztők zsebkönyve. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- 10.Antrop, Marc (2006): Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia? Landscape and Urban Planning, Volume 75, Issues 3-4. pp. 187-197.
- 11.Arcaini, Elisabetta, Boscacci, Flavio, Camagni, Roberto, Capello, Roberta, Porro, Guido (1999): A typology of rural areas in Europe. Politecnico di Milano, Milano.
<http://www.nordregio.se/filer/spespn/Files/2.3.ruralareas.pdf>
- 12.Bai Attila (Szerk.) (2002): A biomassza felhasználása. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- 13.Bakacsi Gyula, Balaton Károly, Dobák Miklós, Máriás Antal (1996): Vezetés-szervezés I-II. Aula Kiadó, Budapest.
- 14.Barcsi Attila, Bidló András, Csorba Péter, Balázs Katalin, Lóczy Dénes (2004): Tájértékelés módszertana az EU Tájvédelmi Egyezményének tükrében. Környezetállapot Értékelés Program Pályázati tanulmányok 2003-2004, Tájgazdálkodási munkacsoport. MTA TAKI.
http://www.kep.taki.iif.hu/file/Barcsi_tajgazd_tan.doc
- 15.Barney, Jay B. és Wright, Patrick M. (1997). On becoming a strategic partner: The role of human resources in gaining competitive advantage. CAHRS Working Paper 97-09. Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, Center for Advanced Human Resource Studies, Ithaca.
<http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1149&context=cahrswp>
- 16.Barótfi István (1998): A biomassza energetikai hasznosítása. Energiaközpont Kht., Budapest.
- 17.Beluszký Pál (1999): Magyarország településföldrajza: általános rész. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
- 18.Beluszký Pál (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus, Budapest-Pécs.

19. Beluszky Pál és Győri Róbert (2004): Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozíciójának változásai a 20. században). *Tér és Társadalom*, XVIII. évfolyam, 1. szám. pp. 1-41.
20. Beluszky Pál és Győri Róbert (2006): Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után). *Tér és Társadalom*, XX. évfolyam, 2. szám. pp. 65-81.
21. Benko, Georges (2002): Regionális tudomány. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
22. Berde Csaba (2003): Menedzsment a mezőgazdaságban. Vezetési módszerek és sajátosságok. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
23. Berde Csaba (2005): Szervezeti formák. In: Menedzsment (Szerk.: Lácza Magdolna és Berde Csaba). Nyíregyházi Főiskola GTK, Nyíregyháza. pp. 59-64.
24. Bergeron, Pierrette (1996): Information Resources Management. Annual Review of Information Science and Technology, Volume 31. pp. 263-300.
25. Bernát Tivadar, Bokor Pálné, Bokor Gyula, Daróczi Etelka, Kollarik Amália, Kulcsár Dezső (2001): Magyarország természeti erőforrásai és gazdaságföldrajzi adottságai. I. kötet. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest.
26. Bokor Katalin (2003): A tér mint erőforrás. In: A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza (Szerk.: Bora Gyula és Korompai Attila). Aula Kiadó, Budapest. pp. 384-388.
27. Bora Gyula (2003): A természeti erőforrások definíciója és osztályozása. In: A természetierőforrások gazdaságtana és földrajza (Szerk.: Bora Gyula és Korompai Attila). Aula Kiadó, Budapest. pp. 15-27.
28. Boros Tiborné (2004): Két új ökológiai fogalom: a „természeti tőke” és a „környezeti fenntarthatóság” értelmezése és alkalmazása gyakorlati problémákra. Műszaki információ. Környezetvédelem, 9-10. sz. pp. 3-23.
29. Böhm Antal (2002): Helyi társadalom, önkormányzatok, településfejlesztés. Agroinform Kiadóház, Budapest.
30. Buday-Sántha Attila (2004): A természeti tőke és az agrárgazdaság szerepe a területi versenyképességben. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
31. Bulla Béla (1962): Magyarország természeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest.
32. Büttner György (2004): Környezetállapot értékelés távérzékelés segítségével, informatikai vonatkozások. Magyar Tudományos Akadémia Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézete. www.kep.taki.iif.hu/file/Buttner_Corine.doc
33. Chikán Attila (2008): Vállalatgazdaságtan. Aula Kiadó, Budapest.
34. Cloke, Paul J. (1977): An index of rurality for England and Wales. *Regional Studies*, Volume 11, Issue 1. pp. 31-46.
35. Cloke, Paul J. (1985): Whither rural studies? *Journal of Rural Studies*, Volume 1, Issue 1. pp. 1-9.
36. Cloke, Paul J. és Park, Chris C. (1985): Rural Resource Management. Croom Helm, London.
37. Coleman, James S. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája (Szerk.: Lengyel György és Szántó Zoltán). Aula Kiadó, Budapest. pp. 11-43.
38. Council of Europe (2000): European Landscape Convention. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/176.htm>

- 39.Cowie, Paul, Newbery, Robert, Atterton, Jane (2010): Rural Economies. In: Rural Prospects (Szerk.: Thompson, Nicola és Atterton, Jane). A Report on the Future of Rural Development in the UK. Centre for Rural Economy, Newcastle University. pp. 4-6.
<http://www.ncl.ac.uk/cre/publish/otherpublications/Prospects%20final.pdf>
- 40.Czike Klára és Kuti Éva (2006): Önkéntesség, jótékonyág, társadalmi integráció. Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ alapítvány, Budapest.
- 41.Csatári Bálint (2000): A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón (Szerk.: Horváth Gyula és Rechnitzer János). MTA RKK, Pécs. pp. 193-217.
- 42.Csatári Bálint (2001): A vidék földrajzi kérdései. A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25-27.
<http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Csatari.pdf>
- 43.Csatári Bálint (2004): Magyarország új vidékfejlesztési stratégiája (Összefoglaló, második változat). MTA RKK ATI, Kecskemét.
https://www.magyarorszag.hu/hirkozpont/hatteranyagok/rkk_videkosszefoglalo.zip
- 44.Csatári Bálint (2011): A magyar vidék és hálózata. Erdei Ferenc VI. Tudományos Konferencia, Kecskemét Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét, 2011. augusztus 25-26. pp. 23-26.
- 45.Csatári Bálint, Nagy Imre, Kiss Attila, Kovács András Donát, Tóth Krisztina (2003): A nemzeti parkok helye és szerepe a területfejlesztésben. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét.
- 46.Csath Magdolna (2002): Erős társadalmi tőke, sikeres nemzet. Valóság, 45. évfolyam, 5. szám. pp. 82-92.
- 47.Csató Szilvia és Mezősi Gábor (2003): A geoökológia kutatásának aktuális problémái. Tájökológiai Lapok, 1. évfolyam, 1. szám. pp. 19-32.
- 48.Csemez Attila (1996): Tájtervezés – tájrendezés. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- 49.Csemez Attila és Möcsényi Mihály (1999): Egyedi tájértékek jelentősége a rurál táj fejlesztésében. In.: Természetvédelem és mezőgazdaság. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok (Szerk.: Kerekes Sándor). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 101-142.
- 50.Csete László és Láng István (2005): A fenntartható agrárgazdaság és vidékfejlesztés. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- 51.Csete László, Láng István, Németh Tamás (2005): Vidéki táj, térség és természeti környezet. In: Új vidékpolitika (Glatz Ferenc, 2008). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 236-237.
- 52.Csizmadia Zoltán (2002): Robert D. Putnam: Bowling Alone, The Collapse and Revival of American Community. Szociológiai szemle. 12. évf. 3. sz. pp. 183-193.
- 53.Csorba Péter (2000): A tájökológiai szemlélet érvényesülése a tájvédelemben. In: Táj kutatási irányzatok Magyarországon. Tiszteletkötet Marosi Sándor akadémikus 70. születésnapjára (Szerk.: Schweitzer Ferenc és Tiner Tibor). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 25-35.
- 54.Csorba Péter (2006): Tájökológia. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- 55.Csorba Péter, Novák Tibor, Kalenyák Emese (2001): A magyar tájak védelme az európai uniós csatlakozás küszöbén. A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25-27. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/CsorbaNovakKalanyak.pdf>
- 56.De Gregori, Thomas R. (1987): Resources Are Not; They Become: An Institutional Theory. *Journal of Economic Issues*. Vol. 21, No. 3. pp. 1241-1263
- 57.DFID = Department for International Development (1999): Sustainable livelihoods guidance sheets. DFID, London. http://www.efls.ca/webresources/DFID_Sustainable_livelihoods_guidance_sheet.pdf
- 58.Dienesné Kovács Erzsébet (2005): Humán erőforrás menedzsment. In: Menedzsment (Szerk.: Lácza Magdolna és Berde Csaba). Nyíregyházi Főiskola GTK, Nyíregyháza. pp. 173-183.
- 59.Dorgai László (1998): Néhány gondolat a „Mi tekinthető vidéknek?” című vitacikkhez. *Gazdálkodás*, 42. évf. 5. szám. pp. 60-64.
- 60.Dövényi Zoltán (2003): Településrendszer. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (Szerk.: Perczel György). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 521-562.
- 61.Du Plessis, Valerie, Beshiri, Roland, Bollman, Ray D., Clemenson, Heather (2002): Definitions of 'Rural'. *Agriculture and Rural Working Paper Series No. 61*. 37. p. <http://www.statcan.gc.ca/pub/21-601-m/2002061/4224867-eng.pdf>
- 62.Eaton, Jonathan J., Bawden, David (1991): What kind of resource is information? *International Journal of Information Management*, Volume 11, Issue 2. pp. 156-165.
- 63.EC = European Commission (1997): Rural Developments. CAP 2000 Working Document. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/pac2000/rd/rd_en.pdf
- 64.EC = European Commission (2010): Rural Development in the European Union. Statistical and Economic Information. Report 2010. http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2010/RD_Report_2010.pdf
- 65.ECA = European Court of Auditors (2010): Implementation of the Leader approach for rural development. Special Report, No 5/2010. Luxembourg.
- 66.ECORYS (2010): Study on Employment, Growth and Innovation in Rural Areas (SEGIRA). Main report. Prepared for the European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development. ECORYS Nederland BV, Rotterdam. http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/employment/full-text_en.pdf
- 67.Enyedi György (1996): Regionális folyamatok Magyarországon. Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- 68.Enyedi György (2004): Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 49. (111.) évf. 9. szám. pp. 935-941.
- 69.Erdei Ferenc (1971): Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- 70.Érdiné Szekeres Rozália (2002): Magyarország és a Páneurópai Ökológiai Hálózat – Nemzeti Ökológiai Hálózat. Környezetvédelmi Minisztérium Természetvédelmi Hivatala, Budapest.
- 71.Fehér Alajos (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 42. évfolyam, 5. szám. pp. 54-59.
- 72.Fehér Alajos (2004): A vidékfejlesztéssel kapcsolatos fogalmi rendszer értelmezései és adaptációs kérdései, s az erre vonatkozó magyar szabályozások szakmai megalapozása. Integrációs és

- 73.Fehér Alajos (2005): A vidékgazdaság és a mezőgazdaság. Agroinform Kiadó, Budapest.
- 74.Font Erzsébet (1998): A vidék gondja globális vagy lokális kérdés? A falu, 13. évf., 3. sz. pp. 27-35.
- 75.Forgács, Csaba (2006): Leadership and the importance of social capital in the transition of cooperatives: A Case study of two cooperatives. Studies in Agricultural Economics. No. 105. pp. 23-37.
- 76.Füzér Katalin, Gerő Márton, Sík Endre, Zongor Gábor (2006): Társadalmi tőke és fejlesztés. In: Társadalmi riport 2006 (Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György). TÁRKI, Budapest. pp. 335-350.
- 77.FVM = Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium (2007): Amit egy állattenyésztőnek a trágyával kapcsolatban tudni kell.
http://www.fvm.gov.hu/doc/upload/200705/tragya_mas_z_fvm_kiadvany.pdf
- 78.G. Fekete Éva (2003): Kistérségek abszorpció (külső tőkefelvétel) képességének meghatározása. MTA RKK KÉTI, Miskolc. <http://www.terport.hu/download.php?ctag=download&docID=4842>
- 79.G. Fekete Éva (2005): A magyar vidék önszerveződő és érdekérvényesítő képessége. In: Új vidékpolitika (Glatz Ferenc, 2008). MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. pp. 241-242.
- 80.Gál József (1999): Az alföldi régió néhány környezetvédelmi, társadalmi-gazdasági összefüggése. In: Az Alföld a XXI. század küszöbén (Szerk.: Baukó Tamás). Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba. pp. 375-378.
- 81.Gálné Horváth Ildikó (2009): A Hódmezővásárhely környéki kistelepülések lakosság megtartó erejének esélye. „Mezőgazdaság és Vidék a Változó Világban” VIII. Wellmann Oszkár Nemzetközi Tudományos Konferencia, SZTE Tudományegyetem Mezőgazdasági Kar, Hódmezővásárhely, 2009. április 23. In: Agrár- és Vidékfejlesztési Szemle. 4. évf., 1. sz. (CD-melléklet)
- 82.Gálné Horváth, Ildikó (2010): Farming outside of town Hodmezovasarhely as a possible form of living and working. International Scientific Symposium, Timisoara, 20 May 2010. Lucrari stiintifice seria I, vol. XII (1). pp. 135-142.
- 83.Galó Miklós (2008): a vállalkozások tervezése. In: Üzemtan I. (Szerk.: Nábrádi András, Pupos Tibor, Takácsné György Katalin). Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. pp. 111-125.
- 84.Garrod, Brian, Wornell, Roz, Youell, Ray (2006): Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism. Journal of Rural Studies, Volume 22. Issue 1. pp. 117-128.
- 85.Gordos Tamás (2007): Az Európai Unió támogatások kistérségi megoszlása a Közép-magyarországi régióban. Comitatus, 17. évfolyam, 1-2. szám. pp. 37-47.
- 86.Gulyás László (2008): A HRM-stratégia kialakítása. In: A humán erőforrás menedzsment alapjai (Szerk.: Gulyás László). JATEPress, Szeged. pp. 49-62.
- 87.Gyökér Irén (2007): Szervezeti alapok, Szervezeti struktúrák és kultúrák. In: Menedzsment és vállalkozásgazdaságtan (Szerk.: Kövesi János). Typotex Kiadó, Budapest. pp. 132-155.
- 88.Haase, Dagmar, Walz, Ulrich, Neubert, Marco, Rosenberg, Matthias (2007): Changes to Central European landscapes—Analysing historical maps to approach current environmental issues, examples from Saxony, Central Germany. Land Use Policy, Volume 24, Issue 1. pp. 248-263.

- 89.Haggett, Peter (2006): Geográfia. Globális szintézis. Typotex Kiadó, Budapest.
- 90.Halfacree, Keith H. (1993): Locality and Social Representation: Space, Discourse and Alternative Definitions of the Rural. *Journal of Rural Studies*, Volume 9, Issue 1. pp. 23-37.
- 91.Hanink, Dean M. (2002): Resources. In: *A companion to economic geography* (Szerk.: Sheppard, Eric S. és Barnes, Trevor J.). Blackwell Publishing, Oxford. pp. 227-241.
- 92.Havasi Éva (2000): Jövedelmek, fogyasztás, megélhetés és szegénység Magyarországon. *INFO-Társadalomtudomány*, 50. szám. pp. 17-31.
- 93.Havasi Éva (2001): A szegénység fogalma és mérhetősége. *INFO-Társadalomtudomány*, 54. szám. pp. 7-16.
- 94.Heilig, Gerhard K. (2002): European Rural Development (ERD). International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg, Austria.
http://www.iiasa.ac.at/Research/ERD/net/pdf/erd_pd_10.pdf
- 95.Hill, Berkeley (2005): A policy for countryside problems. In: *The New Rural Economy. Change, Dynamism and Government Policy* (Szerk.: Hill, Berkeley). The Institute of Economic Affairs, London. pp. 39-115.
- 96.Hite, James (1997): The Thunen Model and the New Economic Geography as a Paradigm for Rural Development Policy. *Review of Agricultural Economics*, Vol. 19, No. 2. pp. 230-240.
- 97.Hite, James (1999b): The Thunen Model. Strom Thurmond Institute of Government and Public Affairs, Clemson University, Clemson.
http://sti.clemson.edu/index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=513&Itemid=211
- 98.Hite, James C. (1999a): Rural Development, the Thunen Paradigm, and the Death of Distance: Does Space Still Matter?" In: *Conceptual Foundation of Economics Research in Rural Studies: A Proceedings*. National Rural Studies Committee, Western Rural Development Center, Oregon State University, Corvallis. pp. 11-21.
- 99.House of Commons Environment, Food and Rural Affairs Committee (2008a): The potential of England's rural economy. Eleventh Report of Session 2007-08 Volume I. Report, together with formal minutes. The Stationery Office Limited, London.
<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmenvfru/544/544i.pdf>
- 100.House of Commons Environment, Food and Rural Affairs Committee (2008b): The potential of England's rural economy. Eleventh Report of Session 2007-08 Volume II. Oral and written evidence. The Stationery Office Limited, London.
<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmenvfru/544/544ii.pdf>
- 101.IDEA = Improvement and Development Agency (2004): Facilitating the development of the rural economy. The role of local authorities in providing effective facilitation.
<http://www.idea.gov.uk/idk/aio/334248>
- 102.Illés Iván (2008): Regionális gazdaságtan – területfejlesztés. BMGE GTK. Typotex Kiadó, Budapest.
- 103.IMD = International Institute for Management Development (2011): Factors and Criteria. Structure of the World Competitiveness Yearbook.
http://www.imd.org/research/publications/wcy/upload/All_criteria_list.pdf

- 104.Józsa Zoltán (2006): Önkormányzati szervezet, funkció, modernizáció. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- 105.Káposzta József (Szerk.) (2007): Regionális gazdaságtan. Debreceni Egyetem AMTC AVK, Debrecen.
- 106.Katonáné Kovács Judit, Fieldsend, Andrew F, Alderson, Mike, Szabó Gábor (2006): Human and social factors as endogenous factors stimulating the Leader programme in Hungary. European Rural Development Network Studies. Vol. 4. pp. 169-184.
- 107.Kerekes Ágnes (2007): Folyók és utak menti tájökológiai folyosók tájszerkezeti vizsgálata zempléni mintaterületeken. http://geo.science.unideb.hu/taj/dokument/kiadvanyok/mneekkotet/kerekes_a.pdf
- 108.Kerekes Sándor (2007a): A környezetgazdaságtan alapjai. Aula Kiadó, Budapest.
- 109.Kerekes Sándor (2007b): Környezetgazdálkodás, fenntartható fejlődés. Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar, Debrecen.
- 110.Ketels, Christian (2004): Competitiveness in Rural Regions. Economic Development America, Summer 2004. pp. 8-10. http://www.eda.gov/ImageCache/EDAPublic/documents/pdffdocs/edasummer2004_5ffinal_2epdf/v1/edasummer2004_5ffinal.pdf
- 111.Kis Krisztián (2006a): A társadalmi tőke, mint a társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásoló erőforrás. Agrártudományi Közlemények (Acta Agraria Debreceniensis), 20. sz. pp. 69-73.
- 112.Kis Krisztián (2009a): Tájhasználat a Hódmezővásárhelyi kistérség védett természeti területein. Agrártudományi Közlemények. 33. szám. pp. 179-193.
- 113.Kis Krisztián (2009b): A tájhasználat vizsgálata a Hódmezővásárhelyi kistérségben. Pályamunka. MTA, Szegedi Területi Bizottság, Föld- és Környezettudományi Szakbizottság, Szeged.
- 114.Kis Krisztián (2011): A LEADER-térségek fejlődését akadályozó tényezők értékelése és a Helyi Akciócsoportok szerepe a helyi fejlődésben. Közép-Európai Közlemények, 4. évf. 1. sz. pp. 190-203.
- 115.Kis Krisztián és Kocsis-Nagy Zsolt (2010): Civil aktivitás és társadalmi részvétel. A Hódmezővásárhelyi kistérség nonprofit szektorának vizsgálata megyei, regionális és országos kitekintéssel. Területi statisztika, 13. (50.) évf., 5. szám. pp. 530-550.
- 116.Kis, Krisztián (2006b): The LEADER programme as a special possibility of developing social capital in rural areas. „Modern Agriculture: today and tomorrow” International Symposium. University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine of the Banat, Faculty of Agriculture, 18-19May, 2006, Timisoara, Romania. Scientific Papers, vol. 38. pp. 489-494.
- 117.Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság (2005): Védett természeti területek. Tájvédelmi körzetek. Mártélyi Tájvédelmi Körzet. http://knp.nemzetipark.gov.hu/index.php?pg=menu_1431
- 118.Kopányi Mihály (Szerk.) (1996): Mikroökonómia. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- 119.Korompai Attila (2003): A föld hasznosítása és ára. In: A természeti erőforrások gazdaságtana és földrajza (Szerk.: Bora Gyula és Korompai Attila). Aula Kiadó, Budapest. pp. 259-261.
- 120.Kovács Imre (2010): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA doktori értekezés. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- 121.Kovács Teréz (1998): Mi tekinthető vidéknek? Gazdálkodás, 42. évf. 5. sz. pp. 39-48.
- 122.Kovács Teréz (2003): Vidékfejlesztési politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.

- 123.Kovács Zoltán (2007): Népeség és településföldrajz. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- 124.Kökényesi József és Madaras Attila (Szerk.) (2002): Települési tervezés, útmutató a településfejlesztési program készítéséhez. Településfejlesztési füzetek 25. BM Kiadó, Budapest.
- 125.Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (2005): Védett természeti területek. Körös-Maros Nemzeti Park. Részterületek. Kardoskúti Fehértó. http://knk.nemzetipark.gov.hu/index.php?pg=menu_1431
- 126.Köszegfalvi György és Tóth József (2002): Általános településföldrajz. In: Általános társadalomföldrajz I. (Szerk.: Tóth József). Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. pp. 421-484.
- 127.KSH = Központi Statisztikai Hivatal (2005): A nagyvárosok belső tagozódása – Hódmezővásárhely. KSH Szegedi Igazgatósága, Szeged.
- 128.KSH = Központi Statisztikai Hivatal (2010): Létminimum, 2009. <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/idoszaki/letmin/letmin09.pdf>
- 129.Kulcsár László (1998): Vidékfejlesztés és Vidékpolitika Magyarországon. A falu. 13. évf. 2. szám. pp. 5-15.
- 130.Laczkó István (1999): Vidék, vidékfejlesztés. Gazdálkodás, 43. évf. 1. szám. pp. 65-71.
- 131.Láng István, Csete László, Harnos Zsolt (szerk.) (1983): A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- 132.Láng István, Harnos Zsolt, Csete László, Kralovánszky U. Pál, Tőkés Ottó (1985): A biomassza komplex hasznosításának lehetőségei. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- 133.Leader Munkacsoport (2010): A 2010. július 15. és 2010. augusztus 31. között működő LEADER Munkacsoport háttér tanulmánya a LEADER program egyszerűsítésére, okszerűsítésére, problémáinak javítására. http://www.mnvh.eu/sites/default/files/LEADER_munkacsoport_hattertanulmany.pdf
- 134.Lengyel Imre (1994): A telephelyválasztás. In: Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához (Szerk.: Rechnitzer János). MTA RKKözpontja, Győr-Pécs. pp. 35-68.
- 135.Lengyel Imre és Rechnitzer János (2004): Regionális gazdaságtan. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- 136.Lóczy Dénes (2002): Tájéértékelés, földértékelés. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- 137.Maáczy Miklós (2001): A vidékfejlesztés helye, szerepe és fejlődési lehetőségei az Európai Unióban. Doktori értekezés. SZIE, Gödöllő.
- 138.Machlis, Gary, Field, Donald (Szerk.) (2000): National parks and rural development. Island Press, Washington.
- 139.Magda Róbert (2001): A természeti erőforrások szerepe és hatása a társadalom és a gazdaság fejlődésében. In: A magyarországi természeti erőforrások gazdaságtana és hasznosítása (Szerk.: Magda Róbert). Mezőgazda Kiadó, Budapest. pp. 13-31.
- 140.Magda Sándor (2010): Általános bemutatás, átfogó célok. In: Vidékgazdaságtan I.: A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai (Szerk.: Magda Róbert és Marselek Sándor). Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- 141.Marosi Sándor (1980): Táj kutatási irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények különböző nagyságú és adottságú típus területeken. Elmélet-Módszer-Gyakorlat 35. MTA FKI, Budapest.
- 142.Marosi Sándor és Somogyi Sándor (szerk.) (1990): Magyarország kistájainak katasztere I. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

- 143.Marselek Sándor (2010): A vidékgazdaság fogalomrendszere, erőforrásai. In: Vidékgazdaságtan I.: A vidékfejlesztés gazdasági folyamatai (Szerk.: Magda Róbert és Marselek Sándor). Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- 144.Mendöl Tibor (1963): Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 145.Mérei Ferenc (2004): Községek rejtett hálózata. Osiris Kiadó, Budapest.
- 146.Mészáros Rezső (1994): A település térbelisége. JATEPress, Szeged.
- 147.Mészáros Rezső (2000): A társadalomföldrajz gondolatvilága. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- 148.Meyer Dietmar (2005): Az új gazdaságföldrajz gazdaságpolitikai implikációi – növekedésméleti megközelítésben. In: Gazdasági növekedés Magyarországon (Szerk.: Dombi Ákos). Műegyetemi Kiadó, Budapest. pp. 61-74.
- 149.Mezősi Gábor és Fejes Csaba (2004): A tájak ökológiai feltételeinek kvantitatív elemzése. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2004. szeptember 2-4.
http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/mezosi_fejes.pdf
- 150.MK = Magyar Közlöny (2003): 2003. évi XXVI. törvény az Országos Területrendezési Tervről. 50. szám. pp. 4560-4588.
- 151.Molnár András, Hamza Eszter, Székely Erika, Varga Eszter (2010): Az EU társfinanszírozásával megvalósuló főbb vidékfejlesztési intézkedések átfogó értékelése. Agrárgazdasági Információk. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- 152.Moseley, Malcolm J. (2003): Rural Development. Principles and Practice. SAGE Publications, London.
- 153.Nábrádi András (2004): A vállalkozás. In: A mezőgazdasági vállalkozások termelési tényezői, erőforrásai (Szerk.: Pfau Ernő és Nábrádi András). Debreceni Egyetem ATC AVK, Debrecen. pp. 6-22.
- 154.Nábrádi András, Pető Károly, Balogh Viktória, Szabó Erika (2008): A hatékonyság mérésének módszertana: Különböző szintű hatékonysági mutatók. In: Hatékonyság a mezőgazdaságban (Szerk.: Szűcs István és Farkasné Fekete Mária). Agroinform Kiadó, Budapest. pp. 23-51.
- 155.Nagy Dezső (2004): Az ökológiai hálózat védelme – a természetvédelem új kihívása. Környezetállapot Értékelés Program Pályázati tanulmányok 2003-2004. MTA TAKI.
http://www.kep.taki.iif.hu/file/Nagy_okologiai_halo.doc
- 156.Nárai Márta (2003): Civil szervezetek egy kisváros életében. Tér és Társadalom, 17. évf. 1. szám. pp. 91-115.
- 157.Nárai Márta (2004): A civil szervezetek szerepe és jelentősége az egyének, közösségek, illetve a társadalom számára. Educatio. 13. évf. 4. szám. pp. 616-634.
- 158.Nemes Nagy József (1994): A társadalom területi vizsgálata. In: Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához (Szerk.: Rechnitzer János). MTA RKKözpontja, Győr-Pécs. pp. 9-22.
- 159.Nyíri László (Szerk.) (1993): Földműveléstan. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- 160.Orbán Annamária és Szántó Zoltán (2005): Társadalmi tőke. Erdélyi Társadalom, 3. évf. 2. sz. pp. 55-70.

161. Pálné Kovács Ilona (2001): Regionális politika és közigazgatás. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
162. Pászti-Tóth Gyula (Szerk.) (2000): Hódmezővásárhelyi kistérség agrárstruktúra- és vidékfejlesztési stratégiai program. I. kötet: Helyzetértékelés. PászTEAM, Szeged.
163. Pécsi Márton (1972): A környezet komplex kutatásának földrajzi problémái. Földrajzi Közlemények 20. szám. pp. 127-132.
164. Perczel György (2003): A társadalmi-gazdasági fejlődés természeti alapjai. In: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (Szerk.: Perczel György). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. pp. 17-65.
165. Pfau Ernő (2004): Termelési tényezők, erőforrások. In: A mezőgazdasági vállalkozások termelési tényezői, erőforrásai (Szerk.: Pfau Ernő és Nábrádi András). Debreceni Egyetem ATC AVK, Debrecen. pp. 23-50.
166. Polónyi István (2002): Az oktatás gazdaságtana. Osiris Kiadó, Budapest.
167. Porter, Michael E., Ketels, Christian H. M., Miller, Kaia, Bryden, Richard T. (2004): Competitiveness in Rural U.S. Regions: Learning and Research Agenda. Institute for Strategy and Competitiveness Harvard Business School.
http://www.isc.hbs.edu/pdf/EDA_RuralReport_20040621.pdf
168. Racher, Frances E., Vollman, Ardene Robinson, Annis, Robert C. (2004): Conceptualizations of „rural”: challenges and implications for nursing research. Online Journal of Rural Nursing and Health Care, vol. 4, no. 2. pp. 61-77. <http://www.rno.org/journal/index.php/online-journal/article/viewFile/139/137>
169. Ray, Christopher (2000): Endogenous socio-economic development in the European union – issues of evaluation. Journal of Rural Studies, Vol. 16. No. 4. pp. 447-458.
170. Rechnitzer János (1994): Az erőforrások, áruk mobilitása; a gazdasági jelenségek terjedése a térben. In: Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához (Szerk.: Rechnitzer János). MTA RKK, Győr-Pécs. pp. 103-141.
171. Rechnitzer János és Smahó Melinda (2005): A humán erőforrások sajátosságai az átmenetben. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
172. Reimer, Bill (2008a): Constructing Social Theories – the NRE Experience. Presentation to the Graduate Theory Class, School of Regional Planning and Development, Guelph University, October 17, 2008. http://nre.concordia.ca/_ftp2004/powerpoint/Guelph20081027NRETheoryClass02.pdf
173. Reimer, Bill (2008b): Insights from the New Rural Economy Project: Design, Findings, and Challenges. Presentation to the School of Regional Planning and Development, Guelph University, October 17, 2008.
http://nre.concordia.ca/_ftp2004/powerpoint/Guelph20081027NREProjectPresentation02.pdf
174. Roberts, Sion (2002): Key Drivers of Economic Development and Inclusion in Rural Areas. Initial scoping study of the socio-economic evidence base for DEFRA.
<http://archive.defra.gov.uk/evidence/economics/foodfarm/reports/documents/sion.pdf>
175. Romány Pál (1998): Miért fontos a vidék? Gazdálkodás, XLII. évfolyam, 5. szám. pp. 49-53.
176. Roóz József (2007): A menedzsment alapjai. Perfekt.

- 177.Samuelson, Paul A. és Nordhaus, William D. (1993): Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- 178.Saraceno, Elena (1994): Alternative readings of spatial differentiation: The rural versus the local economy approach in Italy. *European Review of Agricultural Economics*, Volume 21, Issue 3-4. pp. 451-474.
- 179.Sarudi Csaba (2003): Térség- és vidékfejlesztés. A magyar térgazdaság és az európai integráció. Agroinform Kiadó, Kaposvár.
- 180.Scoones, Ian (1998): Sustainable Rural Livelihoods: A Framework for Analysis. IDS Working Paper 72. Institute of Development Studies, Brighton. <http://www.ids.ac.uk/files/Wp72.pdf>
- 181.Sík Endre (2010): A társadalmi tőke és fejleszthetőségei. *Civil Fórum*, XI. évf. 1-2. szám. pp. 42-43.
- 182.Skrabski Árpád és Kopp Mária (2008): A bizalom, mint a társadalmi tőke központi jellemzője. *Vigilia*, 73. évf. 10. sz. pp. 722-730.
- 183.Somodi István (1998): Hódmezővásárhely védett területei. In: *Vásárhelyi almanach: városismertető és ki kicsoda Hódmezővásárhelyen: 1997* (Szerk.: Majtényiné Túri Katalin, Borus Gábor). Németh László Városi Könyvtár-Servio Bt., Hódmezővásárhely. pp. 40-44.
- 184.Stefanovits Pál (1992): Talajtan. Mezőgazda Kiadó, Budapest.
- 185.Stefanovits Pál (1998): A termőföld szerepe az agrárgazdaságban. In: *Az agrártermelés tudományos alapozása* (Szerk.: Glatz Ferenc). Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. pp. 63-70.
- 186.Szabó Gábor, Katonáné Kovács Judit, Popovics Péter (2005): A társadalmi tőke szerepe a vidékfejlesztésben. In: *A mezőgazdaság tőkeszükséglete és hatékonysága* (Szerk.: Jávor András). DE ATC AVK, Debrecen. pp. 223-229.
- 187.Szakál Ferenc (1999a): A hazai vidékfejlesztés rendszerének EU-konform kialakítási lehetőségei I.: A vidékfejlesztés szervezési és ökonómiai problémái, a mezőgazdasági és a vidékfejlesztési politikák összefüggései. Magyarország az ezredfordulón: MTA Stratégiai Kutatások. BKE Környezetgazdaságtani és technológiai tanszék, Budapest.
- 188.Szakál Ferenc (1999b): A fenntartható mezőgazdaság és szerepe a vidéki térségek fejlődésében. *A falu*, 14. évf. 2. sz. pp. 23-37.
- 189.Szörényiné Kukorelli Irén (2005): A fenntartható fejlődés stratégiai elemei a rurális térségekben. *Tér és Társadalom*, 19. évf., 3-4. szám. pp. 111-137.
- 190.Terluin, Ida J. (2003): Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *Journal of Rural Studies*, Volume 19, Issue 3. pp. 327-344.
- 191.Terluin, Ida Joke (2001): Rural Regions in the EU: Exploring Differences in Economic Development. PhD dissertation. University of Groningen, Faculty of Spatial Sciences. <http://dissertations.ub.rug.nl/FILES/faculties/rw/2001/i.j.terluin/thesis.pdf>
- 192.Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. *Földrajzi Értesítő*, 30. évfolyam, 2-3. szám. pp. 267-292.
- 193.Tóth Miklós (1988): A természeti erőforrások potenciálja és igénybevétele gazdasági értékelésének elvi-módszertani kérdései. MTA FKI, Budapest.

194. Udovecz Gábor és Bedő Zoltán (2005): A vidék gazdaságának jövőképe. Párbeszéd a vidékért 2. munkacsoport összefoglaló anyaga.
<https://www.magyarorszag.hu/ShowBinary/repo/root/mohu/hirkozpont/hatteranyagok/2mcs.pdf//data>
195. Várallyay György (1992): Talajviszonyok és az alkalmazkodás. In: Alkalmazkodó mezőgazdaság (Szerk.: Láng István és Csete László). Agricola Kiadó, Budapest. pp. 45-80.
196. Várallyay György (1997): A talaj és funkciói. Magyar Tudomány, 42. évf., 12. sz., pp. 1414-1430.
197. Várallyay György (2001): A talaj vízgazdálkodása és a környezet. Magyar Tudomány, 46. évfolyam, 7. szám. pp. 799-815.
198. Várallyay György és Láng István (2001): A talaj kettős funkciója: természeti erőforrás és termőhely. Agrártudományi Közlemények, 1. szám. pp. 5-19.
199. Varga Attila (2003): Johann von Thünen és az „új gazdaságföldrajz” térgazdaságtana. In: Tanulmánykötet Zinhober Ferenc professzor emlékére (Szerk.: Barancsik János, Oroszi Sándor, Varga Attila). Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Pécs. pp. 85-98.
200. VÁTI (2006): A Hódmezővásárhelyi kistérség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási programja. VÁTI Magyar Regionális Fejlesztési és Urbanisztikai Közhasznú Társaság, Budapest.
201. Vercseg Ilona (2004): A társadalmi tőke (social capital) mérése magyar-országi településeken. Parola, 15. évf. 3. sz. pp. 10-15.
202. Vercseg Ilona (2011): Közösség és részvétel: a közösségfejlesztés és a közösségi munka gyakorlatának elmélete. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
203. Vermes László (2007): A földhasználat, a talajminőség és a talajszennyezés néhány összefüggése a környezetvédelmi szabályozás szemszögéből. Agrokémia és Talajtan, 56. évf., 2. sz. pp. 379-390.
204. Walker, Daniel H. (2002): Decision support, learning and rural resource management. Agricultural Systems, Vol. 73, No. 1, pp. 113-127.
205. Ward, Neil (2008): Witness: Professor Neil Ward, Centre for Rural Economy, Newcastle University, gave evidence. In: The potential of England's rural economy. Eleventh Report of Session 2007-08 Volume II. Oral and written evidence. House of Commons Environment, Food and Rural Affairs Committee. The Stationery Office Limited, London. pp. 7-16.
<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmenvfru/544/544ii.pdf>
206. Wiesinger, Georg, Vihinen, Hilkka, Tapio-Bilström, Marja-Liisa, Szabó, Gábor (2008): Social capital: a dynamic force against marginalisation? In: Sustainable Land Management: Strategies to Cope with the Marginalisation of Agriculture (Szerk.: Brouwer, Floor, van Rheenen, Teunis, Dhillon, S. Shivcharn, Elgersma, Anna Martha). Edward Elgar Publishing, Cheltenham. pp. 197-215.
207. Winter, Michael és Rushbrook, Liz (2003): Literature review of the English rural economy. Final Report. Prepared by the Centre for Rural Research, University of Exeter, for the Department for Environment, Food and Rural Affairs (Defra).
208. WWF = World Wide Fund for Nature (2010): Living Planet Report 2010. Biodiversity, biocapacity and development. WWF International. <http://awsassets.panda.org/downloads/lpr2010.pdf>

MELLÉKLETEK

- 1. melléklet:** Interjúvázlat Nemzeti Parkok és települési önkormányzatok részére
- 2. melléklet:** Magyarország és a kistréség talajainak termékenységét meghatározó talajtani tényezők területi megoszlása – az összes terület – %-ában
- 3. melléklet:** A Hódmezővásárhelyi kistréség tájszerkezete a felszínborítási kategóriáknak megfelelően
- 4. melléklet:** A Hódmezővásárhelyi kistréség országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett természeti területeinek bemutatása és jellemzése
- 5. melléklet:** Földhasználat a Mártélyi Tájvédelmi Körzetben
- 6. melléklet:** Földhasználat a Kardoskúti Fehértó kistréségi területein
- 7. melléklet:** A védett természeti területek helye és szerepe a kistréségben (szakértői vélemények kiértékelése)

1. melléklet: Interjúvázlat Nemzeti Parkok és települési önkormányzatok részére¹¹

Kapcsolat, együttműködés

- Van-e rendszeres kapcsolata az NPI-nek az illetékeségi területéhez tartozó településekkel, vállalkozókkal, gazdálkodókkal a Hódmezővásárhelyi kistérségben? / Van-e rendszeres kapcsolat a település és a védett terület között? Igen Nem (N+T)
- Ha igen, milyen területeken? (N+T)
- Milyen tevékenységek, ügyek kapcsán kerülnek kapcsolatba az illetékeségi területükön lévő településekkel, vállalkozókkal, gazdálkodókkal a kistérségben? / Milyen tevékenységek kapcsán kerülnek kapcsolatba a NPI-vel (mint a védett természeti területek kezelőjével)? (N+T)
- Ez a kapcsolat alapvetően a NPI hatósági szerepkörén alapul, vagy jól felfogott közös érdekeken nyugszik? (N+T)
- Milyen területeken van vagy volt együttműködésük a településekkel és egyéb szereplőkkel? (Volt-e közös projektje, pályázata az NPI-nek a településsel, településekkel, egyéb térségi szereplővel; van-e közös programja, tevékenysége, közösen üzemeltetett intézménye az NPI-nek és a településnek?) / Milyen területeken van vagy volt konkrét együttműködés a védett természeti területtel, ill. az NPI-vel? (Volt-e közös projektje, pályázata a településnek az NPI-vel; van-e közös programja, tevékenysége, közösen üzemeltetett intézménye a településnek és az NPI-nek?) (N+T)
- Ha volt, illetve van együttműködés látják-e valamilyen előnyét az együttműködésnek? Igen Nem (N+T)
- Ha igen, miben látják annak az előnyeit? (N+T)
- Ki, melyik fél kezdeményezte az együttműködést? (N+T)
- Ha nem volt, illetve nincs együttműködés, miben látják annak az okát? (N+T)
- Terveznek-e (további) együttműködést a településekkel, vállalkozókkal, gazdálkodókkal? / Terveznek-e (további) együttműködést a védett természeti területek kezelőivel? Igen Nem (N+T)
- Ha igen, milyen területen? (Milyen területeken terveznek, tartják kívánatosnak, érdemesnek az együttműködést?) (N+T)
- Mit várnak az együttműködéstől? (N+T)
- Mit tesznek annak érdekében, hogy együttműködés alakuljon ki a felek között? (N+T)
- Ha nem, miért nem? (N+T)
- Van-e valamilyen kapcsolata kistérségen kívüli szervezettel, településsel a védett természeti területüknek? (N)
- Van-e, volt-e konfliktusa a településsel, vállalkozókkal, gazdálkodókkal a nemzeti parknak? / Van-e, volt-e konfliktusa a településnek a NP-kal? Igen Nem (N+T)
- Ha igen, mi volt a kiváltó ok? (N+T)
- Veszélyezteteti-e a település és egyéb szereplők működése a kezelésükben lévő védett természeti területeket? Igen Nem (N)
- Ha igen, milyen módon? (N)
- Korlátozza-e a természetvédelmi terület, az NPI a települést? Igen Nem (T)
- Ha igen, milyen módon, és mely területen? (T)
- Milyen gazdasági tevékenységek végezhetők a NP területén (mezőgazdaság, turizmus stb.)? (N)
- Milyen korlátozásokkal végezhetők a fent nevezett tevékenységek? (N)

Térségi szerep

- Véleménye szerint a települések milyen szerepet tölthetnek be a jövőben a védett természeti területek hasznosításában? (N)
- Véleménye szerint jelenleg milyen szerepet játszik, milyen hatással van a védett természeti terület (illetve annak kezelője) a település vagy a kistérség gazdasági (fejlődés), társadalmi (tudatformálás) és ökológiai (természet- és környezetvédelem, fenntarthatóság) folyamataiban? (T)
- Milyen formán nyilvánulnak meg az előbbiek? (T)
- Ön szerint a településeknek, ill. a kistérségnek védjegye a területén elhelyezkedő védett természeti terület? (N)
- Ön védjegynek, imázs formálónak tekinti-e a település határában elhelyezkedő természetvédelmi területet? (T)
- Ha igen, hogyan hasznosítja ezt, ha nem, miért nem? (T)

¹¹ N=kérdés Nemzeti Parkoknak; T=kérdés települési önkormányzatoknak; N+T=kérdés mindkét fél részére

- Hogyan értékeli a települése környezetében, illetve a kistérségben található védett természeti területeket, mint hasznosítható komplex (természeti, táji és kulturális) erőforrásokat? (T)
- Mi a véleménye a NP igazgatóságról (e területek kezelőjéről), mint kistérségi szereplőről? (T)
- Véleménye szerint melyek a védett természeti területek, ill. azok kezelőinek legfontosabb feladatai, tevékenységei? (T)
- A természet- és a táj védelmén túl milyen szerepe van a védett természeti területnek a kistérségben (a tudatformálás; a turizmusban, mint turisztikai vonzerő; a mezőgazdálkodásban, mint érzékeny természetvédelmi terület stb.)? (N)
- Milyen folyamatok jellemzik a védett természeti területet az utóbbi öt-tíz évben (látogatók számának változása, élőhely rekonstrukciók, kutatások, új feladatok, létesítmények (tanösvény, kilátó, bemutatóhely stb.)? (N)

Tervek, jövőre vonatkozó elképzelések

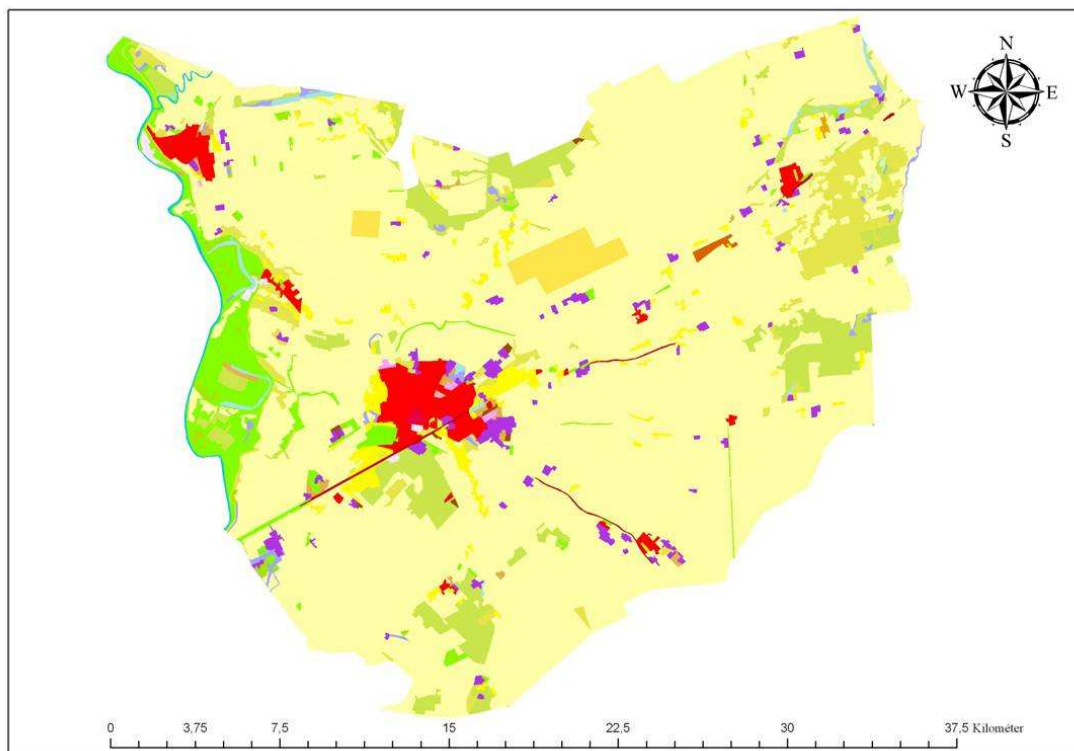
- Milyen szerepet képzelt el a jövőben a védett természeti területének a kistérségben, illetve az illetékességi területéhez tartozó településeken? (N)
- Ön szerint milyen szerepet tölthetnének be a védett természetvédelmi területek a település, az illetékességi területéhez tartozó települések, ill. a kistérség fejlődésében? – milyen szerepet játszhat a jövőben a település és a kistérség fejlődésében? (gondolva itt pl. a tudatformálásra (általános iskolások), a falusi és ökoturizmusra, ökogazdálkodásra, kutatásra stb.) (T)
- Mi alapján végzi a természetvédelmi terület a tevékenységét, mennyire lehet, van beleszólása abba a településeknek, vagy a kistérségnek? (Gondolva itt pl. a hat éves fejlesztési tervre – van-e bebeszólásuk, konzultációs, véleményezési joguk a településeknek) (N)
- Van-e konkrét stratégia, elképzelés a természetvédelem, a védett természeti területek, a települések, valamint a kistérség fejlődésének összekapcsolására (ezek integrálására a fejlesztési tervekbe)? (N+T)
- Milyen fejlesztéseket tervez a területen a NP igazgatóság és miért, milyen koncepció alapján? (N)
- Mennyire vonják be a nemzeti parkot a fejlesztési programok (települési, kistérségi) elkészítésébe, vagy csak véleményezés? (T)

2. melléklet: Magyarország és a kistréség talajainak termékenységét meghatározó
talajtani tényezők területi megoszlása – az összes terület – %-ában

Tényező	Ország	Kistréség	Tényező	Ország	Kistréség
Talajképző kőzet			A talaj kémhatása és mészállapota		
1.) Glaciális és alluviális üledékek	37,7	30,5	1.) Erősen savanyú talajok	13,5	1,5
2.) Lössös üledékek	48,0	69,5	2.) Gyengén savanyú talajok	42,2	22,4
3.) Harmadkori és idősebb üledékek	7,5	–	3.) Szénsavas meszet tartalmazó talajok	38,4	62,1
4.) Nyirok	1,7	–	4.) Nem felszíntől karbonátos szikes talajok	4,2	13,9
5.) Mészkö, dolomit	2,6	–	5.) Felszíntől karbonátos szikes talajok	1,7	–
6.) Homokkő	0,1	–			
7.) Agyagpala, fillit	0,3	–			
8.) Gránit, porfirit	0,1	–			
Fizikai talajféleségek			Szervesanyagkészlet (t/ha)		
1.) Homok	15,8	0,5	1.) 0-50	5,3	–
2.) Homokos vályog	9,6	–	2.) 50-100	21,0	0,5
3.) Vályog	43,2	46,9	3.) 100-200	28,5	11,3
4.) Agyagos vályog	18,6	52,2	4.) 200-300	21,1	28,9
5.) Agyag	6,9	0,4	5.) 300-400	20,7	59,3
6.) Tőzeg, kotu	1,3	–			
7.) Nem vagy részben mállott durva vázrészek	4,6	–	6.) 400-	3,4	–
A termőréteg vastagsága			3.) 40-70 cm	5,3	–
1.) 0-20 cm	0,3	–	4.) 70-100 cm	4,0	0,1
2.) 20-40 cm	4,9	–	5.) 100- cm	85,5	99,9
Tényező				Ország	Kistréség
A talaj vízgazdálkodási tulajdonságai					
1.) Igen nagy víznyelésű és vízvezető képességű, gyenge vízraktározó képességű, igen gyengén víztartó talajok				10,5	0,5
2.) Nagy víznyelésű és vízvezető képességű, közepes vízraktározó képességű, gyengén víztartó talajok				11,1	–
3.) Jó víznyelésű és vízvezető képességű, jó vízraktározó képességű, jó víztartó talajok				24,8	0,3
4.) Közepes víznyelésű és vízvezető képességű, nagy vízraktározó képességű, jó víztartó talajok				19,1	5,8
5.) Közepes víznyelésű, gyenge vízvezető képességű, nagy vízraktározó képességű, erősen víztartó talajok				6,2	18,5
6.) Gyenge víznyelésű, igen gyenge vízvezető képességű, erősen víztartó, kedvezőtlen vízgazdálkodású talajok				14,9	66,4
7.) Igen gyenge víznyelésű, szélsőségesen gyenge vízvezető képességű, igen erősen víztartó, igen kedvezőtlen, extrémén szélsőséges vízgazdálkodású talajok				3,6	8,6
8.) Jó víznyelésű és vízvezető képességű, igen nagy vízraktározó képességű talajok				1,3	–
9.) Sekély termőrétegűség miatt szélsőséges vízgazdálkodású talajok				8,5	–

Forrás: Országos adatok: Várallyay (2002); Kistréségi adatok: MTA TAKI Agrotopográfiai adatbázisa alapján saját számítás

3. melléklet: A Hódmezővásárhelyi kistérség tájszerkezete a felszínborítási kategóriáknak megfelelően

Jelmagyarázat

Városközpontok	Intenzív legelők és erősen degradált gyepek bokrok és fák nélkül
Nem-összefüggő településszerkezet, kertek nélküli, többemeletes lakóházakkal beépítve	Intenzív legelők és erősen degradált gyepek fákkal és bokrokkal
Nem összefüggő, családi házas és kertes beépítés	Komplex művelési szerkezet épületek nélkül
Ipari és kereskedelmi létesítmények	Komplex művelési szerkezet szórt elhelyezkedésű épületekkel
Agrár létesítmények	Tanyák
Oktatási és egészségügyi létesítmények	Mezőgazdasági területek túlsúlyban szántókkal és jelentős természetes vegetációval
Speciális műszaki létesítmények	Mezőgazdasági területek túlsúlyban intenzív legelőkkel és jelentős természetes vegetációval
Úthálózat és csatlakozó területek	Mezőgazdasági területek túlsúlyban szórt megjelenésű természetes természetes vegetációval
Vasúthálózat és csatlakozó területek	Zárt lombkoronájú természetes lombhullató erdők nem vizenyős területen
Sport- és szabadidő kikötők	Zárt lombkoronájú természetes lombhullató erdők, vizenyős területen
Külszíni bányák	Lombos erdő ültetvények
Szilárd-hulladék lerakóhelyek	Természetes gyepek fák és cserjék nélkül
Folyékony-hulladék tároló telepek	Természetes gyepek fákkal és cserjékkel
Temetők	Fiatalos erdők és vágásterületek
Sportlétesítmények	Spontán cserjések-erdősődő területek
Szabadidőterületek	Ritkás növényzet szikes területen
Üdülő települések	Édesvízi mocsarak
Nagyábrás szántóföldek	Szikes mocsarak
Kistáblás szántóföldek	Folyóvizek
Melegházak	Állandó vízü természetes tavak
Állandóan öntözött szántóterületek	Természetes, időszakos, szikes vízü tavak
Nagyábrás szőlők	Mesterséges tavak, víztározók
Gyümölcsfa ültetvények	Halastavak

Forrás: FÖMI CORINE Land Cover 1:50.000 (CLC50) adatbázisa alapján saját szerkesztés

4. melléklet: A Hódmezővásárhelyi kistérség országos jelentőségű, egyedi jogszabállyal védett természeti területeinek bemutatása és jellemzése

A Mártélyi Tájvédelmi Körzet rövid bemutatása és jellemzése. – Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóság (2005) és Somodi (1998) nyomán. – A tájvédelmi körzet a Tisza hullámterében fekszik, így a folyó vízjárása a terület állapotát, növény- és állatvilágát és hasznosítását is döntően befolyásolja. A térség felszínének kialakításában a Tisza döntő szerepet játszott, hiszen a Tisza évszázadokon keresztül elöntötte az egész vidéket. A Tisza szabályozása során medrét lerövidítették, árterét beszűkítették. A mesterségesen létesített gátakon kívüli ármentesített területeken, az egykori vadvizek világa kultúrtájja szelődött. A folyó és a gátak közötti hullámtéren egy új, sajátos Tisza-menti táj született.

Az itt élők megélhetését a külterjes szántó- és rétgazdálkodás, az ősi jellegű kisszerszámos halászat, a kíméletes erdőhasználat és vadászat biztosította. Igazán csak akkor kezdett megváltozni a táj, amikor megkezdtek a nagyüzemi erdőtelepítést és folytatták az árvédelmi tereprendezéseket. A – hullámtéri – táj átalakítása szükségessé és indokoltá tette a még fellelhető természetszerű élőhelyek védetté nyilvánítását. Így került sor 1971-ben a terület védetté nyilvánítására. A védetté nyilvánítást a táj jellegzetes arculatának, természeti, földtani és felszínalaktani képződményeinek, vizes élőhelyeinek megőrzése és fenntartása érdekében történt.

A védett területen két holtág – a Körtvéyesi és az Ányási (Mártélyi) holtág – található, melyek a körtvéyesi és ányási kanyar átvágásával jöttek létre. A holtágak a megmaradt fokokon még itt-ott ma is kapcsolatban állnak az élő Tiszával, de már bizonyos részek feltöltődtek, eutrofizálódtak. A táj 60 %-át természetes erdők és telepített facsoportok borítják.

A tájvédelmi körzet három zónára tagolódik. A terület felső, északi része a mártélyi holtág partvonalát elfoglaló strand és üdülőterület keskeny sávja, valamint Korhány. A terület középső és felső része, a mártélyi holtággal övezett Ányás-sziget és a körtvéyesi holtágnál végződő úgynevezett Kutya-fenéki-hullámtér, a nyaralóhely és a táj- és természetvédelem szempontjából háboríthatatlanságot igénylő területrészek közötti ütközőzóna, puffer zóna, ahol a természetközeli állapot kialakítása a természetvédelem célja. A védett terület szíve, a tájvédelmi körzet alsó, déli része a körtvéyesi holtág által övezett Körtvéyes-sziget és a Barci-rét, ahol a természetvédelmi szempontok elsődlegesek. A terület 1979-óta a nemzetközi jelentőségű vizes élőhelyek védelmét szolgáló Ramsari Egyezmény hatálya alá tartozik. A tájvédelmi körzet északi, „korhányi” részén 2005-ben adták át a 2,6 km hosszú „Ártéri tanösvényt”, amely a Mártélyi holtág kialakulását és természeti értékeit hivatott bemutatni.

A Kardoskúti Fehértó rövid bemutatása és jellemzése. – Ángyán és mtsai (2003), Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság (2005) és Somodi (1998) nyomán. – Az egykori Vásárhely-pusztai területén 1966-ban hozták létre a Kardoskúti Fehértó természetvédelmi területet. A védetté nyilvánítás elsősorban a terület földtani, természeti – növény- és madártani – értékeinek és vizes élőhelyeinek megőrzése, fenntartása érdekében történt. A Kardoskúti Fehértó 1997. január 16-tól a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság területi egysége, melynek jelenlegi nagysága 5631 hektár.

A terület központi része a kelet-nyugati irányban elnyúló Fehér-tó, mely a Dél-Tiszántúl legértékesebb, időszakos vízállású, speciális vízutánpótlású szikes tava, melyben különleges alacsonyabb rendű élőlények, ritka növények és növényközösségek élnek. A tó medre a Maros egyik holocénkori mellékágából alakult ki, melynek vízháztartásában valószínűleg mindig is jelentős szerepe volt a talajvízáramlásnak. Megállapítást nyert, hogy a talajvíz a magas vízállás esetén a tó felé áramlik, amelyet a tómedre felé lejtő felszín közelében elhelyezkedő vízzáró rétegek segítenek elő. A fokozatos sófelhalmozódás eredményeként a környező területek is elszikesedtek.

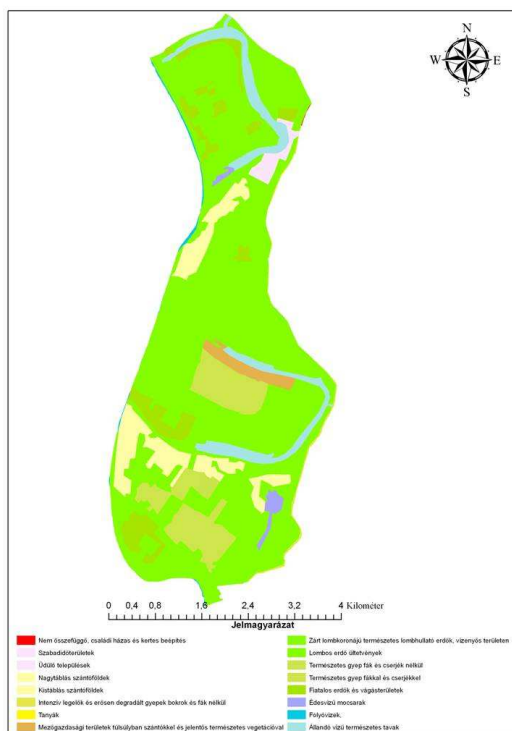
Jelenős értékek a tó és környékének egyedülálló felszínalaktani képződményei, az erősen szikes környezetben kialakult növénytakaságok változatos összetétele. A terület a vizes, pusztai élőhelyhez kötődő vonuló madarak egyik legfontosabb alföldi megállóhelye, 1979 óta a Ramsari Egyezmény hatálya alá tartozik, s a 90-es évek elején a Nemzetközi Jelentőségű Madárélőhelyek listájára is felvették. A tavat ősi pusztai és másodlagos vetett gyepek, valamint szántóföldek övezik. A tómeder az éjszakázó és pihenőhelyet biztosítja, a környező puszták és mezőgazdasági területek a táplálékforrások szerepét töltik be. A területek mai pusztarészei tulajdonképpen mind az egykori lefolyástalan területek helyét jelzik. A mai pusztanevek (Fecskés, Kis-Bogárczó, Nagy-Bogárczó, Csomorkány) mind egykori tavak helyét jelölik. A tó körül kisebb vaskiszes területek, de elsősorban szikes puszták találhatók északra és délre egyaránt. Nagyobb területeket borítanak löszgyepek, de ezek másodlagos, csernozjom talajú szántók helyén alakultak ki. Az ősi löszgyepfoltokon értékes és ritka fajok élnek.

A Kardoskúti Fehértó területi egység (törzsterület) Sóstói-telepén található a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság magyar szürke szarvasmarha, racka és cigája juh állománya. Ezek az őshonosságuk miatt védett állatfajták, felbecsülhetetlen értékeket hordoznak, értékes géntartalékként tartják őket nyilván. Az

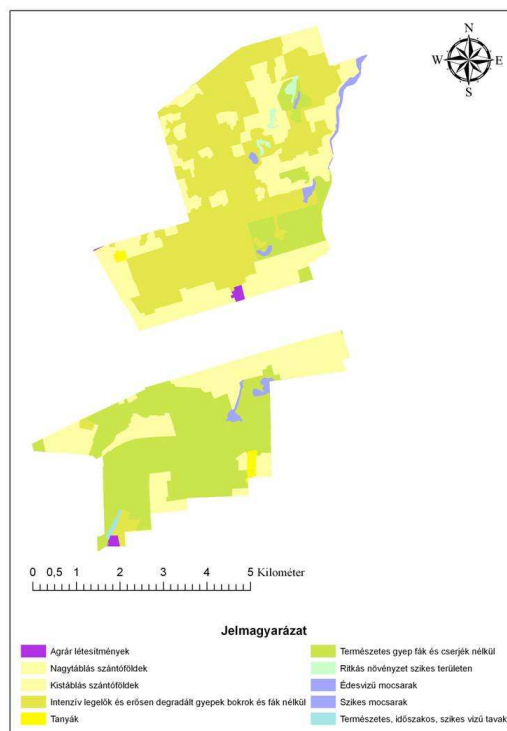
őshonos állatok jól alkalmazkodnak a szélsőséges környezeti feltételekhez, bizonyos betegségekkel szemben genetikailag rezisztensek, nagyobb az ellenálló képességük. A cél az ősi magyar háziállatfajták megőrzése és a hagyományos legeltető gazdálkodási forma fenntartása a pusztákon, ami a fészkelő és átvonuló madárvilág megőrzését is szolgálja. A terület kultúrtörténeti értékekben is gazdag. A védett terület délkeleti szegletében található a Csomorkányi templomrom és a körülötte valaha létezett, törökök által lerombolt Árpád-kori Csomorkány település ásatási területe. A templom építését az első írásos dokumentumok a XII-XIII. századra teszik.

A Fehér-tó és közvetlen környéke fokozottan védett terület, belépés csak engedéllyel történhet. A tó madárvilága két helyszínen tanulmányozható. A Kardoskúton található Pusztaközpontból a hódmezővásárhelyi műúton – Hódmezővásárhely – Csomorkányi út – Mátyáshalom – Ficsér – Pusztaközpont – a Fehértó felé továbbhaladva jobb kéz felől egy kb. 20 fős befogadó képességű megfigyelő torony található rögtön a Sóstói-állattartó telepre vezető bekötőút mellett. Az úton Hódmezővásárhely felé továbbhaladva, szintén jobb kéz felől egy magas, 4 fő befogadóképességű megfigyelő torony áll a látogatók rendelkezésére.

**5. melléklet: Földhasználat a Mártélyi
Tájvédelmi Körzetben**

**6. melléklet: Földhasználat a Kardoskúti
Fehértó kistérségi területein**

Forrás: A KvVM Természetvédelmi Információs Rendszer (TIR), valamint a FÖMI CLC50 adatbázisa alapján saját szerkesztés

7. melléklet: A védett természeti területek helye és szerepe a kistérségben (szakértői vélemények kiértékelése)

1. blokk: Hódmezővásárhely és a közigazgatási területéhez tartozó védett területek helye és szerepe a település és a kistérség gazdaságában

Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város (HMJV) szakértői válaszainak értékelése

A válaszok alapján a város, illetve az önkormányzat és a tájvédelmi körzet (TK) kezelője között rendszeres kapcsolat van, mely visszavezethető arra, hogy a Mártélyi üdülőterület – a város közigazgatási területének része – a TK területén található. Az előbbiekből adódóan a város által az üdülőterületen megvalósítandó beavatkozások és fejlesztések minden esetben a KNPI, mint természetvédelmi kezelő (2005. január 1-jétől nincs hatósági jogköre a Nemzeti Park Igazgatóságoknak) hozzájárulását kívánják meg. Ehhez kapcsolódó főbb tevékenységek a településrendezési terv véleményezése, fejlesztésekhez és beruházásokhoz való hozzájárulás. A város és a TK között létező jogszabályokon alapuló (kötelező) kapcsolatokon túl, a felek között közös érdekeken nyugvó együttműködések is vannak példák. Ilyenek a város által létesített Bodnár Bertalan Természet- és Környezetvédelmi Oktatóközpont, ahol a KNPI szakemberei is segítik a környezettudatos nevelést, és az Ártéri Tanösvény, melynek kivitelezésében (nyomvonal kijelölése, tájékoztató táblák elkészítése) is közreműködött, valamint szakmai működtetésében is szerepet vállal a KNPI (túrávezetés). Az előbbieken túlmenően az együttműködés kiterjed a pályázatokban való részvételre a szakmai rész elkészítése és partneri hozzájárulás révén (pl. Regionális Környezeti Nevelési Központ megvalósítása Norvég Alapból). A válaszok alapján elmondható, hogy a települési szakemberek előnyösnek látják az együttműködést és kiemelték, hogy a KNPI hozzájárulásával, szakmai támogatásával megalapozottabb egy-egy pályázat, ami azonban a legtöbb esetben kikerülhetetlen kritérium is egyben, ezért a partneri viszonyt általában a település kezdeményezi. Igazi, tartós, stratégiai szövetségről nem beszélhetünk, a kooperáció jellemzően ad hoc típusú. Mutatja ezt az is, hogy a tervezett további együttműködések legfőbb magyarázata, hogy azok kikerülhetetlenek, illetve azok elsősorban az üdülőterület fejlesztésére irányuló pályázatokkal kapcsolatosak. A válaszokból kiderül, hogy a város a „kötelező” kapcsolattartáson túl nem tesz jelentős lépéseket a szélesebb körű együttműködés előmozdítása érdekében, ugyanakkor az oktatás, környezeti nevelés területén megjelennek az együttműködés bizonyos elemei.

A település és a KNPI közötti kapcsolat alapvetően problémamentes, kisebb konfliktusok azonban a védett természeti területekkel kapcsolatos jogi szabályozásból, illetve a KNPI rugalmatlanságából adódóan esetenként előfordulnak. Az előbbiekből bizonyos értelemben korlátozzák a település fejlesztési elképzeléseinek – jellemzően a Mártélyi üdülőterületre vonatkozó – teljeskörű megvalósítását.

A település megkérdezett szakemberei szerint a tájvédelmi körzetnek, illetve a védett terület kezelőjének a kistérség gazdasági, társadalmi és ökológiai folyamataira gyakorolt hatása elhanyagolható. A védett területnek és annak kezelőjének a vélemények alapján települési szinten ugyancsak nincs hatása a gazdasági folyamatokra. A természeti folyamatokra gyakorolt hatás lokális, azaz csak a TK területén érvényesül, míg a társadalmi folyamatokat az oktatás-nevelés és rekreáció révén települési szinten is befolyásolja.

A települési szakemberek véleménye szerint a védett természeti terület, mint hasznosítható erőforrás elsősorban az üdülőterületet jelenti, mely a '70-es években élte aranykorát, jelenleg azonban nincs kellően kihasználva. A terület védettsége egyfajta garancia annak értékeit illetően, amit a szakemberek olyan vonzerőnek, hasznosítható védjegynek tekintenek, melyre alapozva a terület ökoturizmusban, rekreációban és az oktatás-nevelésben betöltött szerepét növelni lehet a jövőben. Mindebben a KNPI-nek nagyobb szerepet kellene vállalnia.

A települési válaszok alapján a városnak nincsen hosszú távú elképzelése, stratégiája a védett terület, illetve a természetvédelem és a fejlesztések integrálására, összekapcsolására. Ez megmutatkozik abban is, hogy a KNPI szerepe jellemzően nem terjed ki a programozásban, tervezésben való részvételre, leginkább csak a dokumentumok véleményezésére, pályázatokban való részvételre és projektek végrehajtásában való közreműködésre korlátozódik.

A bevezetőből kiderült, hogy Hódmezővásárhely közigazgatási területének kiterjedtsége révén a városnak mindkét a kistérségben található védett terület esetében van érintettsége. Ezen túlmenően a település, illetve a kistérség teljes egészében – leszámítva a Mártélyi TK területét – a KMNPI működési területének része. A települési szakemberek ugyanakkor nem tudtak érdemben nyilatkozni a nemzeti parki területéről, ami tulajdonképpen egy fehér folt a település térképén. A KMNPI-vel összefüggésben elmondták, hogy azzal a városnak szakmai alapon nyugvó, jó kapcsolata van.

KNPI természetvédelmi tájegységvezetőjével készített interjú értékelése

A tájegységvezető véleménye szerint a KNPI rendszeres kapcsolatot tart fenn a terület tulajdonosaival – DALERD, ATIKÖVIZIG, HMJV Önkormányzata, magánszemélyek (üdülő-, erdő- és földtulajdonosok) – és a terület egyéb használóival (Dobó Ferenc Horgász Egyesület, Szegedi Tisza Halászati Szövetkezet, gazdálkodók). A város önkormányzatával való kapcsolat a tájegységvezető véleménye szerint is a Mártélyi üdülőterületen megvalósuló tevékenységekre, fejlesztésekre (fakivágás, parképítés, rendezési terv véleményezése, pályázatok, oktató-nevelő munka stb.) összpontosul, melynek háttérében legtöbbször jogszabályi előírás áll. Az egyéb szervezetekkel, magánszemélyekkel a KNPI részben mint területet bérbeadó, részben mint természetvédelmi kezelő kerül kapcsolatba.

A kötelező kapcsolatokon túl a KNPI nyitott a településsel való együttműködésre legyen az természetvédelmi oktatás, környezeti nevelés, pályázati munka vagy akár ökoturisztikai fejlesztés. A várossal való együttműködés kapcsán a tájegységvezető is kiemelte a TK területén működő önkormányzati fenntartású Bodnár Bertalan Természet- és Környezetvédelmi Oktatóközpontot, ahol a KNPI szakemberei is részt vesznek az oktató-nevelő munkában, valamint az Ártéri Tanösvényt, mely a KNPI szakmai hozzájárulásával jött létre. További együttműködésként említette a tájegységvezető a Mártélyi holtág iszapkotrását, amely Hódmezővásárhely anyagi hozzájárulásával valósult meg, illetve a már korábban említett Norvég Alapból megvalósítandó Regionális Környezeti Nevelési Központot (szakmai közreműködés a pályázat elkészítésében, illetve a projekt kivitelezésében és a szakmai működtetésében való részvétel).

A tájegységvezető válaszaiból kiderül, hogy a településsel való együttműködés több szempontból is kedvező a TK-nak, illetve a KNPI-nek. A legfontosabbak, amiket a tájegységvezető kiemelt: új létesítmények jönnek létre (pl. madármegfigyelő), melyek a természet védelmét, a rekreációt szolgálják; az oktatás-nevelés révén a gyerekek érzékenyebbé, fogékonyabbá válnak a természeti környezet iránt, ami hosszabb távon válik jelentőssé; lehetővé válik olyan természeti-környezeti beavatkozások (pl. iszapkotrás), melyek a KNPI saját erejéből, a település nélkül nem valósulnának meg. A tájegységvezető elmondta, hogy az együttműködéssel szembeni elvárásuk, hogy azok kedvezően befolyásolják az ökológiai és társadalmi folyamatokat.

A KNPI szakembere elmondta, hogy minden olyan esetben készek az együttműködésre, amikor az hozzájárul a NP céljainak eléréséhez, illetve a TK funkcióinak teljesebb és jobb ellátásához, a terület jobb hasznosításához, ugyanakkor elismerte (hivatkozva a szűkös anyagi helyzetre és a létszámhiányra), hogy az együttműködéseket jellemzően a település kezdeményezi. A szakember hozzátette, hogy együttműködésre nem csak Hódmezővásárhely, hanem a TK területeinek tulajdonosai, használói, vállalkozók, intézmények és egyéb szervezetek felé is nyitottak.

A KNPI jó kapcsolatban van a területi szereplőkkel, a természetvédelmi előírások betartásával összefüggésben azonban előfordulnak konfliktusok, melyek elsősorban az érintett településekkel kapcsolatosak. Hódmezővásárhely esetében a hullámtéri beépítésből, Mártély esetében pedig a szennyvízelvezetésből adódnak konfliktusok. Mártély kommunális szennyvize tisztítottan és közvetve, – vízfolyáson keresztül – de bekerül a Mártélyi holtágba, ami veszélyezteti a természeti környezetet. A veszélyhelyzetek elkerülése végett a jelentősebb területhasználók gazdálkodási tervet készítenek, amit a KNPI véleményez, illetve részletes haszonbérleti szerződésben szabályozzák a tevékenységeket.

A nemzeti parki szakember véleménye szerint a TK funkciói a természet és a táj védelmén túl a pihenés, rekreáció és a kutatás szolgálata, segítése, valamint az oktatás, nevelés és az ismeretterjesztés. Mindezen funkciók azonban nem gyakorolnak jelentős hatást sem a település, sem pedig a kistérség különböző folyamataira. A védett terület gazdaságra gyakorolt hatása települési és kistérségi szinten is elhanyagolható. A társadalmi folyamatokat leginkább a kikapcsolódás és pihenés révén befolyásolja a TK, de ez sem jelentős, főként nem kistérségi szinten. A természeti folyamatokra gyakorolt hatása lokális. Ehhez kapcsolódóan a szakember elmondta, hogy a TK, mint védjegy inkább Mártélyhoz kötődik, mint Hódmezővásárhelyhez.

A tájegységvezető véleménye szerint Hódmezővásárhely szerepe a TK hasznosításában csak az üdülőterületre terjedhet ki, ami a teljes védett terület mintegy 20%-a. A TK más területein fő cél a háborítatlan természeti terület megőrzése, ami nem jelenti az emberek teljes kizárását, hiszen ezek a területek is látogathatók, illetve túravezetés is igénybe vehető. A város által hasznosítható területeken a szakember a szelíd turizmus és a rekreáció (csónakázás, túrázás, kerékpározás, horgászat) szerepét emelte ki mint jövőbeni kiaknázható lehetőség. A TK jövőbeni hasznosításával összefüggésben a KNPI bővíteni kívánja a társadalom részére nyújtott szolgáltatásait, illetve egyéb tevékenységeket (pl. hagyományos ártéri gazdálkodás) fejlesztésével, településekkel, vállalkozókkal való együttműködések (pl. ökoturizmus) révén javítani kívánják meglévő funkcióikat, erősítve ezzel a TK térségi szerepét.

A tájegységvezető elmondta, hogy a TK-ban folyó tevékenység alapja a természetvédelmi törvény, illetve a természetvédelmi kezelési terv és a Hatéves fejlesztési terv. Ezen tervek elkészítésébe nem vonják be a

településeket mondván, hogy ez szakmai kérdés. Ilyen módon a KNPI-nek nincs koncepciója, stratégiája a természetvédelem és a település, illetve a kistérség fejlődésének az összekapcsolására.

2. blokk: Székkutas és a közigazgatási területéhez tartozó védett terület helye és szerepe a település és a kistérség gazdaságában

Székkutas község szakértői válaszainak értékelése

A települési szakemberek véleménye szerint a község és a nemzeti parki részterület, illetve annak kezelője, a KMNPI között nincsen rendszeres kapcsolat a felek leginkább eseti vagy ad hoc jelleggel kerülnek egymással kapcsolatba a védett területeken megvalósuló fejlesztések (belvízelvezető csatorna, kerékpárút építése) és a településrendezési terv véleményezése alkalmával. A település és a KMNPI közötti kapcsolat jogszabályi háttérből, tulajdonképpen kényszerűségből fakad. A község szakemberei elmondták, hogy eddig nem volt semmiféle együttműködés a védett terület kezelőjével, mert nem volt olyan tevékenység, ami igényelte volna az együttműködés kialakítását. A jövőben azonban a turizmus és a környezetvédelem (szennyvízelvezetés, hulladékgazdálkodás) területén kívánnak együttműködni a nemzeti parkkal, amit a pályázati kiírásoktól tesznek függővé. A település az együttműködéstől a nemzeti park turisztikai potenciáljában rejlő lehetőségek kiaknázását, illetőleg a település környezeti állapotának javulását reméli. A település valójában nem tesz érdemi lépéseket a védett területtel való együttműködés kialakítására, a szakemberek mindezt a pályázati lehetőségekkel és a település rossz anyagi helyzetével indokolták.

A felek közötti konfliktus legfőbb okaként a szakemberek a jogszabályi háttérrel, a KMNPI rugalmatlan hozzáállását és bizonyos esetekben indokolatlan szigorát említették. Véleményük szerint mindez a település méretéből, bizonyos fokú kiszolgáltatottságából és a személyes kapcsolatok hiányából adódik. A konfliktus további okaként a KMNPI területszerzését nevezték meg, az elmondottak alapján ugyanis a nemzeti park több esetben nyomást gyakorolt a gazdákra a földjük eladását illetően, és ezzel összefüggésben sokszor jelentős bírságokat szabott ki. Ezen ügyekben a gazdák többször megkeresték az önkormányzatot, kérve annak segítségét és közbenjárását a konfliktus megoldásában (pl. természetvédelmi bírság enyhítése). A települési vezetők szerint a védett terület, illetve annak kezelője bizonyos esetekben korlátozza a települést, illetőleg a településen végzett tevékenységeket, leginkább a mezőgazdálkodást és az esetleges beruházásokat.

A megkérdezett szakemberek szerint a védett természeti terület és annak kezelője gazdasági folyamatokra gyakorolt hatása elhanyagolható, inkább csak a település területén folytatott mezőgazdálkodásra terjed ki. A társadalmi folyamatokra kifejtett hatás kapcsán megemlítték, hogy a védett területeken jelentősen csökkent a tanyán élők száma. A szakemberek úgy vélik, hogy a nemzeti park inkább csak a lokális természeti folyamatokra van hatással. Ezzel kapcsolatosan megjegyezték, hogy szükségesnek látják a védett területek létét, a természet fokozott védelmét, ami a jövőben kedvezően hathat a településre és a kistérségre.

A település vezetői a nemzeti parkot egy olyan szükséges szereplőnek tekintik, ami fontos szerepet játszik a természeti, táji és kulturális értékek megőrzésében, éppen ezért a település védjegyének tekintik a védett területet, mely a jövőben egy olyan erőforrás lehet, amit elsősorban a turizmusban kívánnak hasznosítani. A nemzeti park és a település fejlődésének összekapcsolására csak elképzelések léteznek, arra nincs kidolgozott stratégia vagy terv. Az elképzelések az előbbieknél megfelelően elsősorban a turizmusra vonatkoznak, melyeket a védett természeti terület kezelőjének bevonásával valósítanának meg.

KMNPI természetvédelmi tájegységvezetőjével készített interjú értékelése

A tájegységvezető válasza szerint a KMNPI kapcsolata a településsel eseti jellegű, formális, mely a tervek véleményezésében, esetleges pályázati hozzájárulásban merül ki. Valós, napi rendszerességű kapcsolataik a nemzeti park területén gazdálkodókkal, illetve vállalkozókkal vannak. A védett területen gazdálkodók egy része saját, másik része a nemzeti parktól bérelt területen gazdálkodik. A KMNPI bizonyos állattartással és növénytermesztéssel kapcsolatos munkákat vállalkozókkal végeztet, illetve eseti jellegű megbízások is előfordulnak. Az érintettekkel való kapcsolat egyrészt jogszabályi háttéren (KMNPI a terület természetvédelmi kezelője), másrészt vállalkozói és haszonbérleti szerződéseken alapul.

A településekkel jelenleg nincs együttműködése a nemzeti parknak. Hódmezővásárhellyel kapcsolatban a szakember elmondta, hogy Vásárhely viszonylag távol (20 km) fekszik a tájközponttól és csak kis területen érintett a nemzeti parkban, ugyanakkor említést tett a Vásárhelyhez tartozó Csomorkányi templomromról, mint a nemzeti park területén található fontos történelmi emlékről, mely a jövőben együttműködésre adhat alapot. Közös tevékenysége, programja vagy intézménye egyik kistérségi településsel sincs a KMNPI-nek. A gazdálkodókkal, vállalkozókkal való együttműködés a terület hasznosítása, illetve a nemzeti parki feladatok ellátásában (elsősorban a gazdálkodás területén) nyilvánul meg.

Arra vonatkozóan, hogy miért nem volt, illetve most sincs együttműködése a KMNPI-nek Székkutassal és Hódmezővásárhellyel a tájegységvezető több okot is megjelölt. Véleménye szerint a védett terület illetékességi körébe tartozó önkormányzatok még nem ismerték fel a védett területek jelentőségét, a KMNPI nyújtotta lehetőségeket és az együttműködés által elérhető hasznokat. Az is igaz, tette hozzá, hogy a nemzeti park sem tudna mindenben megfelelni az együttműködés kívánalmainak (nem megfelelő infrastruktúra, személy- és tőkehiány). Az okok között említhető, hogy egy viszonylag fiatal nemzeti parkról van szó (idén lett 14 éves), így nincs kialakult formája az együttműködésnek, illetve az eddigi pályázatok nem teremtettek arra lehetőséget. Továbbá hozzátette, hogy a KMNPI elsősorban Békés megyei orientációjú, a nemzeti parki területeken folytatott természetvédelmi gazdálkodás súlypontja Békés megyére esik, így a figyelem inkább azon területekre, illetve az ott folyó tevékenységekre irányul. Ezen túlmenően, bár a KMNPI illetékessége több megyére kiterjed a közigazgatási határok azonban még mindig élesek, így a megyehatárok valós barriert jelentenek. Mindezek korlátozzák a Szarvason, Békés megyében székelő KMNPI és a Csongrád megyében található Székkutas és Hódmezővásárhely közötti együttműködések kialakulását. Az önkormányzati választások és az ezzel összefüggő személyi változások apropóján további okként említette a tájegységvezető a személyes kapcsolatokat, melyek befolyásolják a települések és a nemzeti park közötti kapcsolatokat és az együttműködéseket.

A KMNPI szakembere elmondta, hogy nyitottak az érintettekkel való jövőbeni együttműködésre és nemcsak készek, de szükségesnek is tartják a kooperációt, hiszen a védett terület nem önmagáért való dolog, szükséges annak bemutatása, ésszerű hasznosítása és ez sokszor nem is megy egyedül. Ennek megvalósításában segíthetnek az önkormányzatok, vállalkozók, gazdálkodók és civil szervezetek. A településekkel való együttműködést a tájegységvezető elsősorban az idegenforgalom, illetve a turizmus területén tartaná kívánatosnak, mindezt olyan feltételek mellett, hogy az ne terhelje a természeti környezetet (szelíd és ökoturizmus). A szakember szerint kedvező körülmények esetén a nemzeti park valós gazdasági hatást fejthetne ki a térségre, melyből a települések és a védett terület is profitálhatna.

A tájegységvezető szerint a településekkel semleges vagy jó a viszonya a nemzeti parknak, magánszemélyek (gazdálkodók) esetében azonban adódnak problémák (természetvédelmi szabálysértés, bűncselekmény), melyek szankciókat (bírság, büntető feljelentés) vonhatnak maguk után. Okok között szerepelhetnek mindazon tevékenységek, amelyek nem összeegyeztethetőek a természetvédelemmel. A szakember hozzátette, hogy manapság kevesebb esetben fordul elő konfliktus, mint a nemzeti park megalakulását követő időszakban. A gazdák ugyanis beletanultak a természetvédelmi gazdálkodásba és a viszonyok is változtak, ma a KMNPI már nem hatóság és különböző támogatási ösztönzők működnek (ÉTT, AKG). Ma már sokszor nem az a kérdés, hogy egy terület miért nemzeti parki terület, hanem az, hogy miért nem az. A szakember véleménye szerint az érintett települések és egyéb területi szereplők néhány esettől eltekintve (pl. hígrágyás sertéstelep Székkutason) nem veszélyeztetik a védett területet.

A tájegységvezető szerint a természeti és táji értékek megőrzésén és fejlesztésén túl a nemzeti park fontos feladata az oktatásban, nevelésben és ismeretterjesztésben való részvétel, a kutatás, pihenés és rekreáció, valamint a természetvédelemmel összeegyeztethető turizmus szolgálata. Ezen feladatok és szerepkörök hatása a gazdaságra (gazdálkodáson keresztül), a természeti és társadalmi folyamatokra jellemzően lokális. A szakember szerint a terület szakmailag mindenképpen rangot jelent (nemzetközileg jelentős vizes élőhely), egyéb területeken imázsa kialakulóban van, jelentős értékei miatt mind az érintett települések, mind a kistérség számára védjegynek tekinthető a nemzeti park.

A településeknek a védett terület hasznosításában való szerepvállalásához a tájegységvezető szerint mindenképpen szükség van együttműködésre, mely a jelenlegi viszonyoktól eltérő állapotokat kíván meg. Jó alapot adhatna erre egymás egyszerű eszközökkel való segítése (pl. a védett területek megjelenítése a települési honlapokon) és a közös érdekeltégű területek fejlesztése. A KMNPI a jövőre vonatkozóan a meglévő funkciók fenntartása és fejlesztése mellett tervezi gazdálkodásának bővítését (területszerzés, állatlétszám növelése) és turisztikai tevékenységének bővítését (bemutatóközpont létesítése).

A nemzeti parkban folyó tevékenység alapja a természetvédelmi törvény és a természetvédelmi kezelési terv, amely alapvetően szakmai kérdés, elkészítésükbe nem vonják be a településeket. Ezen túlmenően egyéb tervek és dokumentumok is léteznek (Hatéves fejlesztési terv, A természetvédelem ökoturisztikai koncepciója), melyek elkészítésébe szintén nem vonják be a településeket. A szakember elmondta, hogy a védett terület és a települések, valamint a térség fejlődésének összekapcsolására vannak elképzeléseik, de írott anyag, terv vagy stratégia nincs sem területi, sem igazgatósági szinten.